

**Войтович
Леонтій
Вікторович**

**НАЩАДКИ ЧИНГІЗ-ХАНА:
ВСТУП ДО ГЕНЕАЛОГІЇ
ЧИНГІЗИДІВ-ДЖУЧИДІВ**

ЛЬВІВСЬКИЙ НАЦІОНАЛЬНИЙ УНІВЕРСИТЕТ
ІМЕНІ ІВАНА ФРАНКА

ІНСТИТУТ УКРАЇНОЗНАВСТВА
ІМ. І. КРИП'ЯКЕВИЧА НАН УКРАЇНИ

ЛЕОНТІЙ ВОЙТОВИЧ

**НАЩАДКИ ЧИНГІЗ-ХАНА:
ВСТУП ДО ГЕНЕАЛОГІЇ
ЧИНГІЗИДІВ-ДЖУЧИДІВ**

ЛЬВІВ – 2004

ББК 63.3(0)4я73

Р82

Войтович Л. В. Нащадки Чингіз-Хана: вступ до генеалогії Чингізидів-Джучидів. – Львів, 2004. – 248 с.

Рецензенти:

Дашкевич Я.Р., д.і.н., професор (Львівське відділення Інституту української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України)

Рубель В.А., д.і.н., професор (Київський національний університет ім.Т.Шевченка)

Сохань П.С., член-кор. НАН України (Інститут української археографії та джерелознавства ім.М.С.Грушевського НАН України, м.Київ)

*Друкується за ухвалою вченої ради Львівського національного
університету імені Івана Франка*

ISBN 966-613-328-8

© Войтович Л.

© ЛНУ імені Івана Франка

ЗМІСТ

1. ВСТУП.....	5
2. ДЖЕРЕЛА.....	21
3. ІСТОРИОГРАФІЯ.....	49
4. ПЕРШІ ЧИНГІЗИДИ.....	79
5. ДЖУЧИДИ	95
6. ГІЛКА БАТУ	113
7. ГІЛКА ОРДУ	141
8. ГІЛКА БЕРКЕЧАРА	169
9. ГІЛКА ШИБАНА	171
10. ГІЛКА ТАНКУТА	185
11. ГІЛКА БУВАЛА	187
12. ГІЛКА ШІНГКУРА	195
13. ГІЛКА ЧИМПАЯ	197
14. ГІЛКА УДУРА	199
15. ГІЛКА ТУКА-ТИМУРА	201
16. ХАНИ ЗОЛОТОЇ (з 1434 р. ВЕЛИКОЇ) ОРДИ	227
17. АЛФАВІТНИЙ ПОКАЗЧИК ДО ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ТАБЛИЦЬ	231

1. ВСТУП

Монгольська імперія і монгольське завоювання, яке протягом 1237–1241 рр. зруйнувало Київську Русь, досі не отримали належного висвітлення і належної оцінки у вітчизняній і зарубіжній історіографії.

Попри думку Л. Гумильова, надання володимиро-суздальському князеві Ярославові Всеволодовичу ханського ярлика не було оформленням союзної угоди¹. Старші з князів Володимиро-Суздальської та Рязанської земель перетворилися на васалів навіть не монгольського імператора (каана), а короля (хана) західної частини імперії, яка незабаром відколосалася від неї як держава Золота Орда (сама назва “Золота Орда” з’явилася у московських літописах аж у другій половині XVI ст., але вона, схоже, більш давнього походження, офіційно держава називалася, напевно “улус Джучі” чи “юрт Джучі” і складалася, як було прийнято у монголів, з правого та лівого флангів – Синьої та Білої орд – “Кок Орди та “Ак Орди”; руські літописці для означення улусу Джучі вживали найчастіше назву “Орда”, з середини XIV ст., коли Кок-Орда стала все більше відокремлюватися, літописці стали називати її Заволзькою²). За здоров’я хана Золотої Орди молилися в церквах, а на його вимогу контингенти княжих військ і самі князі виступали в походи на завоювання земель Північного Кавказу і Азербайджану, за володіння яким тривали війни майже півтора століття, а потім брали участь в ординських усобицях. Монголи переписали населення, поставили для контролю за ним своїх баскаків, темників, тисячників, сотників і десятників, установили розміри данини-виходу і старанно слідкували за підвладними князями.

Ординці постійно підтримували тенденцію до роздроблення князівств і підігрівали суперництво навколо старших престолів. Рівночасно вони нищили князів, які проявляли найменші тенденції до звільнення від їх опіки (суздальський князь Андрій Ярославич, тверський князь Олександр Михайлович та ін.). Тепер благополуччя останніх залежало від настрою хана та його двору, вміння підкупити ординських сановників і обмовити сусіда. Тут особливо проявили себе нащадки наймолодшого з синів Олександра Невського – князі невеличкого Московського князівства. Вірною службою вони заслужили ханську довіру і ярлик на велике княжіння володимирське, поступово перетворивши його у спадковий. Отримавши право замість ханських баскаків збирати данину-вихід, вони коштом інших купували ласку свого сюзерена. Слідуючи його зразкам, московські князі відкинули стару систему успадкування і стали

¹ Гумилев Л. Н. *Древняя Русь и Великая степь*. – Москва, 1989. – С. 509

² Митрошкина А. Г. Термин “Золотая Орда” // *Труды Иркутского гос. Ун-та.* – Т. 65. – Вып. 4. Серия языкознание. – Иркутск, 1968; Юдин В. П. *Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая // Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI-XVIII вв.* – Алма-Ата, 1983.

передавати владу по прямій лінії. Вся історія взаємин Московської гілки Мономаховичів – це жорстока боротьба старших братів з молодшими. Роздроблення сусідніх князівств (приміром уділи Стародубського князівства у XIV ст. роздробилися до розмірів сіл) позбавляло можливості їх князів сплачувати ординський вихід. Цю функцію взяли на себе московські князі, з часом перетворюючи своїх дрібних васалів у служилих князів. Окремі дрібні уділи, чії князі давно перетворилися у московських бояр і навіть дворян середньої руки, щасливо дожили до часів Івана Грозного, оточені з усіх сторін московськими володіннями. Московські князі також вміло провокували антиординські виступи своїх основних суперників тверських і суздальських князів, а потім з допомогою ординців успішно їх придушували. Така політика забезпечила їм вже на кінець XIV ст. гегемонію у землях колишньої Володимиро-Суздальської землі. У XV ст. вони об'єднали ці землі і розпочали суперництво з Великим Князівством Литовським за інші землі колишньої Київської Русі. Ще до того почався їх наступ на рязанські землі, які вдалося анексувати аж у першій половині XVI ст.

Розпад Золотої Орди, який розпочався ще у середині XIV ст., був призупинений Тохтамишем. Незважаючи на смертельний удар, нанесений Золотій Орді Тимуром, ця держава ще агонізувала майже до кінця XV ст., повільно розпадаючись на менші “царства”. Її руйнувала взаємна боротьба між Чингізидами. Якщо українські князівства при допомозі Литви скористалися цією боротьбою, щоб позбутися ординської опіки, і внесли свою частку у розвал Золотої Орди, то Московська держава фактично звільнилася від ординської зверхності без великих зусиль. Епізод з Куликовською битвою, результат якої не мав політичного значення (через два роки Тохтамиш зруйнував Москву і відновив ординське панування), був подвигом об'єднавчої політики православної церкви. Цей епізод надовго відбив охоту московським князям виступати проти Орди і вони вагалися навіть тоді, коли від цієї могутньої держави залишилися одні спогади. Тут характерним прикладом виступає нерішучість великого князя Івана III Васильовича, яку не могла збагнути навіть його дружина Софія Палеолог.

В одному, безперечно, правий Л. Гумільов. Монгольська навала зруйнувала міжетнічні зв'язки Київської Русі. А православна церква, яка у попередню епоху була повністю підпорядкована політиці князів, не зуміла утримати ці зв'язки. У XIII ст. російський етнос уже майже сформувався³. Київські митрополіти, які виїхали спочатку до Володимира на Клязьмі, а потім – у Москву, сприяли консолідації цього етносу. Не без їхньої допомоги відбулося поступове злиття з цим етносом населення Рязанської і Новгородської земель, чия етнічна підоснова була відмінною від населення Володимиро-Суздальської землі. Сприяли цьому і масові переселення новгородського і рязанського, не

³ Гумилев Л. Н. *Древняя Русь и Великая степь*. – С. 491–492

тільки боярства і дворянства, але й купецького та посадського населення. Практику цих переселень розпочав Іван III, а довершив його внук Іван Грозний.

Новгородська боярська олігархія спочатку вирішила відкупитися від ординців. Взявши на себе посередництво в торгівлі між ординським світом і союзом балтійських міст (Ганзою), Новгород Великий став процвітати. Тому вони, як правило, приймали до себе васалів московських князів і відсиляли тверських васалів, оскільки Твер не вміла так домовлятися з Ордою. Це тривало доти, доки з рубежу XV ст. Москва не стала зазіхати на свободу Новгородської землі. Тактика маневрування між Москвою, яка постійно посилювалася новими приєднаннями, слабнучим роздробленим Великим князівством Тверським та Великим Князівством Литовським (новгородські контингенти брали участь навіть у битві під Грюнвальдом), закінчилася московським завоюванням.

Сильно постраждала від монголів Переяславська земля, яка разом з частиною Київської землі (на південь від Канева) опинилася під безпосереднім управлінням ординців⁴. Ординський баскак Ахмат у 1283–1284 рр. утвердитися в Курському князівстві і почав тіснити рильського і воргольського князя Олега, закладаючи власні слободи в його землях⁵. Ці літописні відомості підтверджені археологами⁶.

Дністровсько-Бирладська волость Галицької землі також перейшла під безпосередній контроль ординців⁷. Признали себе васалами володаря одного з ординських улусів або навіть його еміра Коренци (Куремси) болохівські князі, за що ця територія була практично знищена каральними походами Данила Романовича і його сина Шварна⁸. Правитель Бакоти боярин Митей, також визнавши себе васалом якогось із емірів цього улусу, був призначений баскаком. Спроби Данила Романовича відновити становище у цьому регіоні довго не мали успіху. З другої половини XIII ст. все Східне Поділля поступово перейшло під управління ординських баскаків⁹.

Сам Київ після монгольської навали якийсь час належав володимиро-суздальським князям, які добивалися на нього ярликів у монгольських ханів,

⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.838; Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – Москва, 1950. – С.67-68

⁵ ПСРЛ. – Т.18. – С.79

⁶ Александров-Липкин Ю. А. Далекое прошлое соловьиного края. – Воронеж, 1971. – С.112-117

⁷ Руссев Н.Д. Молдавия в “темные века”: материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Стратум. – 1999. – № 5: Неславянское в славянском мире. – С.379-407

⁸ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.838; Раппопорт П.А. Города Болоховской земли // Краткие Сообщения Ин-та Истории Материальной Культуры. – Вып.57. – Москва. 1955. – С.59; Терещук К.І. До питання про локалізацію Болохівської землі // Дослідження з слов'яно-руської археології. – Київ, 1976. – С.164–175

⁹ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.789, 791, 793, 828, 829

претендуючи тим самим на роль сюзеренів земель колишньої Київської Русі. Щоб відкинути подібні претензії в Орді надали ярлик на Київ Олександрові Ярославичу, а ярлик на велике княжіння – його молодшому братові Андрієві. Так само було відмовлено у ярлику галицько-волинському князеві Данилові Романовичу¹⁰, який претендував на володіння Києвом як спадкоємець великих князів і в якому не без підстав вбачали противника ординського панування. Може тому у кінці XIII ст. володимирські князі вже не добивалися ярликів на Київ. Близько 1300–1301 рр., після перемоги хана Тохти над Ногаєм, на київському престолі утвердилася путивльська династія, князі якої з допомогою ординців утримували ці території до 1362 р.¹¹ Можливо, що між 1324–1331 рр. київський престол займав литовський васал Ольгімант-Михайло Гольшанський¹². Але путивльські Ольговичі з допомогою ординців повернули собі давню руську столицю. Молодші князі з путивльської династії опанували також і Овруцьке князівство, престол якого зберігали ще у 1408 р.¹³

Якийсь час (не пізніше 1300 р.) зберігали свої уділи в Київській землі і Смоленські Мономаховичі. Одним з них був пороський князь Юрій, васал волинських князів Володимира Васильковича та Мстислава Даниловича¹⁴. Можливо також, що окремі з цих князів правили у Києві як волинські васали у 1270–1300 рр.

Перший київський князь з династії Гедиміновичів Володимир Ольгердович (1362–1393) пробував з литовською допомогою позбутися ординської опіки і стати повністю незалежним володарем. Він проводив власну політику, карбував монети. На цей час до Київської землі стала належати і

¹⁰ Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття // *Київська старовина*. – 1992. – № 6. – С. 15–17

¹¹ Квашинин-Самарин Н. По поводу Любецкого синодика // *Чтения в Московском Обществе Истории и Древностей Российских*. – 1873. – Кн. 4. – С. 222; Зотов Р. В. О черниговских князьях по Любецкому синодику и о Черниговском княжестве в татарское время. – Санкт-Петербург, 1892. – С. 115–118; Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. – Київ, 1990. – С. 63; Його ж. Київські князі з путивльської династії // “Київ”. – 1991. – № 8. С. 149–150; Його ж. Генеалогія династій Рюриковичів і Гедиміновичів. – Київ, 1992. – С. 54; Русина О. До питання про київських князів татарської доби // *Записки НТШ*. – Т. 225. – 1993. – С. 194–203; Її ж. Київська виправа Гедиміна (Генеалогічний аспект проблеми) // *Записки НТШ*. – Т. 231. – 1996. – С. 147–157

¹² Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 159

¹³ Войтович Л. Генеалогія династії Рюриковичів. – С. 53–54

¹⁴ ПСРЛ. – Т. 2. – Стб. 930

Переяславська земля. Крім того кордони її значно розширилися на південь і південний схід¹⁵.

Протягом другої половини XIII – першої половини XIV ст. головним стабілізуючим і організуючим фактором на українських землях була Галицько-Волинська держава. Фактично всі інші князівства, в тій чи іншій мірі перебували під впливом цієї держави. Турово-пінські князі, в першу чергу дубровицькі та степанські, стали волинськими васалами.

Ступінь залежності Галицько-Волинських земель від Золотої Орди залишається дискусійним. Не викликає сумніву, що Данило Романович пробував повністю позбутися ординської опіки. Це втілювалося у прийнятті королівського титулу і готовності визнати зверхність папи в обмін на організацію хрестового походу. Це втілювалося в офіційній ідеології: “О, зліше зла честь татарська...” – написав волинський літописець, оцінюючи прийом у Батия свого князя, якого трактували значно краще ніж інших Рюриковичів, яким довелося їздити в Орду, але одночасно дали зрозуміти, що на відродження Київської Русі, навіть як васальної держави в рамках Золотої Орди, надій немає: ординці воліли мати справу з дрібними розрізненими князівствами, які мали бути васалами володарів ординських улусів, або, навіть їх намісників¹⁶. Це втілювалося і у будівництві кам’яних укріплень та відвертому збройному виступі проти Коренци (Куремси) – улусбека чи першого еміра улусбека Мауці (Могучія), до улусу якого належали Галицько-Волинські землі.

Але ця політика мала тільки короткий успіх (1253–1258 рр.), почасти викликаний боротьбою за владу в Орді по смерті Батия. Залежність Галицько-Волинських земель від Золотої Орди відновив Бурундай. Цей один з кращих монгольських полководців був поставлений замість Коренци (Куремси). Король Данило мусив виїхати з краю, а його брат Василько і сини Лев та Шварн – визнати себе монгольськими васалами та зруйнувати укріплення найбільших міст. У 1262 р., скориставшись проблемами хана Берке, король Данило повернувся до краю і розрив з Ордою знову став реальністю. Лев Данилович налагодив добрі стосунки з Ногаєм, який утворив величезний улус у Північному і Західному Причорномор’ї з центром в Ісакчі на Дунаї (Бурундай став одним з головних його емірів). Ногай був не простим темником, а Чингізидом. Він не тільки підпорядкував собі обох болгарських царів та частину Сербії, але вміло використовував своє положення в династії, впливаючи на боротьбу навколо престолу. Однак для амбітного політика цього виявилось замало. Він мріяв про власну державу, про що свідчать монети, які карбували Ногай та його син Джекі. В таких умовах Ногай сам був зацікавленим у співпраці з галицькими та волинськими князями, що значно ослаблювало позиції Золотої Орди у цьому

¹⁵ Шабульдо Ф. М. *Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского*. – Киев, 1987. – С. 62–72, 82–84

¹⁶ Полубояринова М. Д. *Русские люди в Золотой Орде*. – Москва, 1978. – С. 9

регіоні і привело до певного ослаблення цієї залежності. Лев Данилович вміло користався з таких змін і з допомогою військ Ногая розширював свої володіння в Закарпатті та у Польщі¹⁷. Але він не рішився прийняти королівського титулу слідом за батьком, хоча західні сусіди нерідко так його титулували. Це врятувало йому корону або і життя у 1287 р., коли хан Телебуга вирішив розірвати цей зв'язок, вигідний обом сторонам і, в першу чергу Ногаєві. Однак галицько-волинські князі недовго були безпосередніми васалами ординських володарів. Телебуга загинув внаслідок змови, організатором якої був Ногай. Становище було відновлено і зберігалось принаймі до загибелі Ногая.

Прийняття бл. 1301 р. Юрієм Львовичем титулу “короля Русі і князя володимирського” та організація окремої Галицької митрополії, на яку пішла, неохоча до подібних заходів, константинопольська патріархія (митрополит київський перебував у Володимирі під ординським контролем), свідчать на користь версії про звільнення Галицько-Волинської держави від ординської залежності¹⁸. Ця наступило після того, як золотоординський хан Тохта знову був зв'язаний боротьбою за Азербайджан, а його намісники – боротьбою з нащадками Ногая.

У грамоті від 9.08.1316 р. Андрій та Лев Юрійовичі обіцяли Тевтонському Ордену захист від ординців. За свідченням польського короля Владислава Локетка (лист до папи Іоана XXII від 21.05.1323 р.) війська цих князів були нездоланим захистом проти ординців. Можливо тому вони не змогли допомогти закарпатській верхівці, яка закликала їх поборотися за Угорську спадщину. У світлі цих фактів мотивованим виглядає припущення про загибель обох князів у боротьбі з Ордою¹⁹. Те, що жоден з них, а також їх наступники, не прийняли королівської корони може свідчити, що боротьба з Ордою проходила з перемінним успіхом.

Компроміс, який привів до влади Болеслава Тройденовича, тобто не дозволив опанувати ці землі литовському чи польському претендентові, був укладений за участі хана Узбека. Допоміг Узбек і Дмитрові Детькові та Любартові Гедиміновичу у 1340 р. Тобто ординська політика у 1323–1340 рр. опиралася на недопущення тіснішого альянсу Галицько-Волинської землі з котримсь із сусідів. Але ординські впливи тут тривали не довше смерті Узбека (1342 р.) і початку нової боротьби за владу у самій Золотій Орді.

Чернігівська земля, яка сильно постраждала від монголів у 1239 р., і продовжувала відчувати ординський натиск ще протягом майже сотні років, сильно роздробилася. Крім того, відбувся вплив населення у північно-східну

¹⁷ *Войтович Л. Удільні князівства. – С. 89–97*

¹⁸ *Ждан М. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди // Український історик. – N 1–4 (17–20). – 1968. – С. 71*

¹⁹ *Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290–1340 рр. у нових дослідках. – Авсбург, 1948. – С. 18*

частину (ближче до лісів, далі від степу), де з'явилися Брянське, Глухівське, Карачевське і Таруське князівства. З Глухівського князівства виділилися Новосильське і Устівське. З Новосильського – Белевське, Одоєвське і Воротинське. З останнього – Перемишльське. З карачевського князівства виділилися Хотимське, Звенигородське, Болховське, Мосальське, Хотетовське та Єлецьке князівства. З Таруського – Канінське, Спаське, Оболенське, Пенінське, Тростенське, Мезецьке, Борятинське і Волконське князівства. Продовжували існувати Чернігівське, Сіверське, Стародубське, Путивльське, Трубчевське і Козельське князівства. Окремі з цих князівств ділилися ще на менші частки. Таке роздріблення було вигідне ординцям. Відстоюючи свої уділи, дрібні чернігівські князі маневрували між Ордою, великими князями литовськими, рязанськими, смоленськими та московськими.

Полоцька земля не зазнала руйнації від ординців і не платила данини-виходу. Але ординська загроза сприяла переходу основних столів у цій землі до литовських князів. Рюриковичі уціліли тільки у менших столицях (Мінськ, Лукомль та ін.).

До походів Бурундая і Турівська земля не знала ординських руйнувань. Дрібні турівські князі розділили долю своїх нових сюзеренів – волинських князів. З кінця 1330-х ці території перейшли у сферу впливу Литви.

Смоленська земля, до якої ординці також не дійшли, погодилася на сплату виходу подібно до Новгороду. З однієї сторони це стримувало можливу ординську агресію, з іншої приносило вигоду посередницької торгівлі між прибалтійськими державами та ординським ареалом. Десь у середині 1330-х рр. смоленський князь Іван Великий Олександрович перестав платити ординський вихід. У відповідь у 1339 р. на Смоленську землю напало ординське військо, очолене Товлубеєм. В складі цього війська були васали московського князя Івана Калити, який виступав у подібних випадках виконавцем ханської волі, вміло ним же спрямованої проти сильних супротивників. У 1340 р. хан Узбек знову послав великі ординські сили, у складі яких були дружини рязанських, суздальських, ростовських, юр'євського, друцького і фомінського князів та московське військо. Смоленськ витримав ординські удари, а наступний його князь уже титулувався великим, підкреслюючи свою повну незалежність. На жаль, на початку XV ст. роздроблене Велике Смоленське князівство було анексоване Литвою, яка скористалася внутрішніми протиріччями між князями смоленської гілки Рюриковичів.

Литовська держава, яка з середини XIII ст. стала потужною політичною реальністю в Центральній Європі, була привабливим союзником для тих, хто зважувався на боротьбу з ординцями, особливо після падіння Галицько-Волинської держави. Гедиміновичі, які протягом XIII – початку XIV ст. закріпилися на престолах головних білоруських князівств, легко домовлялися з місцевими елітами, були толерантними в питаннях релігії, швидко освоювали мову і культуру своїх підданих і діяли як справжні патріоти своїх нових володінь.

Яскравий приклад – діяльність на Волині Дмитра-Любарта Гедиміновича²⁰. Після перемоги Ольгерда над ординцями на Синіх Водах (1362 р.) Гедиміновичі утвердилися в Києві, Трубчевську, Новгороді Сіверському, а пізніше у Стародубі та Чернігові. Корятовичі опанували Подільське князівство, північно-західну частину якого отримали ще від Любарта. Після Куликовської битви всі ці князівства (за виключенням хіба Подільського) позбулися навіть періодичної виплати ординського виходу-даннини. Незважаючи на поразку на р. Ворсклі (1399 р.) литовсько-українські князі у XV ст. вже контролювали становище і диктували ординцям свою політику. Одним з таких епізодів цієї політики стала поява окремого Кримського ханства.

Вивчення історії за російською періодизацією (взаємини північно-східних князівств з Золотою Ордою були іншими і значно довгими), а також інші причини привели до того, що інтерес до ординських впливів на українські землі залишився периферійним і дещо спотвореним. А без знання ординської генеалогії, без розуміння взаємин між Чингізидами, неможливе розуміння важелів політики і причин багатьох явищ, які відбувалися на наших землях у XIII–XV ст.

Чингізиди були головною рушійною силою цієї гігантської імперії, яка об'єднала багато народів і племен, різних за етносом, релігією, економічним і культурним рівнем. Власне монголів у цій імперії, особливо у її західному відламі – Золотій Орді було зовсім небагато. Самі монгольські племена були нечисленними²¹.

Плем'я ДЖАЛАЇР, з якого походили Чингіз-хан та полководець Мункасар-нойон, який відзначився під час походу Тулу, молодшого сина Чингіз-хана з сином Менгу в країну Кипчак, залишилося в корінних монгольських землях. З часів Чингіз-хана це плем'я називали “йека-монгол”, тобто “великі монголи”²².

Плем'я ТАТАР, з якого походили старша дружина Бату – Боракчин, дружина хана Туде-Мунке – Туре-Кутлук, старший емір Бату Іт-Кара та старший емір Мунке-Тимура – Бек-Тимур, згідно найдавнішої монгольської історії (“Таємного сказання”) взагалі були народом тюркського походження, відмінним від монголів і навіть ворожим їм. Їх число добре поінформований історик Рашид ад-Дін оцінював у 70 тис. домів на колесах – кибиток²³. Шість татарських юртів

²⁰ Войтович Л. *Етапи політичної історії Волині XIV–XV ст. Державність. Васалітет. Інкорпорація // Україна: культурна спадщина, національна свідомість, державність. – Т.5. Історичні та філологічні розвідки, присв. 60-річчю акад. Я.Ісаєвича. – Львів, 1998. – С.49–79*

²¹ Чхао Чху-Ченг. *К вопросу о составе народностей армии монгольской империи XIII–XIV вв. // Идель. – Казань, 1996. – № 5-6*

²² Pelliot P. *Notes on Marco Polo. – Т.1. – Paris, 1959. – P.285*

²³ Рашид ад-Дин. *Сборник летописей. – Т.1. – Кн.1 / Пер. с перс. А.А.Хетагурова, прим. А.А.Семенова. – Москва-Ленинград, 1952 – С.106*

(князівств) існували у дочингізовий період у X–XII ст. Найбільш потужним з них був юрт, який займав кочовища біля озера Буїр-нор у Східній Монголії. Татарські юрти ворогували між собою і навіть вели затяжні війни²⁴. Монголи були залежними від татар.²⁵ Татари були винними у загибелі батька Чингіз-хана. У 1182 р. Чингіз-хан розгромив татар в битві при урочищі Давлан-Немурчес. Татарський князь (вождь) Муджін-Султу і всі чоловіки високого зросту були перебиті, живими залишили тільки невисоких чоловіків та малих дітей²⁶. Приводом для цієї війни була пімста за вбивство Есукай-Бахадура, але це скоріше була боротьба за гегемонію серед монгольських племен. Папський дипломат Рубрук звернув увагу, що монголи попереду всюди посилали татар, більшість яких загинуло²⁷. Звідси і появилася назва монголо-татари і татари. Потім остання назва перейшла на половців, серед яких розчинилися рештки монголів, що були у війську Бату, та вцілілих татар²⁸. Можливо, що монголи самі спеціально називали себе “татарами”, щоб уникнути гніву богів тих народів, чій території вони плундрували²⁹.

Плем'я **ОЙРАТ** трималося довший час окремо. За Чингіз-хана ним правив “цар і вождь” Кутука-біки, якому успадкували його син Дуралджи і внук Бука-Тимур. Рідна сестра Бату Кулуй-егачі була дружиною Інальчі, другого сина Кутука-біки. Від цього зв'язку народився Улду, сини якого Ніктей і Аку-Тимур мали 4 тисячі війська в улусі Конічі. Бука-Тимур мав чотирьох сестер: Кубак-хатун стала першою дружиною Хулагу і матір'ю Джумукура, Оркана-хатун – матір'ю Мубарек-шаха, третя – матір'ю Менгу-Тимура, Ольджай-хатун – дружиною Хулагу. Це плем'я вже з початку XV ст. почало утворювати свою державу – Джунгарське ханство, яке було розгромлене і знищене манчжурами у 1755-1757 рр.³⁰ У Золотій Орді ойратів було мало і вони також розчинилися серед половецьких народів.

²⁴ Там само. – Т.1. – Кн.1. – С.101

²⁵ Кычанов Е.И. *О татаро-монгольском улусе XII в. // Восточная Азия и соседние территории в Средние века. – Новосибирск, 1986; Кляшторный С.Г. Государства татар в Центральной Азии (дочингисова эпоха) // Mongolica. К 750-летию “Сокровенного сказания”. – Москва, 1993; Weiers M. Herkunft und Einigung der mongolischen Stamme: Turken und Mongolen // Die Mongolen in Asien und Europa / Hrg. S. Conermann und J. Kusber. – Frankfurt am Main, 1997.*

²⁶ *Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. / Козин С.А. – Т.1. – Москва-Ленинград. – 1941. – С.123; Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т.1. – Кн.2 / Пер. с перс. О.И. Смирновой., прим. Б.И. Панкратова и О.М. Смирновой. – Москва-Ленинград, 1952. – С.120*

²⁷ *Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука / Пер. с лат. А.И. Малеина. – Москва, 1957. – С.84, 94*

²⁸ Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.35*

²⁹ Haenisch E. *Die Geheime Gesschichte der Mongolen. – Leipzig, 1948. – S.137*

³⁰ Иакинф [Бичурин Н.Я.]. *Историческое обозрение ойратов или калмыков с*

У корінних монгольських землях залишилося плем'я **КОНГКУРАТ**, з якого традиційно походили більшість старших дружин золотоординських ханів.

З племені **ХУШН** походив емір Хушдайд-Байку, васал Джучі, який пізніше був начальником правого флангу Бату. Він усиновив Ельдеке, сина своєї дружини з племені джуроят, і поставив своїм заступником. Це плем'я залишилося з Бату на Волзі і, очевидно, також розчинилося серед половецьких народів.

Плем'я **КІНГТ** із своїм еміром Кутан-нойоном в числі 4 тис. воїнів було підпорядковане Джучі, пізніше з еміром Хураном служили його сину Орду. Це плем'я стало, схоже, основою сибірських татар, змішавшись із зауральськими кочовими народами.

Воїни з племені **САЙДЖІУТ** із Мункедик-нойоном служили Джучі, пізніше з еміром Черкесом – Токті. З цього племені походили кримські беї Сіджіути, чий бейлик знаходився у приазовських степах.

У Причорномор'ї залишилися залишки невеликого племені **ХІДЕРКІН**. З Мукур-Кураном в числі одної тисячі воїнів вони були у “тьмі” Ногая.

Плем'я **ЙІСУТ**, з якого походили знамениті полководці Джебе-нойон і Субудай-багадур, розчинилося серед народів, з яких консолідувалася узбецька нація.

Таким чином у Золотій Орді було дуже мало власне монголів (навіть чи вірна версія, за якою термін “монгол” не мав значення етноніма, а ним тільки позначалися племена, які свого часу проголосили Темуджіна Чингіз-ханом³¹, бо сама імперія офіційно називалася “йске монгол улус” – “велика монгольська держава”, а держава, створена ще на межі X–XI ст. прапрадідом Чингіз-хана Хабул-ханом з роду Кият-Борджігін, яка невдовзі розпалася, також називалася “Хамаг монгол улус”). Монгольська верхівка Золотої Орди швидко розчинилися серед інших народів, більшість з яких складали половці. У XIV ст. в Орді переважно говорили половецькою, яку називали татарською, хоча в офіційних колах ще писали монгольською, користуючися уйгурським алфавітом, і хан Узбек знав цю мову³². З утвердженням ісламу Золота Орда перейшла на арабський алфавіт, тоді як у самій Монголії стали використовувати “басипу” – квадратний монгольський алфавіт, введений кааном Хубілаєм.

Чингізиди утримували всю цю величезну різноетнічну масу, половецька основа якої, названа татарською, перейняла монгольські традиції. Основою їх політики був жорстокий раціоналізм. Монголи переймали технічні новинки у

XV в. до настоящего времени. – Санкт-Петербург, 1834; Банзаров Д. Об ойратах и уйгурах. – Казань, 1849; Златкин И.Я. История Джунгарского ханства (1635-1758). – Москва, 1964.

³¹ Рыкин П.И. Создание монгольской идентичности: Термин “монгол” в эпоху Чингис-хана // Вестник Евразии. Acta Euroasica. – № 16. – 2002. – С. 61

³² Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.36

всіх сферах від завойованих ними народів і створювали середовище для їх успішного функціонування. Їх армія до рубежу XV ст. залишалася однією з найпередовіших як по озброєнню так і по структурі та організації. Монголи мали чіткий поділ на підрозділи і з'єднання. Вони витримували оптимальне бронювання коня і вершника, що дозволяло їм вести бій з важкою лицарською кавалерією, одночасно переважаючи останню у маневровості. У них було більш продумане співвідношення між лучниками і списоносцями, яке дозволяло добре підготувати як атаку так і відступ. Монголи довели до досконалості металеву артилерію (як стаціонарну так і мобільну), їх пороки легко справлялися з дерев'яними і кам'яними укріпленнями (причому практикувалася велика концентрація таких машин – іноді до сорока на одній ділянці, навіть для штурму невеликого Колодяжина у 1240 р. було поставлено аж дванадцять машин), а запальні суміші і порох забезпечували успіх штурмів. У кінці XIV ст. в Золотій Орді з'явилася і вогнепальна артилерія (тюфяки).

Забезпечення війська, яке було основою ординського суспільства, змушувало Чингізидів звертати увагу на організацію ремесла. З цією метою в першу чергу і зберігалися полонені ремісники, якими заселялися цілі квартали ординських міст. Поліетнічність цих міст не повинна дивувати. Сама держава була поліетнічною. У містах ремісники різних націй і традицій поступово змішувалися на половецько-татарській основі і в етнічному сенсі також. Не можна недооцінювати і монгольського елементу в цих містах. За свідченням того ж Рубрука і самі монголи були вправними ремісниками. “Вони виробляють також войлок і накривають доми. Мужчини виготовляють луки і стріли, приготівляють стремена і вуздечки і роблять сідла, будують доми і повозки, охороняють коней і доять кобил, трясуть власне кумис, тобто кобиляче молоко, виготовляють мішки в яких його зберігають, охороняють також верблюдів і нав'ючують їх. Овець і кіз вони пильнують спільно, і доять іноді мужчини, іноді жінки. Шкіри готують вони при допомозі кислого молока”³³. Монголи зшивали “кольоровий войлок або інший, складаючи виноградні лози, дерева і птахів та звірят” для прикраси своїх домів³⁴, були знайомі з хліборобством та рибальством, мали чітку організацію спільних полювань із загонкою.

Не варто також недооцінювати ролі ординських міст³⁵. Були не лише гігантські столиці на Волзі Сарай-Бату і Сарай-Берке, але ціла низка міст у Криму і на півдні нинішньої України і у Молдові: Анкерман (на правому березі дністровського лиману), Кілія (в гирлі Дунаю), Костешти (біля с. Костешти-Гирля Котовського р-ну Молдови), Старий Орхей (можливо Шерх ал-Джедід, біля сіл Требужени і Бутучени в Огреївському р-ні Молдови), Ісакчі (столиця Ногая на Дунаї), Маяки (на лівому березі гирла Дністра), Велика Мечетня (на

³³ Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – С.78

³⁴ Там само. – С.69-70

³⁵ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.76–92

правому березі Південного Бугу), городище на Південному Бузі при злитті Кодими і Синюхи, Солоне городище (на р. Солений, правій притоці Гнилого Єланця на лівобережжі Південного Бугу), Аргамакли-Сарай (на правому березі р. Громоклей, правої притоки Інгула), Ак-Мечеть (біля однойменного села на правому березі Південного Бугу), Баліклей (в гирлі р. Чичаклей при впадінні у Південний Буг), Кучугурське городище (можливо Сарай-Мамай, на лівому березі Дніпра у 30 км на південь від Запорожжя), Тавань (Ескі-Тавань чи Стара Тавань на лівому березі Дніпра у 40 км вище Херсона), Кінське городище (на правому березі р. Конки), Кременчук (на правому березі напроти сучасного міста), городища поблизу гирла Самари, на лівій притоці Конки – р. Янчокраці, на притоці Дніпра р. Білоозерці³⁶. Ціла низка міст була у басейні Дону та інших регіонах Золотої Орди.

Торгівля цих міст старанно охоронялася. В кожному місті були караван-сараї для приїжджих купців. Спеціальні чиновники – мухтасіби – наглядали за базарами. У їх віданні були ціни, ваги і міри, а також норми ремісничого виробництва. Ремісничка повинність також була регламентованою, але основне виробництво для потреб війська забезпечували ханські майстерні – кархана. Золота Орда налагодила регулярні зв'язки навіть з далеким Єгиптом і сирійськими султанатами. Важко повірити, щоби потужні караванна торгівля і ремесла не зачепили основ натурального господарства кочовиків³⁷. А от кріпацтва Орда не знала, хоча деякі дослідники змушені були його знаходити в угоду існуючим догмам³⁸. Рабська праця застосовувалася хіба-що у міських майстернях, будівництві. А взагалі рабів не цінували, їх масово гнали на смерть при штурмах, нищили на маршах і саперних роботах, а також продавали у мусульманські держави. Більшість ординців залишалися кочовиками, але це була добре продумана система тваринництва і полювання. Будучи станом військовим, подібно до європейського лицарства, нукери як і нойони, мушили постійно тримати фізичну форму і вправляти військову справу. Це було основною вимогою держави, все інше служило цілям забезпечення належного стану війська.

Гігантська держава мала налагоджену поштову службу. Ще за каана Угедея була організована поштова лінія Каракорум-Ханбалік (Пекін) із 37 ямів (станцій) через кожні 5 фарсагів (25–30 км). На кожній станції тримали по одній тисячі воїнів для охорони. По цій дорозі щоденно йшло до 500 теліг, запряжених шістьма волами. На станціях були склади, доглядачі станцій – ямчини і верховні поштарі – улаачини. За вказівкою Угедея Бату організував пошту через свій улус, а Чагатай – через свій³⁹.

³⁶ *Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С. 79–87*

³⁷ *Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.92*

³⁸ *Там само. – С.98*

³⁹ *Сокровенное сказание. – С.197–198*

Гіганстська держава підпорядковувалася жорстокому праву – “Ясі” Чингіз-хана, за якою більшість порушень каралося смертною карою. Судді – яргучі, оформляли свої рішення спеціальними судовими грамотами – яргу-наме. У судах були свої писці – бітикчі. Взагалі діловодство, використовуючи традиції уйгурської і китайської держав, було вражаючим⁴⁰. Спеціальні чиновники – даруги – відали переписом населення, збором натурального і грошового податку, званого виходом (даниною) і його транспортуванням до ставки. Баскаки (від “давити”) забезпечували утримання в покорі підлеглого населення⁴¹.

Чітку документацію вели відомства (дивани), очолені писарями (бітінчі). У спеціальних дефтерах записувалися переліки надходжень з різних областей, якими управляли намісники (наїби). Система збору податків була строго регламентованою і визначеною. Збирали податок (калан) з власне ординського населення спеціальні чиновники (каланчі). Очолював уряд везир. Для канцелярської роботи та цивільного управління в імперії використовували переважно таджиків, китайців, уйгурів та сірійських християн (аркаунів). Золота Орда використовувала на адміністративних посадах половців, аланів і, навіть, ставила баскаками урядовців руських князів, як це було з боярином Митеєм з Бакоти.

Держава являла собою чіткий військовий табір, який ділився на праве і ліве крила. Кожен улус, наданий царевичу (оглану) чи емірові (нойонові, бегові чи багадурові), мав свою визначену територію (юрт)⁴². Оглани, улусбеки, нойони і інші тархани (звільнені від податків та відповідальності за дев’ять перших порушень) належали до верхівки цього суспільства⁴³, у якому все підпорядковувалося військовій необхідності.

Строга ієрархія: десятник – сотник – тисячник – темник – улусбек, відповідала військовій організації суспільства: десяток – хошун (сотня) – кул (полк, тисяча) – тьма (корпус) – улус, і завершувалася вершиною – ханом. Військові таланти відкривали дорогу від самого низу до високого чину темника. Але ханом міг бути тільки нащадок Чингіз-хана. Навіть знаменитий Тимур (1370–1405) не ризикнув порушити це правило і не носив титулу “хан”. Він називав себе еміром і “гурганом”, тобто зятем (Тимур одружився з вдовою еміра Хусейна, дочкою убитого хана Казана). Його нащадки носили титули султанів. Так само не ризикнули прийняти ханський титул і відомі темники Мамай та Єдігей, які фактично правили від імені поставлених ними ханів.

⁴⁰ Усманов М.А. *Жалованные акты Джучиева улуса XIV–XVI вв.* – Казань, 1979. – С.125–137, 293–296

⁴¹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение.* – Москва-Ленинград, 1950. – С.131

⁴² Владимирцов Б.Я. *Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм.* – Ленинград, 1934. – С.97

⁴³ Березин Н.И. *Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева.* – Санкт-Петербург, 1882. – С.433

За Абд-ар-Реззаком Самарканді (1391 р.) ординський воїн (нукер) мав з'явитися до війська на заклик свого начальника із запасом продовольства на рік. При собі він повинен був мати лук, сагайдак з 30 дерев'яними стрілами та щит. На двох воїнів – один кінь. На десять – одна палатка, дві лопати, кирка, серп, пила, сокира і топір, сто голок, шнур, котел та інші речі. З усім цим воїни ставали на огляд⁴⁴. Решту озброєння і коней постачала ханська скарбниця (великий диван). Окремий військовий чиновник (таваджій), який відав збором і обліком воїнів, проводив огляд і визначав готовність підрозділу. В залежності від ситуації викликалися основний (корінний) контингент підрозділів (аель) або і додатковий контингент (ізафе), з якого набиралося поповнення.

Таваджій інспектував підрозділи на марші, перед битвою, передавав накази вищих начальників. Існувала строга заборона переходу з одного підрозділу в інший. Склалися спеціальні списки (сая) приписаних до підрозділу нукерів, які підлягали мобілізації в основний та допоміжний контингенти. Інший військовий чиновник (букаул) (за “Дастур ал-Китаб” Мухаммеда ібн-Хіндушаха Нахичевані) займався розподілом війська, відправкою підрозділів, розподілом належного з великого дивану утримання, правильним поділом здобичі згідно з монгольськими звичаями, недопущення образ і неаправедливостей. Темники і тисячники у цих питаннях також підпорядковувалися військовим букаулам. Букаули були при кожній тьмі⁴⁵.

Ханів охороняв спеціальний підрозділ – кешик (гвардія) із складу якого рекрутувалися офіцери для різноетнічних підрозділів, включених до ханського війська.

Взагалі організація війська і військової справи у монголів довгий час випереджала інші війська. Розроблений порядок виступу війська (мурчил), спеціальні розвідувальні частини (хабаргірі), порядок виділення авангарду на марші (манкила), флангова охорона при бойовому розгортанні війська (канбул), сторожова охорона (караул), військові стани, оточені окопами (коші та курені) та інші тактичні елементи європейські лицарські армії ще не використовували довгий час або не використовували зовсім.

У поході на одного воїна, в залежності від рангу, припадало від 2–3 до 6 коней. Це дозволяло війську без зупинок проводити швидкі марші на великі віддалі, а також в очах противника збільшувало реальну чисельність у кілька разів. По мастях коней розрізнялися сотні (хошуни).

Це військовоє суспільство дивувало толерантним відношенням до всіх релігій. А пізніше продовжувало дивувати, особливо мусульман, коли, після того як іслам став державною релігією, жінки зберегли велику повагу і вплив

⁴⁴ Charmoy M. *Expeditiun de Timour-i-Lenk on Tamerlan contre Togtamiche // Memoires de L'Academie imperiale des sciences de St.Petersbourg.* – VI serie. – T.3. – P.245–246, 422

⁴⁵ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение.* – С.127

на державні справи⁴⁶. І, справді, джерела зберегли більше імен дружин ординських ханів ніж княгинь у християнських Русі чи Польщі. Багато з них відігравали значну роль у політиці. При малолітніх ханах їх матері ставали регентшами.

Золота Орда була державою, яка впливала на політичне і суспільне життя всіх країн Східної та Південно-Східної і Центральної Європи майже до середини XV ст. Перебіг подій в українських землях в цей період також залежав від перебігу подій у Золотій Орді. Без його розуміння, яке у свою чергу, практично неможливе без знання генеалогії Чингізидів, вивчення цього перебігу буде сильно спотвореним. Завданням цієї розвідки є спроба відтворити генеалогічне дерево Джучидів – найстаршої гілки Чингізидів, яка правила у Золотій Орді, враховуючи стан джерел та досліджень даної проблеми. Важливим є також виявлення, там де це дозволяють джерела, впливу окремих Чингізидів на перебіг подій, пов'язаних в першу чергу з українськими землями. Здійснена спроба створити повний реєстр золотоординських ханів. Хронологічно дослідження охоплює XIII–XV ст., тобто період, коли вплив Золотої Орди та її уламків на українські князівства був найбільшим.

Автор цілком усвідомлює попередній характер цієї спроби, але сподівається, що вона зможе послужити базою майбутніх ґрунтовніших досліджень цієї безперечно цікавої і важливої проблеми.

⁴⁶ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С.288

Облога Володимира ординцями (1238). Мінітюра Голіцинського тому
Лицьового зведення XVI ст.

2. ДЖЕРЕЛА

Корпус джерел, який зберігся, практично повністю перекладений на європейські мови, причому основна частина перекладена і видана російською мовою. На жаль, більшість видань здійснених ХІХ чи на початку ХХ століть не завжди відповідають сучасним вимогам. Особливо це стосується транскрипцій імен, що з точки зору генеалогії викликає додаткові проблеми. Тому нові видання та дослідження джерел є більш ніж необхідними. За останні роки в цьому напрямку зроблено вже чимало.

Найбільш важливими для генеалогічних студій залишаються дві групи джерел: писемні джерела і монети, яких збереглося достатньо багато. Певний пласт інформації зберігають записи епічних сказань та археологічні матеріали.

Писемні джерела за мовними ознаками можна умовно розділити на: монгольські, китайські, ординські (писані уйгурською, а пізніше арабською абеткою), перськомовні (переважно тюркські), арабські, вірменські, грузинські, руські (літописи і грамоти), візантійські, європейські (латинські та ін.) і татарські.

Найцікавішою, з огляду генеалогії, монгольською пам'яткою була "Алтан дебтер" ("Золота книга"), яка містила таємну історію роду Чингіз-хана та його нащадків і зберігалася у ханській скарбниці, куди доступ був обмежений. До наших днів ця пам'ятка не збереглася. У 1240 р. було завершено складання офіційної монгольської хроніки "Таємне сказання" чи "Таємна історія". Чингізиди залишилися жорстокими прагматиками те тільки у політиці, але й у своїй історіографії - не бажаючи нічого прикрашати і замовчувати, вони тільки хотіли зробити її недоступною для невтаємничених. Монгольський текст цієї хроніки зберігся у записі китайськими ієрогліфами під назвою "Юань-чао бі-ші" ("Таємна історія монголів"). Ввів цю хроніку у науковий обіг російський вчений монах Палладій (П.І.Кафаров), спіробітник російської духовної місії в Китаї. Його переклад було опубліковано у 1866 р.¹ Повний монгольський текст, переклад і детальні коментарі були підготовані С.Козіним. Коментарі ці дещо застаріли, а крім того місцями надто заідеологізовані². Наступна публікація пам'ятки російською мовою вийшла під редакцією Б.Панкратова³. Видано також

¹ Палладий [Кафаров П.И.]. Старинное монгольское сказание о Чингисхане // Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. - Т.4. - Санкт-Петербург, 1866. - С.1-258

² Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. под названием *Mongrol - un - niruca tobciyan*. Юань Чао би ши. Монгольский обыденный сборник. Введение, перевод, тексты, глоссарии. - Т.1. - Москва-Ленинград, 1941.

³ Юань-чао би-ши (Секретная история монголов). - Т.1. Текст, изд. Текста и пред. Б.И.Панкратова. - Москва, 1962.

переклад П.Дарваєва та Г.Чімітова⁴. Вийшли наукові видання “Таємної історії монголів” з добре коментованими перекладами європейськими мовами⁵.

З монгольських літописних пам’яток особливо цікаві хроніки XVII ст. Чингізид - ордоський князь Саган-Сецен у 1663 р. закінчив складати хроніку “Ерденійн тобчі”. У своїй праці він використовував “Таємне сказання”, матеріали “Золотої книги” та інші втрачені монгольські літописи. Ця пам’ятка надзвичайно багата на унікальну інформацію про події, починаючи з XV ст. На жаль російський переклад дуже архаїчний і неповний⁶.

Близьке за змістом до цієї хроніки “Алтан тобчі” (“Золоте сказання”) анонімного автора XVII ст., яке містить певні доповнення, відсутні у Саган-Сецена. Ця пам’ятка також перекладена російською та англійською мовами⁷.

Генеалогічні таблиці Чингізидів складають значну частину іншої монгольської хроніки XVII ст. “Шара туджі”, яка створювалася і доповнювалася різними авторами⁸.

⁴ *Сокровенное сказание монголов. Анонимная монгольская хроника 1240 года / Пер. П.А.Дарваева и Г.Г.Чимитова. – Элиста, 1990.*

⁵ *Mostaert A. Sur quelques passages de l’Histoire Secrète des Mongols / Harvard-Yenching Institute. – Cambridge Mass., 1953; Poucha P. Die Geheime Geschichte der Mongolen als Geschichtsquelle und Literaturdenkmal. – Praha, 1956; Monghol un niuca tobca’an (Yüan-ch’ao pi-shi) Die Geheime Geschichte der Mongolen aux der chinesischen transkription im mongolischen wortlaut Wiederhergestellt von E.Haenisch. – Wiebaden, 1962; The Secret History of the Mongols / Translation by Igor de Rachewiltz // Paperz on Far Eastern History. – V.30. – 1984; Histoire Secreté des Mongols (Mongghol-un ni’uca tobciyan). Chronique mongole du XIII-e siéle, traduit du mongol, présenté et annote par M.-D. Even et R.Por; préfate de R.N.Hammayon. – Paris, 1994.*

⁶ *Выпуски из монгольской истории, сочиненной Сыцин Сагани Тайджеею / Перевод Татаурова // Азиатский вестник, издававшийся гр. Спасским. – 1825. – Январь-июнь. – С.381-390; Июнь-декабрь. – С.356-364*

⁷ *Гомбоев Г. “Алтан тобчи”, монгольская летопись в подлинном тексте и переводе с приложением калмыцкого текста истории Убаши-кунтайджия и его войны с ойратами // Труды Восточного отделения Русского Археологического Общества. – Т.6. – 1858; The Mongol Chronicle Altan Tobci / Transl. Ch.Bawden // Cotinger Asiatische Forschungen. – Bd.5. – Wiesbaden. – 1955*

⁸ *Шара туджи. Монгольская летопись XVII в. / Перевод, введ. и примеч. Шестиной. – Москва-Ленинград, 1957*

⁹ *Лубсан Данзан. Алтан Тобчи (Золотое сказание) / Пер с монгл., введ., коммент. и прим. И.П.Шестиной. – Москва, 1973; Altan Tobci. A Brief History of the Mongols by b’Lob Bzan ba Tan-jin, with Critical Introduction by the Reverend A.Mostaert and an Editor’s Foreword by Fr.W.Cleaves // Scripta Mongolica. – 1. – Cambridz (Mass.), 1956*

Ще одну хроніку “Золоте сказання” уклав у XVII ст. монгольський лама Лубсан Данзан. Ця праця, написана монгольською мовою, вкпючає більшу частину короткої редакції “Таємного сказання”, а також виписки з двох монгольських хронік, які не збереглися. “Алтан тобчі” Лубсан Данзана також перекладено російською і англійською мовами⁹. Цим та іншим пам’яткам присвячене цікаве дослідження монгольського вченого І.Жамцарано, яке було опубліковане російською мовою¹⁰. Є також непогана оглядова праця монгольського історика Ш.Біра, присвячена монгольській історіографії XIII-XVII ст.¹¹

Відновлення монгольської державності дало поштовх у 1919 р. для створення офіційної історії Монголії. Чільний із тодішніх монгольських істориків Ш.Дамдін (1867-1937) тибетською мовою написав початки цієї історії під назвою “Золота книга”, використовуючи давні хроніки і досягнення науки початку XX ст. Ця робота не була завершена, а сам автор, який походив з середовища лам, був репресований. Уяву про зміст цієї праці можна почерпнути з книги Ш.Біра, виданої російською мовою в Улан-Баторі¹².

Непоганий огляд монгольських джерел XIII- XVII ст. зроблений також Л.Пучковським¹³. Пізнавальна в цьому плані і праця Ю.Реріха, присвячена монголо-тибетським стосункам у XIII-XIV ст.¹⁴

Китайськими джерелами з монгольської історії дуже ретельно займалися науковці, які працювали у Російській православній місії у Пекіні. Вже згадуваний Палладій (П.І.Кафаров) переклав один з найважливіших пам’ятників, присвячених Чингіз-хану, - “Шен-у цинь-чжен-лу” (“Опис особистих походів священновоїничого”)¹⁵. Палладій також переклав і опублікував дорожній журнал “Сі-ю-цзі”, який провадив один із супутників даоса Чан Чуня, викликаного з Китаю у ставку Чингіз-хана. В цьому журналі записані цікаві відомості про монголів¹⁶.

¹⁰ Жамцарано И. Монгольские летописи XVII века. – Ленинград, 1936.

¹¹ Бира Ш. Монгольская историография (XIII-XVII вв.). – Москва, 1978.

¹² Бира Ш. О “Золотой книге” Ш.Дамдина. - Улан-Батор, 1964.

¹³ Пучковский Л. С. Монгольская феодальная историография XIII-XVII вв. // Ученые записки Ин-та Востоковедения АН СССР. - Т.6. – Москва, 1953

¹⁴ Рерих Ю.Н. Монголо-тибетские отношения XIII-XIV вв. // Филология и история монгольских народов. – Москва, 1958

¹⁵ [Кафаров Палладий]. Старинное китайское сказание о Чингисхане. Шен-вун-цин-чжен-лу. Описание личных походов священно-воинственного (Чингис-хана) / Пер. с пред. и прим. архим. Палладия // Восточный сборник. - Т.1. - Санкт-Петербург, 1877; Див. новіший переклад: Pelliot P., Hambis L. Histoire des Campagnes de Cengis - Khan Cheng - Wen - t'sin - tcheng - lou. Traduit et annoté par P. Pelliot. - Vol.1. – Leiden, 1951.

¹⁶ Кафаров Палладий. Си-ю-цзи или описание путешествия на запад / Пер. с китайского с прим. // Труды членов Российской духовной миссии в Пекине. - Т.4. - Санкт-Петербург, 1866.

Інший співробітник Російської православної місії у Пекіні о.Іакінф (М.Я.Бічурін) переклав частину офіційної китайської історії “Юань-ші” (“Історія династії Юань”), присвячену Чингіз-хану і першим його наступникам, які сиділи на китайському престолі. “Юань-ші” була складена у 1370 р. групою китайських істориків на чолі з Сун Ляном і Ван Земом на базі хронік та офіційних документів. Переклад М.Бічуріна об’ємом у 600 сторінок охоплює тільки частину першого розділу цієї гігантської праці¹⁷, третя частина якої присвячена генеалогії Чингізидів. Епізоди, пов’язані з походами монголів на Русь, використали у окремій праці відомі дослідники М.Веселовський та А.Іванов¹⁸. Є ще переклади окремих фрагментів цієї грандіозної пам’ятки¹⁹. Повний текст “Юань-ші” опублікований лише китайською та монгольською мовами.

Виписки і переклади із різноманітних китайських джерел склали доволі об’ємні збірники о.Іакінфа (М.Я.Бічуріна). Жоден з них не втратив свого значення²⁰.

Записки китайця Елюй Чу-цая, радника Чингіз-хана, присвячені походу проти хорезмшаха у 1219 р., перекладені англійською мовою²¹. Це була цікава людина, яка допомогла опанувати монголам досягнення китайської військової техніки. Напис на його могилі, який містить відомості про перших монгольських ханів, перекладений і опублікований Н.Мункуєвим²².

¹⁷ [Бичурин Н.Я.] *История первых четырех ханов из дома Чингисова / Пер. с китайского языка монахом Иакинфом. - Санкт-Петербург, 1829 - 600 с.*

¹⁸ Веселовский Н.И., Иванов А.И. *Походы монголов на Россию по официальной истории Юань-ши // Записки разряда военной археологии и археографа МП. Руського военно-исторического об-ва. - Т.3. - Петроград, 1914; Див. також: Иванов А.И. История монголов (Юань-ши) об асах-аланах // Христианский Восток. - Т.2. - Вып.3. - Санкт-Петербург, 1911.*

¹⁹ Abramowski W. *Die chinesischen Annalen von Ögödei und Güuyük. Übersetzung des 2. Kapitels des Yüan-shi // Zentralasiatische Studien. - Vol.10. - Bonn, 1976; Id., Die chinesischen Annalen des Monngke. Übersetzung des 3. Kapitels des Yüan-shi // Zentralasiatische Studien. - Vol.13. - Bonn, 1979; Панкратов Б.И. Образцы переводов из “Юань-чао би-ши” / Подготовка к печати и предисловие Ю.Л.Кроля // *Mongolica. К 750-летию “Сокровенного сказания”*. - Москва, 1993.*

²⁰ [Бичурин Н.Я.] *Записки о Монголии, сочиненные монахом Иакинфом. - Т.1-2. - Санкт-Петербург, 1828; Бичурин Н.Я. Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена, в 3-х частях. - Санкт-Петербург, 1851; Изд.2. - Т.1-2. Москва-Ленинград, 1950-1953.*

²¹ Bretschneider E. *Medieval Researches from Eastern Asiatic Sources. - Vol.1. - London, 1888. - P. 9-24*

²² Мункуев Н.Ц. *Китайский источник о первых монгольских ханах. Надгробная надпись на могиле Елюй Чу-цая / Пер. с китайского. - Москва, 1965.*

Посол сунського імператора Чжао Хун, який у 1221 р. їздив в Пекін до монгольського намісника Мухалі, залишив цілий трактат “Мен-да бей-лу” (“Повний опис монголо-татар”), який витримав два переклади російською - В.Васильєва²³ та Н.Мункуєва²⁴, останній з яких детально і добре коментований. Н.Мункуєву належать і інші ґрунтовні дослідження китайських джерел з монгольської історії²⁵.

В.Васильєв також опублікував збірку перекладів китайських джерел, які стосуються ранньої історії монголів і сусідніх з ними народів (киданів, чжурчженів та ін.)²⁶.

Частково перекладені російською мовою записки китайських послів Пен Дая і Сюй Тіна, які їздили в Монголію у 1233, 1235-1236 рр.²⁷ Схожий за змістом інший пам'ятник – “Ся-ю-цзи” (“Дорожні замітки”) Чжан Дехоя, який їздив з Китаю до каана Хубілая, коли той ще перебував у Монголії. Китайський дипломат згадує ремісничі поселення у монгольських степах - цікава інформація для скептиків, які вважають ремісничу організацію в містах Золотої Орди стороннім елементом, не пов'язаним з розвитком ординського суспільства. Це джерело також доступне у російському перекладі²⁸.

²³ Васильев В.И. Полное описание монголо-татар “Мэнда бэйлу” // Труды Восточного отделения Русского археологического общества. - Ч.4. - Санкт-Петербург, 1857.

²⁴ Мэн-да бей-лу (Полное описание монголо-татар). Записки китайского посла Чжао Хуна / Факсимиле текста, пер. с кит., введ., коммент. и прилож. Н.Ц.Мункуева. – Москва, 1975.

²⁵ Мункуев Н.Ц. О “Мэн-да бэй-лу” и “Хэй-да ши люе” – записках китайских путешественников XIII в. О древних монголах // Китай, Япония. История и филология. – Москва, 1961; Його ж. О двух тенденциях в политике монгольских ханов в Китае в первой половине XIII в. // Материалы по истории и филологии Центральной Азии / Труды Бурятского Комплексного НИИ. – Вып.8. – Улан-Удэ, 1962; Його ж. Основные китайские источники по истории Монголии XIII-XIV вв. // Современная историография стран Зарубежного Востока. – Москва, 1963; Його ж. Заметки о древних монголах // Татаро-монголы в Азии и Европе. – Москва, 1970

²⁶ Васильев В.И. История и древности восточной части Средней Азии от X до XIII вв. / С прилож. пер. кит. известий о киданях, чжурчженях и монголо-татарах // Труды Восточного отделения Русского археологического общества. – Ч.4. – Санкт-Петербург, 1857.

²⁷ [Лин Кюн-и, Мункуев Н.Ц.] Краткие сведения о черных татарах / Публ. И коммент. Линь-Кюн-и и Н.Ц.Мункуева // Проблемы востоковедения. – 1960. – №5.

²⁸ [о.Палладий]. Путевые записки китайца Чжан-дэ-хой во время путешествия его в Монголию (в первой половине XIII столетия) // Записки Сибирского отделения Русского Географического Общества. – 1867. – Кн.9-10.

Опублікована китайська карта улусу золотоординського хана Узбека з 1331 р.²⁹ Інші дрібніші китайські джерела, які стосуються монгольської історії даного періоду, опубліковані у збірках М.Кюнера³⁰.

Від Золотої Орди (улусу Джучі) збереглися переважно документи ханських канцелярій, перш за все писані китайським, уйгурським та арабським алфавітами написи на пайдзах (байсах) - золотих, срібних, чавунних, бронзових і дерев'яних пластинах, які підтверджували повноваження та захист певної конкретної особи; ханські дарчі грамоти – ярлики та тарханні ярлики (ханські грамоти, що повністю або частково звільнювали від податків та відповідальності за перших дев'ять порушень). Збереглися також написи на мавзолеях та інших будівлях. Нечисленні хроніки відносяться переважно до історії останнього осколку Золотої Орди – Кримського ханства. Така, наприклад, “Хроніка правління Сагіб-Гірея”, написана Ремал-ходжою (середина XVI ст.) на замовлення дочки хана Нур-Султан-хані (згадана у Литовській метриці під 1548 р.)³¹.

Найбільш досліджені ханські ярлики. Першим публікацію ханських ярликів розпочав В.Григор'єв³². Цей же дослідник першим підняв і проблему достовірності ханських ярликів³³. Широко використовував ярлики і тарханні ярлики та публікував їх у своїх дослідженнях М.Березін³⁴. Кілька незнаних ярликів Тохтамиша і Темир-Кутлуга ввів у науковий обіг В.Радлов³⁵.

Перше солідне дослідження ханських ярликів, наданих київським митрополитам, вийшло з-під пера відомого історика М.Приселкова. Скурпульозно проаналізувавши ці пам'ятки, він прийшов до висновку, що тексти

²⁹ Leon Cahun *introduction de L'Histoire de L'Asie, turks et des Mongolen des origines, a 1405.* – Paris, 1896. – P.433-441. Ця ж карта видана у Додатках до Т.4 “Праць Пекінської духовної місії” у 1866 р.

³⁰ Кюнер Н.В. *Китайские известия о народах Южной Сибири, Центральной Азии и Дальнего Востока.* – Москва, 1961.

³¹ *Книга посольская Метрики великого княжества Литовского.* – Т.1. – Москва, 1843. – С.44-45; *Tarih-i Sahib han.* – Ankara, 1973. – S.147-148, 275-276

³² Ярлики Тохтамыш-хана и Саадет-Гирея / Перев. Я.Ярцева с примеч. В.В.Григорьева. – Одесса, 1844.

³³ Григорьев В.В. *О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству.* – Санкт-Петербург, 1876.

³⁴ Березин Н.И. *Ярлык хана Золотой Орды Тохтамышя к польскому королю Ягайлу. 1392-1393 гг.* – Казань, 1850; *Його ж. Тарханские ярлики Тохтамышя, Тимур-Кутлука и Саадат-Гирея / с введ., переписью, переводом и примечаниями.* – Казань, 1851; Березин Н.И. *Тарханские ярлики крымских ханов // Записки Одесского об-ва истории и древностей* - Т.8. – Одесса, 1872.

³⁵ Радлов В.В. *Ярлики Тохтамышя и Темир-Кутлуга // Записки Восточного Отделения Руського Археологического Об-ва.* – Т.3. – Вып.1. – С.1-40

ярликів збереглися в обробці XVI ст.³⁶ Це трохи знижує цінність самих документів, але у багатьох випадках вони заповнюють прогалини відсутності інших джерел. Сам факт існування ярлика - переконливе свідчення панування того чи іншого хана. Ханські ярлики, зокрема ярлик Тохтамиша наданий 1397р. великому князеві Вітовтові Кейстутовичу, згадки про які і фрагменти яких збереглися у дипломатичному листуванні Литви та Криму, досліджував Ф.Петрунь³⁷.

К.Базилевич опублікував дослідження ярлика Ахмад-хана великому московському князеві Іванові Васильовичу, датуючи його появу 1480 р., що досить сумнівно. Взагалі автор намагався довести, що звільнення Московської держави від ординської залежності наступило десь у 1460-х рр., що йому не вдалося і не могло вдатися, так як протирічить відомим джерелам, перш за все московським³⁸.

Видання повного корпусу ханських ярликів, наданих митрополитам, було здійснено видатним російським істориком та джерелознавцем О.Зимініним³⁹. Праці М.Усманова⁴⁰ та О.Григор'єва⁴¹ були спробою узагальнення дослідження

³⁶ Приселков М.Д. Ханские ярлики русским митрополитам. – Петроград, 1916. – Т.2. – 1918. – С.50

³⁷ Петрунь Ф. Ханські ярлики на українські землі (До питання про татарську Україну) // Східний світ. – Харків, 1928. – С.170-187. Перевидання: Східний світ. – Т.2. – Київ, 1993. – С.133-143

³⁸ Базилевич К.В. Ярлык Ахмед-хана Ивану III // Вестник МГУ. – 1948. – N 1.

³⁹ Зимин А.А. Краткое и пространное собрание ханских ярлыков русским митрополитам // Археографический ежегодник за 1961 год. – Москва. – 1962.

⁴⁰ Усманов М.А. Официальные акты ханств Восточной Европы XIV–XVI вв. и их изучение // Археографический ежегодник за 1974 год. – Москва, 1975. – С.117-135; Його ж. Термин “ярлык” и вопросы классификации официальных актов Джучиева Улуса // Актовое источниковедение. Сб. стат. – Москва, 1979. – С.218-244; Його ж. Жалованные акты Джучиева Улуса XIV–XVI ст. – Казань, 1979. – 317 с.

⁴¹ Григорьев А.П. “Вышняя троица” в ярлыке золотоордынского хана Менгке-Темюра // Востоковедение. – Вып.1. – Ленинград, 1974; Його ж. Конкретные формулы чингизидских жалованных грамот // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Сборник статей. – Вып.4. – Ленинград, 1975. – С.38-49; Його ж. Эволюция формы адресата в золотоордынских ярлыках XIII-XV вв. // Ученые записки Ленинградского ун-та. – № 389: Серия востоковедческих наук. – 1977. – С.132-156; Монгольская дипломатика XIII-XIV вв. Чингизидские жалованные грамоты. – Ленинград, 1977. – 138 с.; Його ж. Реконструкции текстов золотоордынских ярлыков XIII-XIV вв. // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. Сборник статей. – Вып.5. – Ленинград, 1980. – С.15-38; Його ж.

монгольської дипломатики XIII-XIV ст. Важливе значення має розвідка Ф.Шабульдо з приводу можливого ярлика Мамає⁴².

Публікації пайдз розпочали ще Д.Банзаров⁴³, Ч.Савельєв⁴⁴ та А.Позднєєв⁴⁵. Їх праці залишаються актуальними і сьогодні. Свіжі публікації цих пам'яток досить рідкі⁴⁶. Опубліковані також написи на каменях, ханські тамги (печатки)⁴⁷.

У 1930 р. в Саратовській обл. було знайдено ординську грамоту на бересті⁴⁸. Це залишає надії на можливість подібних знахідок.

Официальный язык Золотой Орды в XIII-XIV вв. // Тюркологический сборник. 1977 г. – Москва, 1981; Його ж. Время составления Краткой коллекции ханских ярлыков русским митрополитам // Там само. – Вып. 8. – Ленинград, 1985. – С. 93-134; Його ж. “Ярлык Едигея”: анализ текста и реконструкция содержания // Там само. – Вып. 11. – Ленинград, 1988. – С. 55-93; Його ж. Ярлык Менгу-Тимура: реконструкция содержания // Там само. – Вып. 12. – Ленинград, 1990. – С. 52-102; Його ж. Ярлык Узбека венецианским купцам Азова: реконструкция содержания // Там само. – Вып. 13. – Ленинград, 1990. – С. 74-107; Григорьев А. П., Григорьев В. П. Ярлык Джанибека от 1342 г. венецианским купцам Азова (реконструкция текста) // Там само. – Вып. 14. – Ленинград, 1992. – С. 38-87

⁴² Шабульдо Ф. Чи був ярлик Мамає на українські землі? (До постановки проблеми) // Записки НТШ. – Т. 243. – Львів, 2002. – С. 201-217

⁴³ Банзаров Д. Пайзе, или металлические дощечки с повелениями монгольских ханов // Записки Санкт-Петербургского Археологического Об-ва. – Т. 2. – 1850.

⁴⁴ Савельев Ч. П. Монгольское пайдзе, найденное в забайкальской области // Труды Восточного Отделения Русского Археологического Об-ва. – Т. 2. – 1856.

⁴⁵ Позднеев А. М. Объяснение древней монгольской надписи на чугунной дощечке // Записки АН. – Т. 39. – Кн. 2. – Санкт-Петербург, 1881; Див. також: Позднеев А. М. Монголия и монголы. – Т. 1. – Санкт-Петербург, 1896.

⁴⁶ Мальм В. А. Пайцза из симферопольского клада // Средневековая Русь. – Москва, 1976.

⁴⁷ Монгольская надпись времен Чингис-хана, найденная в Восточной Сибири. Чтение и перевод архимандрита Аввакума // Журнал Министерства Внутренних Дел. – Т. 12. – 1846; Ключкин И. Древнейшая монгольская надпись на Хархираском (Чингисовом) камне // Труды Государственного Дальневосточного ун-та. – Серия 6. – N 5. – Владивосток, 1927; Акчокраклы О. Татарские тамги в Крыму // Известия Крымского Педагогического Ин-та. – 1. – Симферополь, 1927; Його ж. Старо-Крымские и Огузские надписи XIII-XV вв. // ИТОИАЭ. – 1 (58). – Симферополь, 1927; Вайнберг В. И., Новгородова Э. А. Заметки о знаках и тамгах Монголии // История и культура народов Средней Азии (древность и средние века). – Москва, 1976; Кляшторный С. Г. Наскальные рунические надписи Монголии // Тюркологический сборник. – 1978.

⁴⁸ Поппе Н. П. Золотоордынская рукопись на бересте // Советское Востоковедение. – Т. 2. – 1941. – С. 126-127

Перськомовні історичні хроніки - написані у Середній Азії та Ірані твори сучасників подій, переважно ворожих Джучидам, складають чи не найважливішу частину корпусу писемних джерел. Більшість з них перекладені європейськими мовами і доступні для дослідників.

Найзначнішим з цих авторів був Фазлаллах ібн Абу-л-Хейр Рашид-ад-Дін (1247–1318). Лікар при ільханах Абакані (1265–1282), Газан-хані (1295–1304) та Улджейту (1304–1316) і візир при двох останніх, Рашид-ад-Дін при Абу-Саїді у 1317 р. був зміщений, звинувачений в отруєнні Улджейту і страчений. Рашид-ад-Дін був автором збірника літописів “Джамі ат-теварих” (1300–1310/11), написаного з наказу Газан-хана. Цей збірник складається з двох частин: історії монголів (“Таріх-і-Газані”) та загальної історії. Зрозуміло, що історик мав доступ практично до всіх офіційних документів держави ільханів, досконало вивчив менталітет монголів і міг відверто висловлювати свої думки стосовно Джучидів, які були ворогами держави ільханів. Крім того, на відміну від багатьох мусульманських істориків, які свідомо ігнорували джерела немусульманських авторів, Рашид-ад-Дін у своїй праці спирався на монгольські хроніки, зокрема на “Алтан дебтер”, а також монгольський епос і традицію, з якими його познайомили Болд-чінсан та інші монгольські вчені. Літописи Рашида-ад-Діна перекладені і видані з добрими коментарями⁴⁹.

Уривки, які стосуються історії Золотої Орди, у більшості персомовних авторів були зібрані відомим орієнталістом В.Тізенгаузенем і посмертно видані у другому томі його корпусу джерел⁵⁰. У цей збірник включені практично всі автори крім Хафріза Аbru та Мірхонда. Правда, уривки з Абуразака Самарканді не зовсім повні. Більшість цих авторів були добре обізнані з тим про що писали, маючи доступ до офіційних документів і будучи сучасниками подій, або писали невдовзі після них. В.Тізенгаузен був блискучим фахівцем і цей збірник джерел ще довго буде служити дослідникам.

Збірник відкривається уривками з ал-Джуджані. Абу Омар Мінхадж-ад-Дін Осман ібн Сірадж-ед-Дін ал-Джуджані народився у 1193 р. в афганському Туркестані. У 1226 р. він втік від монголів у Індію. Був головним казі в Делі, а у 1259–1260 рр. написав загальну історію “Табакат-і-Насірі” (“Насірові розряди”) на честь султана Насір-ад-Діна Махмуд-шаха I

⁴⁹ Рашид ад-Дин. Сборник летописей. – Т.1. – Кн.1 / Пер. с перс. А.А.Хетагурова, прим. А.А.Семенова). – Москва-Ленинград, 1952. – Т.1. – Кн.2 / Пер. с перс. О.И.Смирновой., прим. Б.И.Панкратова и О.М.Смирновой. – Москва-Ленинград, 1952; – Т.2 / Пер. с перс. Ю.П.Верховского, прим. Ю.П.Верховского и Б.И.Панкратова. – Москва-Ленинград, 1960; – Т.3 / Пер. с перс. А.К.Арендса, ред.А.А.Ромаскевича и Б.Э.Бертельса. – Москва-Ленинград, 1946.

⁵⁰ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным). – Москва, 1941.

(1246–1265). До монголів ал-Джуджані відносився як до ворогів, які розорили його батьківщину.

Наступний автор Ала-ад-Дін Ата-малік Джувейні (1226–1283) з Хорасана знаходився на службі у монголів, з 1256 р. служив у Хулагу. У складі його війська взяв участь у завоюванні Ірану і зайняв високий пост наїба (намісника) Багдаду, Іраку і Хузистану (1259–1282). Крім того йому доводилося їздити по всій території Монгольської імперії – від Туркестану до Уйгурії і власне до Монголії. У 1252–1260 рр. Джувейні написав “Історію завоювання світу” (“Таріх-іджехангуша”) у трьох частинах: перша частина доведена до смерті Гуюк-хана (1248 р.), друга частина присвячена хорезмшахам і їх намісникам і доведена до 1258 р., а у третій частині історія монголів доведена до 1257 р., а також подана історія ізмаїлітів у Ірані. Окрім доволі об’ємних уривків у В.Тізенгаузена, є також повне коментоване критичне видання Джувейні⁵¹.

Насір-ад-Дін Ях’я ібн Неджм-ад-дін Мухаммад Тарджуман (відомий як Ібн Бібі), можливо був начальником “диван ат-тугра” (“дивану державної печатки”) при султанах Малої Азії. Він написав “ал-Авамір ал-аланія фі-л-умур ал-алаїя”, знану як “Сельджук-наме” – історію сельджуків у Малій Азії, доведену до 679 р. х. (1280/1281). Значна частина цього твору присвячена монгольському завоюванню Ірану і початкам боротьби за Азербайджан. Автор також був добре обізнаний з перебігом подій, про який писав.

Шіхаб-ад-дін Абдаллах ібн Фазлаллах аль Ширазі служив в Ірані при дворі ільханів в Тебрізі і носив титул “вассаф-і-хазрет” (“панегірист його величності”). Він працював під покровительством Рашид-ад-Діна, приступивши у 1300 р. до написання продовження історії Джувейні. Перші чотири частини (написані до 1310 р.) були піднесені султанові Улджейту і Рашиду-ад-Діну. П’ята частина (написана бл. 1328) – це огляд історії Чингіз-хана, Джучидів, Чагатаїдів та продовження історії Хулагідів до 1323 р. Аль Ширазі також був добре поінформованим автором і мав доступ до офіційних документів та секретів двору.

Близьким до Рашид-ад-Діна був і Хамдаллах ібн Абу-Бекр Мустафі Казвіні, який народився у 1282 р. За дорученням Рашида-ад-діна він управляв фінансами у Казвіні. У 1329/30 р. він закінчив “Таріх-і-гузіде” (“Вибрану історію”), присвятивши її синові Рашида-ад-Діна – Гіяс-ад-Дін Мухаммеду. XII відділ IV розділу цієї праці повністю присвячений монголам.

⁵¹ A.M.Juvaini. *The History of the World-Conqueror / Transl. from Persian by J.A.Boyle. – Vol.1-2. – Manchester, 1958; Gengis Khan. The History of the World Conqueror by ‘Ala-ad - Din‘Ata-Malik Juvaini / Transl. from the text of Mirza Muhammad Qazvini by J.A.Boyle, with a new introduction and bibliography by D.O.Morgan. – Manchester, 1997; Див. також: Вернадський Г.В. О составе Великой Ясы Чингис-хана. С приложением главы о Ясе из истории Джусвейни в переводе В.Ф.Минорского. – Bruxelles, 1939.*

Включені у збірник В.Тізенгаузена і виписки з анонімної історії “Таріх-і-Шейх-Увейс”, яка охоплює період від створення світу до Шейх-Увейса з династії Джалаїрідів, який правив Іраком у 1356–1374 рр. При ньому до держави Джалаїрідів були приєднані Азербайджан, Арран і Ширван. Єдиний рукопис цієї праці зберігається у бібліотеці Лейденського університету (N 2635, Wagn.341). Знайдений пізніше авторський варіант “Таріх-і-Шейх-Увейс” Абу Бакра ал-Кутби ал-Ахари перекладений і виданий повністю з ґрунтовнішими коментарями⁵².

Нізам-ад-Дін Абд-ал-вагі Шамі (Шенб-і-Газані) походив з пригороду Тебриза, пізніше жив у Багдаді. У 1392/1393 при взятті Багдаду Тимуром поступив до нього на службу і у 1401/1402 р. був призначений офіційним історіографом. Написав “Зафар-наме” – “Книги перемог”, довівши виклад до 1404 р. Праця була створена на базі офіційних документів, описів походів і навіть біографічних оповідань самого Тимура. Рукопис праці Нізам ад-діна зберігається у Британському музеї (Add 23980; Rieu Catalogne, 170). Про стан його інформованості можна судити з переліку ханів Золотої Орди (улусу Джучі): *Джучі, Бату, Берке, Йісун-Мунке (?), Тохта, Узбек, Джанібек, Бердібек, Кельдібек, Науруз, Черкес, Хизр, Мюрид, Базарчі, Саси-Нокай, Туглук-Тимур* (племінник Ногая?), *Мура-ходжа* (брат Туглук-Тимура), *Кутлук-ходжа, Урус, Токтакія, Тумукак-Тимур-Мелік* (Тимур-Мелік), *Тохтамиш, Тимур-Кутлук, Щадібек*.

“Анонім Іскандер” – загальна історія, присвячена Тимуридові Іскандеру, сину Омар-шейха, правителю Фарса і Ісфагана у 1409–1414 рр., вбитому у 1415р. Автором цього твору, можливо, був Муін-ад-Дін Натанзі, який написав біографію Іскандера. Пам’ятка відома у двох редакціях – рукопис Іскандера Британського музею (Dr 1566) та рукопис, піднесений в Гераті Шахруху, сину Тимура, 22 реджеба 817 р. х. (7.10.1414), і знаний як “Мунтахаб-ат-теваріх-і-Муїні” – “Муїнівське скорочення історії”. Це досить заплутане джерело привело до помилок, які ще нині можна зустріти у багатьох виданнях. За ним Ак-Орда – нащадки Ногая, а Кок-Орда – нащадки Тохти, після якого ніби-то 17 років правив Тогрул (+ 1336/1337), а після нього – Узбек (+ 1365/66), що, звичайно, не відповідає дійсності. Плутанину Ак- і Кок- Орди за цим джерелом прийняли І.Хамер, О.Вольф, Б.Спулер, А.Якубовський та ряд інших істориків. Насправді Ак-Орда (Біла Орда) – лівий фланг улусу Бату, а Кок-Орда (Синя Орда) – правий. В Ак-Орді, перший правитель якої Берке не мав нащадків, – панували нащадки Бату, а у Кок-Орді правили нащадки наступного брата Бату – Орду⁵³.

“Муїз-ал-аксаб фі маджарат салатік мочул” – “Книга, прославляюча генеалогії у родовідному дереві монгольських султанів”, була складена з наказу

⁵² *Абу Бакр ал-Кутби ал-Ахари. Тарих-и шейх Увейс (История шейха Увейса) / Пер. с персидского и предисловие М.Д.Кязимова, В.З.Пяриева. Комментар. и примеч. З.М.Бунятова, М.Д.Кязимова, В.З.Пяриева. – Баку, 1984.*

⁵³ *Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.14*

сина Тимура – Шахруха у 829 р.х. (1426 р.) з пізнішим продовженням Невідомого автора. Рукопис цієї праці знаходиться у Паризькій національній бібліотеці (Blocket, Catalpue N 467, Ancien Fonds Persan, 67). Це найбільш повне і достовірне джерело з генеалогії Джучидів.

З наказу Шахруха (1404–1447) було укладено і Збірник літописів невідомого автора – продовження Рашид-ад-Діна. Можливо, що автором цієї праці був Хафіз-і-Абру. Твір охоплює період правління ілханів Улджейту і Абу Саїда (1305–1335).

Шереф-ад-Дін Алі Йезди (+ 1454) також працював при дворі Шахруха і його сина Ібрагім-султана, який правив у Фарсі в 1415–1435 рр. У 1447 р. він переселився у Тафті, де прожив до смерті. Шереф-ад-дін написав “Зафар-наме” (“Книгу перемог”), яку спільно з Ібрагім-султаном закінчив у 1424/25 рр. Праця має вступ, у якому викладена історія Чингіз-хана і його нащадків (“Таріх-і-джехангір”). Шереф-ад-Дін виклав найбільш повну історію Тимура (Тамерлана). За ним перелік ханів Золотої Орди має наступний вигляд: *Джучі, Бату, Берке, Саїн-хан* [прізвисько Бату ?], *Йісу-Мунке* [?], *Тохта, Узбек, Джанібек, Бердибек, Кельдибек, Науруз, Черкес, Хизр-хан, Муруд, Базарчі, Саси-Бука, Туглук-Тимур, Мурад-Ходжа, Кутлук-Ходжа, Урус, Токтакія, Тимур-Мелік, Тохтамиш, Тимур-Кутлук, Щадибек, Пулад* - син Щадібека, *Джелаль-ад-дін, Кепек* - його брат, *Керім-Берди* - їх брат, *Чепек, Дервіш-оглан, Мухаммед-оглан*.

Камаль-ад-Дін Абд-ар-Раззак ібн Ісхак Самарканді (1413–1482) також служив при дворі Шахруха і султана Абу-Саїда (1452–1469). Він написав продовження літопису Рашида-ад-Діна під назвою “Місце сходу двох щасливих зірок і місце злиття двох морів”. Перша частина праці охоплює період 1304–1404 рр., друга – 1404–1470 рр.

Цікавим пам’ятником генеалогії Чингізидів є “Шаджарат-ал-атрак” (“Родоводи тюрків”) анонімного автора, доведені до 1457 р. Основним джерелом автору служила праця внука Тимура знаменитого вченого Улугбека “Таріх-і-улус-і-арба’а” (“Історія чотирьох улусів”), яка втрачена⁵⁴. Порядок ханів Золотої Орди за цією пам’яткою наступний: *Джанібек* (восьмий хан), *Бердибек, Кельдибек, Науруз, Черкес, Хизр, Муруд* - син Хизра, *Базарчі* (?), *Тохта* – син Шахи (?), *Туглук-Тимур* – племінник Тохти, *Мурад-ходжа* – брат Туглук-Тимура, *Кутлук-ходжа* – син Шахи, *Урус-хан, Токтакія, Тимур-Мелік, Тохтамиш, Тимур-Кутлук* – син Тимур-бек-оглана, *Щадибек, Пулад, Тимур, Джелаль-ед-дін, Керім-Берди* – син Тохтамиша, *Кепек (Гуюк), Чакар* – син Тохтамиша (?), *Джоббар-Берди* – син Тохтамиша, *Сеїд-Ахмед, Дервіш* – син Шахи-оглана, *Мухаммед-хан, Девлет-Берди* – син Таш-Тимура, *Борак* – син Курчука, *Гіяс-ад-дін* – син Щадібека, *Мухаммед-хан* – син Тимура.

Казі Ахмед ібн Мухаммед Гаффарі Казвіні (+ 1567/68) був автором компілятивних “Списків впорядника світу” (“Нусах-і-джеханара”) присвячених

⁵⁴ Бартольд В. В. Улугбек и его время. - Петроград. - 1918. - С. 114

іранському шаху Тахмаспу (1524–1576) і збірки історичних анекдотів “Нігарістані”. У його працях мало оригінального. В числі ханів Золотої Орди він помістив Чаку, сина Дервіш-оглана (?).

З інших перськомовних та тюркомовних пам’яток, які не ввійшли до зібрання В.Тізенгаузена найбільш цікаві всесвітня історія Хондеміра (Гіяс ад-Дін ібн Хумам ад-Дін ал-Хусейні, 1475-1535/1537), частина якої, що стосується монголів до часів Тимура включно, перекладена російською мовою⁵⁵; генеалогічні твори хана Хіви з династії Чингізидів Абульгазі (1603–1663) – “Шеджере-і-турк” (“Родовідне дерево тюркське”) і “Родовідне дерево туркменів”, перекладені основними європейськими мовами ще у XVIII ст. (перший російський переклад Д.Тредіяковського), які попри ряд помилок містять багато цінних матеріалів⁵⁶; генеалогія Чингізидів, складена в Індії “Ганга-йінн урусхал” (“Течія Гангу”), яка також перекладена російською мовою⁵⁷; “Ат-Таріх ал-Мансури” (“Мансурова хроніка”) Мухаммада ал-Хамави⁵⁸ та “Історія Бухари” Мухаммада Наршахі⁵⁹. Ця остання праця була написана Абу-Бакр Мухаммадом ібн Джафар Ан Наршахі (899–959) бл.943–949 рр. У 1128 р. її переклав таджицькою мовою і доповнив Абу-Наср Ахмад ібн Мухаммад ад-Кубані. У середині XII ст. цей твір ще раз доповнив Мухаммад ібн Зуфар і, нарешті, анонімний автор довів її виклад до 1220 р. і доповнив відомостями про Чингіз-хана.

Певну інформацію можна почерпнути і з “Джахан-наме” Мухаммад ібн Наджиб Бакрана, також опублікованого в російському перекладі⁶⁰.

⁵⁵ Хондемир. *История монголов. От древнейших времен до Тамерлана / Пер. с перс. Василия Григорьева. - Санкт-Петербург, 1834.*

⁵⁶ *Abul Ghazi. Histoire des Mongols et des tatars, publiee, traduite et annotee par le baron Desmaisons. - T.1. Texte. - Sankt-Petersbourg, 1817; История Абуль-гази / Пер. Г.Г.Саблукова. - Казань, 1854; Абулгази-бахадур хан. Родословное древо тюрков / Перев. и предисловие Г.Г.Саблукова // Известия Общества археологии, истории и этнографии при Казанском ун-те. - Т.21. - 1906 - Абулгази. Родословная туркмен / Пер. В. Туманского. - Ашхабад, 1897.*

⁵⁷ *Ганга-йінн урусхал (История золотого рода владыки Чингиса – сочинение под названием “течение Ганга”) / Изд. текста, введ. и указ. Л.С.Пучковского. – Москва, 1960.*

⁵⁸ *ал-Хамави Мухаммад. Ат-Тарих ал-Мансури (Мансурова хроника) / Изд. П.А.Грязневича. – Москва, 1960.*

⁵⁹ *Наршахи Мухам мад. История Бухары / Пер. с персидского И.Лыкошина. – Ташкент, 1897.*

⁶⁰ *Мухаммад ибн Наджиб Бакран. Джахан-наме / Изд. текста, введение и указатели Ю.Е.Борщевского. – Москва, 1960.*

Практично всі арабські автори (крім Ібн Саїда та Абульфіда), які писали про Золоту Орду включені у перший том зібрання В.Тизенгаузена⁶¹. До середини XIV ст. Золота Орда була в тісних контактах з султанами Єгипту. Противники Хулагуїдів намагалися координувати свої дії, часто обмінювалися посольствами і вели торгівлю. Арабські автори Ібн ал-Асір (1160–1223), Ібн аз-Захір, Ібн Васіл, Рукд ад-дін Байбарс, ан-Нувайрі, ал-Умарі (+1343) були добре поінформованими, деякі бували в Орді, ал-Умарі описав дивани при ханах Узбеку і Джанібеку. Їх наступники вже плутали події і факти. Це відноситься навіть до таких авторитетів як Абдуррахман Абу Зейд ібн Мухаммед Ібн Халдун (1332–1406); Ібн Арабшах, який знав мови і особисто був у Сараї, Астрахані та Старому Кримі після походу Тимура на початку XIV ст.; Енуйвері (XIV ст.) чи Ібн Батутта.

Абу Абдаллах Мухаммад ібн Абдаллах ал-Лаваті ал-Танджі, більше відомий як Ібн Батутта (1304–1377) провів у подорожах більше 25 років, побувавши в Золотій Орді, зокрема на Волзі, у Криму та Середній Азії і залишивши “Опис подорожей Ібн Абу Абдаллаха Мухаммеда Ібн Батутти, записаного зі слів його Мухаммедом Ібн-Джозай...”, перекладений багатьма мовами⁶².

Арабський географ Абульфіда (XIV ст.), який подав досить точні межі та опис Золотої Орди, також доступний у перекладі⁶³.

Важливим джерелом є також біографія обного з найбільш послідовних і талановитих противників монголів хорезшаха Джалал ад-Діна Манкбурни (1220–1231), написана Мухаммадом Ан-Насаві і перекладена з арабської відомим вченим Е.М.Буніятовим⁶⁴.

Велику кількість інформації, особливо з раннього періоду історії Чингізидів, зберегли вірменські джерела. Як писав К.Патканов, чиїми стараннями більшість з цих джерел були перекладені і видані російською мовою,

⁶¹ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884.*

⁶² *The travels of Ibn Battuta / Edit. by sir H.A.Gibb. – Vol.1. – Cambridge, 1958; Vol.2. – Cambridge, 1962; – Vol.3. – Cambridge, 1971: Ibn Battuta. Osoblivosci miast i dziwy podroży 1325-1364. Wybor / Tłumasczyli z języka arabskiego T.Majda i H.Natori. – Warszawa, 1962; Ibn Battuta zarandokujja ès vándorlasai. – Budapest, 1964; Ибрагимов Н. “Путешествие” Ибн Баттуты (переводы и публикации) / Вопросы восточного литературоведения и текстологии. – Москва, 1975; Його ж. *Ибн Баттута и его путешествия по Средней Азии. – Москва, 1988.**

⁶³ *Geographie d'Abulteaada. – Т.2. Asie. – Paris, 1848. – P.67–76, 271–298*

⁶⁴ *Ан-Насави Муххамад. Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны / Пер. с араб. Э.М.Бунятова. – Баку. – 1973; Шихаб ад-Дин Мухаммад Ан-Насиви. Сират ас-султан Джалал ад-Дин Манкбурны (Жизнеописание султана Джалал ад-Дина Манкбурны) / Изд. Критич. Текста, пер. с араб., пред., коммент., прим. и указатели Э.М.Бунятова. – Баку, 1996.*

“вірменські письменники відрізняються вигідно від інших, особливо мусульманських і візантійських, тверезістю поглядів і правдивістю стосовно подій, сучасниками яких вони були самі”⁶⁵. Праці Григора Акнерці Магакія, Вардана Вардапета, Мхітара Айриванеці, Степаноса Орбеляна, Смба́та Спарапета, Кіракоса Гандзакеці, єпископа Степаноса, Себаста́ці Аноніма, Гетума II, Нарсеса Палієнца та інших вірменських авторів доступні і для дослідників, які не володіють давньовірменською мовою⁶⁶.

До цієї групи джерел примикають за своїм характером “Албанська хроніка” Мхітара Гоша⁶⁷ та грузинські джерела, частина з яких також доступна у перекладах⁶⁸.

Значну кількість інформації, яка стосується золотоординських ханів, їх політики і діяльності зберегли руські літописи. Це, в першу чергу такі зведення

⁶⁵ *История монголов по армянским источникам. Вып. 2 / Пер. К.П. Патканова. – Санкт-Петербург, 1874. – С. 5*

⁶⁶ *Всеобщая история Вардана Великого / Пер. с древнеарм. Н. Эмина. – Москва, 1862; Хронологическая история, составленная отцом Мхитаром, Вардапетом Айриванским / Пер. с древнеарм. К. Патканова. – Санкт-Петербург, 1869; История монголов Инока Магакши XIII века / Пер. и объяснения К.П. Патканова. – Санкт-Петербург, 1871; История монголов по армянским источникам / Пер. К.П. Патканова. – Вып. 1–2. – Санкт-Петербург, 1873–1874; History of the Archars (Mongols) by Grigor of Akang / Ed. Robert P. Blake and Richard N. Frye. – Cambridge (Mass.), 1954; Мецопский Фома. История Тимур-Ланка и его преемников / Пер. с древнеарм. Т. Тер-Григоряна. – Баку, 1957; Гандзакеци Киракос. История / Пер. с древнеарм. Т.И. Тер-Григоряна. – Баку, 1960; Армянские источники о монголах. Извлечения из рукописей XIII–XIV вв. / Перевод с армянского А.Г. Галстяна. – Москва, 1962; Галстян А. Новые армянские источники о монголах // Труды XXV Международного конгресса востоковедов. – Т. 5. – Москва, 1963; Смба́т Спарапет. Летопись / Пер. с древнеарм., пред. и прим. А.Г. Галстяна. – Ереван, 1974; Киракос Гандзакеци. История Армении / Перевод с древнеарм., предисловие и коммент. Л. А. Хандарян. – Москва, 1976*

⁶⁷ *Гош Мхитар. Албанская хроника / Перевод с английского З.М. Буниятова. – Баку, 1960.*

⁶⁸ *Джавахишвили И. Древнегрузинские исторические памятники V–XVIII вв. – Тбилиси, 1945; История и восхваление венценосцев / Перевод с грузинского К.С. Кекелидзе. – Тбилиси, 1954; Цулая Г.В. Грузинская книжная легенда о Чингисхане // Советская Этнография. – 1973. – № 5; Цулая Г.В. Джелал ад-Дин в оценке грузинской летописной традиции // Летописи и хроники. 1980. – Москва, 1981; Грузинские документы IX–XV вв. в собрании Ленинградского отделения Института Востоковедения АН СССР / Перевод и комментарии С.С. Какабадзе. – Москва, 1982.*

як Лаврентіївське⁶⁹ та Іпатіївське⁷⁰; Новгородські і Псковські літописи⁷¹; Воскресенський⁷² та Никонівський⁷³ літописи,

Тверський літописний збірник, який містить ростовські та московські літописи⁷⁴; Рогозький літописець (знайдене М.П.Лихачовим, доведене до 1412р. зведення новгородських, білоруських, ростовських і тверських літописців)⁷⁵; Симеонівський літопис (зведення за 1177–1493 рр., на думку О.Шахматова до 1390 р. схоже з Московським Троїцьким літописом, який згорів у 1812 р.)⁷⁶; Львівський літопис (названий так від імені кн. М.А.Львова, який з багатьма дефектами видав його у 1799 р., це зведення близьке до Софійського літопису з використанням ростово-суздальських матеріалів)⁷⁷; Типографський літопис (зведення, близьке до Лаврентіївського з використанням оригінального

⁶⁹ Полное собрание русских летописей [далі ПСРЛ]. – Т.1. – Санкт-Петербург, 1846; – 2-е изд. – Ленинград, 1926; ПСРЛ. – Т.1. Лаврентиевская летопись и Суздальская летопись по Академическому списку. Фототип. 2-го изд. 1926–1928 гг. /Под ред. Е.Ф.Карского. – Москва, 1962.

⁷⁰ ПСРЛ. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1843; – Изд.2. – Санкт-Петербург, 1908; – Ленинград, 1927; ПСРЛ. – Т.2. – Ипатьевская летопись. Фототип. изд. 1908 г. – Москва, 1962; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар /За ред. М.Ф.Котляра. – Київ, 2002.

⁷¹ ПСРЛ. – Т.3 [I, II, III Новгородські літописи]. – Санкт-Петербург, 1841; ПСРЛ. – Т.4 [IV Новгородський літопис, I Псковський літопис]. – Санкт-Петербург, 1901; ПСРЛ. – Т.5 [II Псковський літопис, частина I Софійського літопису]. – Санкт-Петербург, 1848; ПСРЛ. – Т.6 [частина I, II Софійського літопису]. – Санкт-Петербург, 1853; ПСРЛ. – Т.30. Владимирский летописец. Новгородская вторая (Архивская) летопись / Отв. ред. М.Н.Тихомиров. – Москва, 1965.

⁷² ПСРЛ. – Т.7-8 [Воскресенський літопис]. – Санкт-Петербург, 1856–1858.

⁷³ ПСРЛ. – Т.9–14 [Никонівське зведення]. – Санкт-Петербург, 1862–1910; ПСРЛ. – Т.9–10 [Патриаршая, или Никоновская летопись. Воспр. текста изд. 1862 (т.9) и 1885 (т.10)]. – Москва, 1965; ПСРЛ. – Т.11–12. [Патриаршая, или Никоновская летопись. Воспр. текста изд. 1897 (Т.11) и 1901 (Т.12)]. – Москва, 1965; ПСРЛ. – Т.13 [Патриаршая, или Никоновская летопись. Воспр. текста изд. 1 и 2 частей 13 тома 1904 и 1906 гг.]. – Москва, 1965.

⁷⁴ ПСРЛ. – Т.15 [Тверський літописний збірник]. – Санкт-Петербург, 1863.

⁷⁵ ПСРЛ. – Т.15. – Вып. 1 [Рогожський літопис]. – Ленинград, 1922; ПСРЛ. – Т.15. – Вып. 1 [Рогожский летописец. Тверский сборник. Воспр. текста изд. 1922 г. и изд. 1863 г.]. – Москва, 1965.

⁷⁶ ПСРЛ. – Т.18 [Симеонівський літопис]. – Санкт-Петербург, 1914.

⁷⁷ Подробная летопись от начала России до Полтавской баталии / Изд. Н.А.Львова. – Санкт-Петербург, 1799; ПСРЛ. – Т.20 [Львівський літопис]. – Ч.1–2. – Санкт-Петербург, 1910–1914.

ростовського літопису XV ст. та інших джерел)⁷⁸; Московське літописне зведення 1479 р.⁷⁹; Никанорівський літопис і скорочені літописні зведення кінця XV ст.⁸⁰; Постниківський, Піскаревський, Московський і Бельський літописи⁸¹.

Події, пов'язані з діяльністю Чингізидів знайшли відбиття і у групі так званих білорусько-литовських літописів. Це, перш за все Супральський літопис (з варіантом Хроніки великих князів литовських, опублікованої у 1846 р. Ф.Нарбутом і безслідно загубленої) знайдений у Супральському монастирі, який був закінчений у 1519 р. на замовлення князя Семена Івановича Одинцевича (події доведені до 1505 р.) і вперше, дуже своєрідно, виданий І.Даниловичем (латинськими буквами з надрядковим перекладом незрозумілих слів та коментарями на базі Софіївського зведення)⁸², Слуцький літопис, *Origo regis Jagyllo et Witholdi ducum Lithuaniae*, Віленський літопис, літопис Археологічного товариства, Волинський короткий літопис, літописи Рачинського, Красінського, Ольшевський, Румянцовський, Євреїнівський, Баркулабівський та літопис Аврамки⁸³, а також – Хроніка Биховця⁸⁴ і “Литовська і Жмоїтська хроніка”⁸⁵.

Звичайно використовувати літописи необхідно з урахуванням критичних праць О.О.Шахматова⁸⁶, М.Д.Приселкова⁸⁷,

⁷⁸ ПСРЛ. - Т.24 [Типографський літопис]. – Петроград, 1924.

⁷⁹ ПСРЛ. - Т.25 [Московське літописне зведення]. – Петроград, 1927.

⁸⁰ ПСРЛ. - Т.27 [Никаноровская летопись. Сокращенные летописные своды XV века / Отв. ред. А.Н.Насонов]. – Москва-Ленинград, 1962.

⁸¹ ПСРЛ. – Т.34 [Постниковський, Піскаревський, Московський і Бельський літописи]. – Москва, 1978.

⁸² *Latopisiec Litwy i Kronika ruska: z rękopisu słowiańskiego przepisane; wypisami z Wremiennika Sofijskiego pomnozone, przypiskami i objaśnieniami dla czytelników polskich potrzebni opatrzone. Staraniem i pracą Ignacego Daniłowicza. – Wilno, 1827.*

⁸³ ПСРЛ [Літопис Аврамки]. – Санкт-Петербург, 1889; ПСРЛ. – Т.17 [Литовсько-білоруські літописи]. – Санкт-Петербург, 1907; ПСРЛ. – Т.35 [Литовсько-білоруські літописи]. – Москва, 1980.

⁸⁴ *Хроника Быховца / Предисловие, комментарий и перевод Н.Н.Улащика. Отв. ред. М.Н.Тихомиров. – Москва, 1966.*

⁸⁵ ПСРЛ. - Т.32 [Литовська і Жмоїтська хроніка]. – Москва, 1978.

⁸⁶ *Шахматов А.А. Симеоновская летопись XVI в. и Троицкая начала XV века // Известия Отделения Русского Языка и Словесности. – 1900. – Т.5. – Кн.2; Його ж. Обзорение русских летописных сводов XIV-XVI вв. – Ленинград, 1938; Його ж. Літописи // Матеріали до вивчення історії української літератури. – Т.1. – Київ, 1959. – С.87–96*

⁸⁷ *Приселков М.Д. История Русского летописания. – Ленинград, 1940; Його ж. Летописание Западной Украины и Белоруссии // Уч. зап. ЛГУ. – 1940. – N 67. – Серия ист. наук. – Вып.7; Його ж. Початок літописання в Галицько-Волинській землі // Мат. до вивчення історії української літератури. – Т.1. – Київ, 1959. – С.96–101*

А.М.Насонова⁸⁸, М.М.Тихомирова⁸⁹, Д.С.Лихачова⁹⁰, С.А.Левіної⁹¹, Б.М.Клосса⁹², Я.С.Лур'є⁹³ та ін.⁹⁴ Окремо слід відзначити праці А.Генсьорського та М.Котляра, присвячені вивченню такої яскравої пам'ятки як Галицько-

⁸⁸ Насонов А.Н. О тверском летописном материале в рукописях XVII века // *Археографический ежегодник за 1957 год.* – Москва, 1958. – С.26–40; Його жс. *Московский свод 1479 г. и его южнорусский источник // Проблемы источниковедения.* – Москва. – 1961. – Вып. IX. – С.350–385; Його жс. *Московский свод 1479 г. и Ермолинская летопись // Вопросы социально-экономической истории и источниковедения периода феодализма в России.* – Москва, 1961. – С.218–222; Його жс. *История русского летописания XI–начала XVIII века. Очерки и исследования.* – Москва, 1969.

⁸⁹ Тихомиров М.Н. Русские летописи. Вопросы их издания и изучения // *Вестник АН СССР.* – 1960. – N 8; Його жс. *Малоизвестные летописные памятники // Истор.архив.* – Т.7. – Москва, 1957; Його жс. *Краткие заметки о летописных произведениях в рукописных собраниях Москвы.* – Москва, 1962; Його жс. *Начало русской историографии // Вопросы Истории.* – 1960. – N 5. – С.41–56

⁹⁰ Лихачев Д.С. Исследования по древнерусской литературе. – Ленинград, 1986.

⁹¹ Левина С.А. О времени составления и составителе Воскресенской летописи XVI в. // *Труды Отдела Древнерусской Литературы.* – Т.11. – 1955; Його жс. *Воскресенская летопись XVI в. // Труды историко-архивного ин-та.* – Т.10. – Москва, 1957.

⁹² Клосс Б.М. Никоновский свод и русские летописи XVI–XVII веков. – Москва, 1980.

⁹³ Лур'є Я.С. Новонайденный рассказ о „стоянии на Угре” // *Труды Отдела Древнерусской Литературы.* – Т.18. – Москва-Ленинград, 1962. – С.289–293; Його жс. *Изучение русского летописания // Вспомогательные Исторические Дисциплины.* – Вып. I. – 1968. – С.19–30

⁹⁴ Орлов А.С. К вопросу об Ипатьевской летописи // *Известия Отделения Русского Языка и Словестности.* – 1926. – Т.31. – С.90–99; Дубенцов Б.И. “Повесть о Плаве” в “Летописце княжесия Тверского” // *Труды Отдела Древнерусской Литературы.* – Т.14. – Москва-Ленинград, 1958. – С.176–182; Эммаусский А.В. Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // *Уч. зап. Кировского пед. ин-та.* – 1958. – Вып. 17. – Т.1 [Фак. ист.-филолог.]. – С.59–109; Черепнін Л.В. Літописець Данила Галицького // *Матеріали до вивчення історії української літератури.* – Т.1. – Київ, 1959. – С.101–110; Зимин А.А. Русские летописи и хронографы конца XV–XVI вв. / *Отв. ред. А.Ц.Мерзон.* – Москва, 1960; Дмитриева Р.П. Библиография русского летописания / *Отв. ред. Я.С.Лур'є.* – Москва-Ленинград, 1962; Кочетов С.И. Троицкий пергаменный список летописи 1408 года // *Археографический ежегодник за 1961 год.* – Москва, 1962. – С.18–27; Кузьмин А.Г. К вопросу о времени создания и редакциях Никоновской летописи // *Археографический*

Волинський літопис, де погляд на ординців не завжди співпадає з іншими літописними текстами⁹⁵.

Проблеми хронології літописів вирішені М.С.Грушевським, який також займався і критикою літописних текстів⁹⁶, М.Г.Бережковим та іншими⁹⁷.

Візантійські джерела частково зібрані Ф.Успенським⁹⁸ та А.Графом⁹⁹. Є також окремі видання основних пам'яток (Никифора Григори, Георгія Пахимера та Георгія Акрополіта)¹⁰⁰.

ежегодник за 1962 г. – Москва, 1963. – С.111–120; Його ж. Летописные известия о разорении Рязани Батыем // Вестник МГУ. – 1963. – Сер. IX. – История. – N2. – С.55–70; Його ж. Рязанское летописание. Сведения летописей в Рязани и Муроме до середины XVI века / Отв. ред. Н.Н.Улащик. – Москва, 1965; Сербина К.Н. Из истории русского летописания конца XV в. (Летописный свод 1497 г.) // Проблемы источниковедения. – Т.11. – Москва, 1963. – С.391–428; Його ж. Летописный свод 1518 г. // Труды Ленинградского Отделения Ин-та Истории. – Вып.5: Вопросы историографии и источниковедения истории СССР. – Сб. стат. – Москва-Ленинград, 1963. – С.166–172; Еремин И.П. Литература Древней Руси. (Этюды и характеристики) / Отв. ред. Д.С.Лихачев. – Москва-Ленинград. – 1966; Пак Н.И. Некоторые исторические замечания к летописной “Повести о Михаиле Черниговском” // Литература Древней Руси. Сб. науч. трудов. – Москва, 1981.

⁹⁵ Генсьорський А.І. Галицько-Волинський літопис. (процес складання, редакції і редактори) / Відп. ред. Д.Г.Бандрівський. – Київ, 1958; Його ж. Галицько-волинський літопис. – Київ, 1961; Його ж. 3 коментарів до Галицько-Волинського літопису // Істор. джерела і їх використання. – Вып.4. – Київ, 1969. – С.171–184; Галицько-Волинський літопис. Дослідження. Текст. Коментар / За ред. М.Ф.Котляра. – Київ, 2002. – С.29–59, 157–359

⁹⁶ Грушевський М.С. Історія України-Руси. – Т.1. – Київ, 1991. – С.579–601; – Т.2. – Київ, 1992; – Т.3. – Київ, 1993; – Т.4. – Київ, 1993; – Т.5. – Київ, 1994.

⁹⁷ Бережков Н.Г. Хронология русского летописания. – Москва, 1963; Каменцева Е.И. Русская хронология / Отв. ред. А.А.Зимин. – Москва, 1960.

⁹⁸ Успенский Ф.И. Византийские источники о монголах и египетских мамлюках // Византийский временник. – Т.24. – 1926. – С.1–27

⁹⁹ Graf A. Die Tataren im Spiegel der byzantinischen Literatur // Jubilee Volume in Honour of Prof. Bernhard Heller. – Budapest, 1941.

¹⁰⁰ Римская история Никифора Григоры, начинающаяся со взятия Константинополя латинянами (1204-1341) / Пер. М.Л.Шалфеева – Т. I. Санкт-Петербург, 1862; Георгия Пахимера история о Михаиле и Андронике Палеологах. СПб, 1862; Летопись великого логофета Георгия Акрополита / Пер. И. Троицкого. – Санкт-Петербург, 1863; Лебедев Н. Византия и монголы в XIII в. (по известиям Георгия Пахимера) // Исторический Журнал. – 1944. – Кн.1. – С.91–94; Никифор Григора. Византийска история // Гръцки извори за българската история. Т. XI. София, 1983. – С. 122–193; Пахимер Г. Михаил Палеолог. Андроник Палеолог // Гръцки извори за българската история. – Т. X. – София, 1980. – С. 149–217

Не менш важливі західноєвропейські джерела. Цікаві відомості про початки монгольської імперії залишили папські дипломати Джованні да Плано Карпіні, який у 1245–1247 рр. здійснив поїздку у Золоту Орду та Каракорум, і Гійом Рубрук, який їздив туди у 1254 р. Їх записки перекладені різними мовами і видані з коментарями та дослідженнями¹⁰¹, є також добротні російські

¹⁰¹ *d'Avezac M.A.P. Relation des Mongols ou Tartares par le Frere Jean du Plan de Carpin // Recueil de Voyages et de Memoires Publie par la Societe de Geographie. – Vol.4. – Paris, 1839; d'Istria D. Russes et Mongols. Jean du Plan Carpin // Revue des deux mondes 97. – 1872; Beazley C.R. The texts and versions of John de Plano Carpini and William de Rubruquis. – London, 1903; Golubovich G. Fr. Giovanni da Piancarpino. Note e osservazioni per una nuova edizione critica della edizione sui Tartari; segue il testo della sua prima redazione estratta da un codice torinese inedito ecc // Biblioteca bio-bibliografica della Terra Santa e dell'Oriente Franciscano. – T.1(1215–1300). – Quaracchi, 1906; Batton A.O.F.M. Wilhelm von Rubruk. Ein Wetereisender aus dem Franziskanerorden und seine Sendung in das Land der Tartaren // Franziskanische Studien. – Beiheft 6. – Münster, 1921; Sinica Franciscana. – Vol. 1. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV. Collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit P.Anastasius, Van Den Wyngaert, O.F.M.Quaracchi. – Firenze, 1929. – P.164–332; Noyé E. OFM. Legatio Fr. Joannis a Plano Carpini ad Tartaros // Collectanea commissionis synodalis 8. – Peiping, 1935; Orlini A. OFM. Conv. Fra Giovanni di Pian del Carpine ambasciatore di Roma // Miscellanea Francescana di storia, di lettere, di arte. – T.43. – 1943; Corso R. Apporto all 'etnografia di Fra Giovanni da Plano di Carpine // Fra Giovanni di Carpini nel VII centenario della sua morte (1252–1952) / Ed. Porziuncola. – Assisi, 1952; Jean de Plan Carpin. Histoire des Mongols / Traduit et annote par J.Bequet et par L.Hambis. – Paris, 1965; Önnarfors A. Zur "Hystoria Tartarorum" Kap.39 // Symbolae Osloenses. Auspiciis Societatis Graeco-Latinae. – Fac.47. – Bergen, 1972; Ciociftan V. Wilhelm von Rubruks Angaben über Rumanen und Bashkiren im Lichte der orientalischen Quellen // Sudostforschungen. – 42. – 1983; Guillaume de Rubrouck. Envoye de Saint Louis. Voyage dans l'Empire Mongol (1253–1255) / Traduction et commentaire de Claude et Rene Kappler. – Paris, 1985; Giovanni di Plano di Carpine. Storia del Mongoli / Edizione critica del testo latino a cura di E.Menesto; traduzione italiana a cura di M.C.Lungarotti e note di P.Daffina; introduzione di L.Petech; studi storico-filologici di C.Leonardi, M.C.Lungarotti, E.Menesto. – Spoleto, 1989; Spotkanie dwóch światów: Stolica apostolska a świat mongolski w polowie XIII wieku: Relacje powstałe w zwązku z misią Jana di Piano Carpiniego do Mongolów / Pod red. J.Strzelczyka. – Poznań, 1993; Der Mongolengeschichte des Johannes von Piano Carpine / Übersetzt und kommentiert von J.Giessauf. – Graz, 1995; Johannes von Plano Carpini. Kunde von den Mongolen: 1245–1247 / Übersetzt, eingeleitet und erlautert von F.Schmieder. – Sigmaringen, 1997.*

переклади¹⁰². Перекладачем і секретарем Джованні да Плано Карпіні був брат Бенедикт Поляк¹⁰³. В одному з міст Східної Європи, де зупинилася папська місія, у францисканському монастирі о. Богуслав, управитель ордену в Богемії та Польщі, доручив своєму монахові зняти копію з реляції брата Бенедикта. Ця копія, виконана братом Ц. де Брідія, під назвою “Історія Тартар” збереглась у рукописі XV ст. У багатьох місцях вона цікавіша за сам твір Джованні да Плано Карпіні, якому, безперечно, послужила основою. Реляція брата Бенедикта видана недавно з російським добре коментованим перекладом¹⁰⁴.

Венеціанський купець Марко Поло (1254–1324), який у 1271 р. з батьком Нікколо Поло і дядьком Маттео Поло виїхав у справах торгівлі у Китай, де 17 років перебував на службі у монгольського імператора Хубілая, виконуючи його доручення в Ханбалику (Пекіні) та інших частинах імперії, у 1298 р. в полоні у тюрмі в Генуї продиктував свої спогади пізанцю Рустичано, який записав їх старофранцузькою мовою. Книга Марко Поло перекладена на багато мов з гарними коментарями¹⁰⁵.

¹⁰² Карпини Плано. *История монголов* / Пер. А.И.Малеина. - Санкт-Петербург, 1911; Рубрук В. *Путешествие в Восточные страны* / Пер. А.И.Малеина. - Санкт-Петербург, 1911; Карпини Дж. и Рубрук Г. *Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Вильгельма Рубрука* / Пер. с лат. А.И.Малеина. - Москва, 1957; Джованни дель Плано Карпини. *История монгалов*. Гильом де Рубрук. *Путешествие в восточные страны*. Книга Марко Поло / Ред. М.Б.Горнунг. - Москва, 1997.

¹⁰³ Jurow W. *Benedykt Polak jako średniowieczny zbieracz podań i legend o Tatarach* // *Literatura Ludowa*. - 1976. - N 20; - 1977. - N 6.

¹⁰⁴ Önnersfors A. *Textkritische und sprachliche Bemerkungen zur Hystoria Tartarorum des C.de Bridia* // *Mittellateinisches Jahrbuch* 3. - 1966; *Hystoria Tartarorum C.de Bridia monachi* /Ed. Et annot. A. Önnersfors. - Berlin, 1967; Kneepkens C.H. *Randbemerkungen zum Text der Hystoria Tartarorum C.de Bridia monachi* // *Mittellateinisches Jahrbuch*. - F.14. - 1979; Strzelczyk J. *Z nowszych badań i kontrowersji na temat Historii Tatarów C.de Bridia* // *Źródłoznawstwo i studia historyczne* /Ed. K.Bobowski /*Acta Universitatis Wratislaviensis*. - T.1112. - Historia. - T.76. - Wrocław, 1989; *Христианский мир и “Великая Монгольская империя”*. Материалы францисканской миссии 1245 года / *Критический текст, перевод с латыни “Истории Тартар” брата Ц. де Бридия С.В.Аксенова и А.Г.Юрченко*. Экспозиция, исследование и указатели А.Г.Юрченко. - Санкт-Петербург, 2002.

¹⁰⁵ *Книга Марко Поло* / Пер. со старофранц. И.П.Минаева. Ред. и вступ. стат. И.П.Магидовича. - Москва, 1955; див. також: *Марко Поло. Путешествия*. - Москва. - 1940; Харт Г. *Венецианец Марко Поло* / Пер. с англ. - Москва, 1956; Pelliot P., Hambis L. *Notes on Marco Polo*. - Vol.1-2. - Paris, 1960; див. також: *Комментарий архимандрита Палладия Кафарова на путешествие Марко Поло по Северному Китаю* // *Известия Имп. Российского Географического Об-ва.* -

Менш відомі записки сучасника Марко Поло монаха-францісканця Одоріко де Порденоне, який пройшов пішки Китай та Тибет¹⁰⁶.

Збереглися записки домініканця Симона де Сент-Квентина, учасника першого посольства до монголів у 1247 р. Він оцінював армію Бату у 610 тис., в т.ч. 160 тис. монголів¹⁰⁷, що, звичайно не відповідало дійсності. Глибокі і багатосторонні дослідження цього джерела належать Д.Гузману¹⁰⁸.

Чудом уціліла реляція угорського домініканця Юліана, який разом з двома товаришами їздив на Волгу у пошуках батьківщини угрів і побував на теренах Золотої Орди в часи її початків. За його даними у війську Бату було 375 тис. воїнів, в т.ч. 240 тис. немонголів¹⁰⁹.

“Історія короля Людовика Святого” французького лицаря Жуанвіля (1255) зберегла перші враження про монголів і їх успіхи, які досягли Західної

T.28. – Вып. 1. – Санкт-Петербург, 1902; Komroff M. Contemporaries of Marco Polo, consisting of the Travel Records to the Eastern Pars of the World of William Rubruk (1253–1255), the Journey of John of Pian de Carpini (1245–1247), the Journal of Friar Odoric (1318–1330) and the Oriental Travels of Benjamin of Tudela (1160–1173). – New York, 1928; Olschki L. Marco Polo’s Asia. An Introduction to His “Description of the World” called “Il Milione” / Trans. from the Italian by J.A.Scott. – Berkeley– Los Angeles, 1960.

¹⁰⁶ *Sinica Franciscana. – Vol. 1. Itinera et relationes Fratrum Minorum saeculi XIII et XIV. Collegit, ad fidem codicum redegit et adnotavit P. Anastasius, Van Den Wyngaert, O.F.M. – Quaracchi–Firenze, 1929. – P.413–495; Oliger L. Franciscan Pioneers Amongst the Tartars // Catholic Historical Review. – F.16. – 1930.*

¹⁰⁷ *Языков В. Сборник путешествия к татарам и другим восточным народам в XIII–XIV вв. – Москва, 1911. – С.47; Simon de Saint-Quentin Histoire des Tartares / Publiee par J.Richard. – Paris, 1965.*

¹⁰⁸ *Guzman G.G. Simon of Saint-Quentin and the Dominican Mission of the Mongol Baiju: A Reappraisal // Speculum. – T.46. – 1971; Id., Simon of Saint-Quentin as Historian of the Mongols and Seljuk Turks // Medievalia et Humanistica. – 3. – 1972; Id., The Encyclopedist Vincent of Beauvais and his Mongol extracts from John of Plano Carpini and Simon of Saint-Quentin // Speculum. – T.49. – 1974; Id., Reports of Mongol Cannibalism in the Thirteenth-Century Latin Sources: Oriental Fact or Western Fiction? // Discovering New Worlds. Essays on Medieval Exploration and Imagination / Ed. by S.D.Western. – New York–London, 1991.*

¹⁰⁹ *Bendefy I. Fontes authentici itinera fr. Juliani illustrantes (1235–1238) // Archivum Europae Centro-Orientalis. – V.3. – Budapest, 1937; Аннинский С.А. Известия венгерских миссионеров XIII–XIV вв. о татарах и Восточной Европе // Исторический архив. – Т.3. – Москва–Ленинград, 1940; Dörrie H. Drei Textezur Geschichte der Ungarn und Mongolen / Die Missionsreisen des fr. Julianus O.P. ins Uralgebiet (1234/5) und nach Rusland (1237) und der Bericht des Erzbischofs Peter über die Tartaren // Nachrichten der Akademie der Wissenschaften in Göttingen. 1. Philol.-Hist. Kl. Göttingen, 1956. – N 6. – P.125–202*

Європи¹¹⁰. Оpubлікований також лист магістра тамплієрів Понса де Обона до цього короля із повідомленням про вторгнення монголів у Європу¹¹¹.

Видані дорожні записки Руї Гонзалеса де Клавіхо, посла короля Кастилії і Леона Енріке III де Трастамара до Тимура, який здійснив свою подорож до Самарканду у 1403–1406 рр.¹¹²

Не менш цікаві записки Іоанна де Галоніфонтибуса, латинського місіонера, який носив претензійний титул “архієпископа всього Сходу” і був послом Тимура у Венецію і Геную у 1402 р. перед Ангорською битвою¹¹³.

Залишив спогади баварець Шільтбергер, який на початку XV ст. служив при дворі золотоординських ханів *Чекре* і *Мухаммеда*, про яких збереглося дуже мало відомостей¹¹⁴.

Оцінки цих спогадів протилежні. Навряд чи мав рацію В.Бартольд, вважаючи, що вони практично не мають значення¹¹⁵, скоріше можна погодитися з М.Сафаргалієвим, який наголошував на їх вартості, особливо стосовно інформації про ханів *Чекре* і *Мухаммеда* та інших темних місць цього періоду ординської історії¹¹⁶.

Варті уваги також записки бургундського лицаря Гільбера де Ланнуа (1386–1462), учасника походів і посольств у Англію, Іспанію, Італію, Палестину і Турцію. У 1413 р. як волонтер у складі війська Тевтонського Ордену він брав участь у поході в Мазовію, а у 1413–1414 рр. побував в Україні, на Поділлі і Литві. У 1421 р. по дорозі у Візантію знову проїхав через Україну та Крим¹¹⁷.

Г.Голубович зібрав францисканські джерела дотичні до історії Сходу XIII–XIV століть¹¹⁸. В.Матузова подала англійські джерела, які передають

¹¹⁰ Joinville. *Histoire de Saint Louis. Texte original par Natalis de Wailly.* – Paris, 1906.

¹¹¹ Савченко С.В. *Письмо магістра тамплиєров к Людовіку Св. О вторженіи татар в Западную Европу // Университетские известия ун-та св.Владимира.* – Киев, 1919. – № 1–4.

¹¹² Руи Гонзалес де Клавихо. *Дневник путешествия в Самарканд ко двору Тимура (1403–1406) / Перевод, предисловие и комментарий И.С.Мироковой.* – Москва, 1990.

¹¹³ Иоанн де Галонифонтибус. *Сведения о народах Кавказа (1404 г.).* – Баку, 1980.

¹¹⁴ Шильтбергер И. *Путешествия по Европе, Азии и Африке // Записки Новороссийского ун-та.* – Т.1. – Одесса, 1869. – С.31–58; Його жс. *Путешествия по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 год / Пер. Со старонем. Ф.К.Бруна.* Изд., редакция и прим. З.М.Буниятова. – Баку, 1984.

¹¹⁵ Бартольд В.В. *Изучение истории Востока в Европе и в России.* – Баку, 1924. – С.82

¹¹⁶ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды.* – Саранск, 1960. – С.16

¹¹⁷ Путешествие Гильберта де Ланноа в восточные земли Европы в 1413–1414 и 1421 гг // *Университетские известия ун-та св.Владимира.* – Т.10. – Киев, 1873.

¹¹⁸ Golubovich P.G. *Biblioteca Bio-Bibliografica della Terra Santa e dell 'Oriente Francese.* – Т.2: *Addenda al sec. XIII, e fonti pel sec. XIV.* – Firenze, 1913.

атмосферу чуток і страхів стосовно монголів в тій частині тогочасної Європи, яка їх не бачила¹¹⁹.

Цінними джерелами з історії Чингізидів залишаються пізні твори, які виникли у різних частинах улусу Джучі. З них виділяються “Шейбаниада” (історія Шейбанідів – відгалуження Джучидів, написане на чагатайському діалекті¹²⁰, а також цілий ряд татарських (казансько-татарських) джерел, створених у пізніший період¹²¹. Старший список татарської версії анонімного “Збірника літописів”, опублікованого М.І.Березиним у “Библиотеке восточных источников” ще у 1851 р., був віднайдений у 1922 р.¹²² Згідно цього списку збірник був складений у 1601 р. Кадир Алі-беєм і є татарським перекладом “Чингіз-Наме” (“Прославлення Чингіз-хана”)¹²³. Його генеалогічна таблиця суттєво відрізняється від “Родоводу тюрк” Абулгазі Бахадур хана (XVII ст.), але у багатьох місцях сходиться з генеалогією “Муіз-ал-аксаб” (1426 р.). Матеріали з цього збірника використані у відомому дослідженні М.Сафаргалієва “Розпад Золотої Орди”.

Генеалогічні матеріали містить епос кримських, казанських і сибірських татарів, ногайців, каракалпаків і казахів, справжнє вивчення якого тільки починається. Широко відоме “Сказання про Єдігея і Тохтамиша”, створене при дворі ногайського князя Нуреддіна, сина Єдігея.

Більшість писемних джерел до історії Золотої Орди та генеалогії Чингізидів опубліковані і доступні історикам. Це не означає, що не існує невідомих джерел, не кажучи про ті джерела, які написані східними мовами і ще не перекладені. Дослідження цих проблем рухалися повільно. З появою незалежних країн у Середній Азії, активізацією татар, башкирів та інших народів і відродженням інтересу до своєї історії корпус джерел, напевно, суттєво розшириться. Це спостерігається по зростанню зацікавленості Чингізидами у Казахстані, Узбекистані та Туркменії. З'являються також нові публікації східних джерел європейськими мовами.

¹¹⁹ Матузова В.И. *Английские средневековые источники IX–XIII вв. Тексты; Перевод; Комментарий.* – Москва, 1979.

¹²⁰ Березин Н.И. *Библиотека восточных источников. Т.1. Шейбаниада, история монголо-тюрков на джагайском диалекте.* – Казань, 1849.

¹²¹ Ахмаров Г.Н. *Разбор татарских сказаний о нашествии Тимура на болгарские города // Известия Об-ва Археологии, Истории и Этнографии при Казанском ун-те.* – Т.15. – 4. – 1899; *История Татарии в документах и материалах.* – Москва, 1937; Усманов М.А. *Татарские исторические источники XVII–XVIII вв.* – Казань, 1972.

¹²² *Научная библиотека Казанского государственного университета. – Рукописный фонд.* – N 40.

¹²³ *Утемиш-хаджи. Чингис-наме / Факсимиле, пер., транскрипция, текстол. Прим., исследование В.П.Юдина. Комментар. и указ. М.Х.Абусеитовой.* – Алма-Ата, 1992.

Багато цікавого вносять нові джерелознавчі студії, зокрема І.Г.Коновалової¹²⁴.

Особливу увагу заслуговують нумізматичні джерела. Монети, як відомо, є надійними підтвердженнями правління того чи іншого хана. Із праць з ординської нумізматики ми би виділили каталоги монет і дослідження Х.Френа¹²⁵, В.Григор'єва¹²⁶, П.Савельєва¹²⁷, М.Буличова¹²⁸, В.Трутовського¹²⁹, А.Кроткова¹³⁰, Г.Федорова-Давидова¹³¹, С.Яніної¹³², А.Мухаммадієва¹³³ та інших¹³⁴.

Деякі відомості, цікаві і для генеалогії Джучидів, можна почерпнути із праць археологів, зокрема С.Шпилевського¹³⁵, О.Башкірова¹³⁶, Ф.Баллода¹³⁷, Г.Федорова-Давидова¹³⁸ та багатьох інших¹³⁹.

Археологічні дослідження ординських пам'яток, особливо в українському Причорномор'ї та в гирлі Дунаю, де знаходився центр улусу Ногая, практично тільки-но почалися. Так само чекають на дослідження рештки ординських міст у Нижньому Подністров'ї та Нижньому Подніпров'ї. Економічні проблеми не дають їх розгорнути по справжньому. Основні відкриття тут ще попереду.

¹²⁴ Коновалова І.Г. *Итальянские навигационные пособия XIII–XIV вв. как источник по истории и исторической географии Северо-западного Причерноморья // Исследования по источниковедению истории СССР дооктябрьского периода. – Москва, 1983. – С. 35–50; Її ж. Арабские источники XII–XIV вв. по истории Карпато-Днестровских земель // Древнейшие государства на территории СССР. Материалы и исследования. 1990 год. – Москва, 1991. – С. 5–115; Коновалова І.Г., Руссев Н.Д. О политическом положении региона днестровско-дунайских степей в первой трети XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 33–45*

¹²⁵ Френ Х.И. *Монеты ханов Улуса Джучиева или Золотой Орды, с мотенами разных иных мусульманских династий в прибавлении. – Санкт-Петербург, 1832; Його ж. Каталог монет Джучидов, или ханов Золотой Орды, найденных в Царевских курганах // Записки-Археолого-Нумизматического об-ва. – Т.2. – 1850.*

¹²⁶ Григорьев В.В. *Монеты Джучидов, генуезцев и Гиреев, битые на Таврическом полуострове и принадлежащие Одесскому обществу истории и древностей // Записки Одесского об-ва истории и древностей. – 1843. – 1; Його ж. Несколько новых видов и вариантов джучидских монет // Труды восточного отделения Русского Археологического об-ва. – Т.8. – 1864.*

¹²⁷ Савельев П.С. *Монеты джучидов, джагатандов, джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша. – Вып. 1. – Санкт-Петербург, 1857.*

¹²⁸ Бульчов Н.И. *Краткий каталог монет Золотой Орды Уфимского губернского музея. – Уфа, 1902.*

¹²⁹ Трутовский В. Т. Гюлистан - монетный двор Золотой Орды // Нумизматический сборник. – Т.1. – Москва, 1911.

¹³⁰ Кротков А. А. Два собрания джучидских монет // Труды Нижневолжского об-ва краеведения. – Вып. 37. – Саратов, 1930.

¹³¹ Федоров-Давыдов Г. А. Клады джучидских монет (основные этапы развития денежного обращения и денежно-весовых систем в Золотой Орде) // Нумизматика и Эпиграфика. – Т.1. – 1960. – С.134–159; Його ж. Находки джучидских монет // Нумизматика и эпиграфика. – Т.4. – 1963. – С.182–191; Його ж. Нумизматика Хорезма золотоордынского периода // Нумизматика и эпиграфика. – Т.5. – 1965. – С.175–196; Його ж. Находки кладов золотоордынских монет // Города Поволжья в средние века. – Москва, 1974. – С. 176–182

¹³² Янина С. А. Общій обзор коллекции джучидских монет из раскопок и сборов Куйбышевской экспедиции в Болгарах (1946–1958 гг.) // Материалы и исследования по археологии СССР (МИА). – 111. – Москва, 1962; Йї ж. Монеты Золотой Орды из раскопок и сборов Поволжской археологической экспедиции на Царевском городище в 1959–1962 гг // Поволжье в средние века. – Москва, 1970; Йї ж. “Новый город” (=Янги-шехр = Шехр ал-Джесид) - монетный двор Золотой Орды и его местонахождение // Труды ГИМ. Вып. 49. – Москва, 1977. – С. 193–213

¹³³ Мухамадиев А. Г. Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв. – Москва, 1983.

¹³⁴ Гошкевич В. И. Погребения, датированные джучидскими монетами. Из раскопок И. Я. Стемпковского // Вісник Одеської комісії краєзнавства при Українській АН. Секція археологічна. Ч. 4-5. – 1930. – С. 104–111; Нудельман А. А. К вопросу о составе денежного обращения в Молдавии в XIV – начале XVI вв. (по материалам кладов) // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 94–124; Vetran A., Custurea G. Cronica descoperirii monetare în Dobrogea (VIII) // Pontica. – Vol. 21–22. – 1988–1989. – P.381–383; Iliescu O. Monedele Tării Românești i ale Moldovei la Marea Neagră (secolele XIV–XV) // Revista istorică. – 1990. – Т.1. – N 6. – P. 651–656; Id. Genoisi et Tataři en Dobroudja au XIVe siècle: l'apport de la numismatique // Etudes byzantines et post-byzantines. III. București, 1997. – P. 161–178; Iliescu O., Tarălungă P., 1992. Un tezaur monetar de la sfîrșitul secolului al XIII-lea descoperit la Prăjești (jud. Bacău) // Carpica. – Vol. 23/2. – 1992. – P. 247–253; Nicolae E. Quelques considérations sur les monnaies tatares de “la Ville Neuve” (Yangi-sehr/Şehr al-cedid) // Studii și cercetări de numismatică. – Vol. XI (1995). București, 1997. – P. 197–200

¹³⁵ Шпилевский С. М. Древние города и другие булгаро-татарские памятники в Казанской губернии. – Казань, 1877.

¹³⁶ Башкиров А. С. Историко-археологический очерк Крыма. – Симферополь, 1914.

¹³⁷ Баллод Ф.В. Две столицы Золотой Орды // *Новый Восток*. – 1923. – № 3; Його ж. Приволжские Помпеи. – Москва-Петроград, 1923; Його ж. Старый и Новый Сарай – Столицы Золотой Орды. – Казань, 1923.

¹³⁸ Федоров-Давыдов Г.А. Города и кочевые степи в Золотой Орде в XIII веке // *Вестник МГУ. История*. – 1965. – № 6. – С. 49–57; Його ж. Кочевники Восточной Европы под властью золотоордынских ханов. Археологические памятники. – Москва, 1966; *Искусство кочевников и Золотой Орды*. – Москва, 1976.

¹³⁹ Петрунь Ф.О. Нове про татарську старовину Бозько-Дністрянського степу // *Східній світ*. – 1928. – № 6. – С. 155–171; Кравченко А.А. Ремесленное производство золотоордынского Белгорода // 150 лет Одесскому археологическому музею АН УССР. Тезисы докладов юбилейной конференции. – Киев, 1975. – С. 176–178; Його ж. Средневековый Белгород на Днестре (конец XIII -XIV вв.). – Киев, 1986; Абызова Е.Н., Бырня П.П., Нудельман А.А. Древности Старого Орхья. Золотоордынский период. – Кишинев, 1981; Добролюбский А.О. Древности средневековых кочевников в Нижнем Поднестровье (материалы раскопок И.Я.Стемпковского) // *Курганы в зонах новостроек Молдавии*. – Кишинев, 1984. – С. 155–173; Бырня П.П., Зиливинская Э.Д. Бани Старого Орхья // *Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья*. – Кишинев, 1988. – С. 4–27; Бырня П.П., Руссев Н.Д. Гончарный комплекс XIV в. из Старого Орхья // *Средневековые памятники Днестровско-Прутского междуречья*. – Кишинев, 1988. – С. 122–131; Його ж. Бырня П.П., Руссев Н.Д. О неполивной керамике XIV в. из Пруто-Днестровья // *Северное Причерноморье и Поволжье во взаимоотношениях Востока и Запада в XII–XVI веках*. – Ростов-на-Дону, 1989. – С. 100–108

Облога Москви ханом Тохтамишем (1382).
Мініатюра Остерманівського 2-го тому
Лицьового зведення (XVI ст.)

3. ІСТОРИОГРАФІЯ

Незважаючи на те, що в кінці XV ст. Золота Орда розпалася на ряд країн, які поступово до кінця XVIII ст. були завойовані Російською державою, інтерес до її історії залишався великим. Ординські корені серед російських князівських і дворянських родин, споріднених з рештою знаті, також сприяли цим зацікавленням. І, нарешті, ряд поволзьких, кавказьких і середньоазіатських народів були пов'язані з Чингізидами, які правили на їх теренах, і вивчення історії цієї династії було для них вивченням і самоусвідомленням власної історії. В Росії з початку XIX ст. почали з'являтися серйозні праці з цієї тематики, частина з яких не втратила своєї актуальності і зараз. Одночасно почалися дослідження і публікація джерел, які перекладалися російською мовою.

Цьому сприяла і східна експансія Російської імперії у Середню Азію, Монголію, Тибет і Китай. Відповідні місії, які йшли у авангарді цієї експансії, отримували підтримку уряду і фінансування. В числі цих місій були блискучі ерудити, вчені і дослідники (М. Бічурін та ін.), частина яких носила чернечі рясни. Вони вивчали мови, збирали і розшифровували рукописи. Так було віднайдено і знамените “Таємне сказання” - головну монгольську літописну пам'ятку.

З ранніх праць виділяються дві розвідки присвячені історії Криму¹. П. Наумов у 1823 р. опублікував хронологічну підбірку літописних повідомлень, які стосувалися взаємин руських князів з монгольськими і ординськими ханами з 1224 до 1480 р., коли після “стояння на Угрі” Московська держава перестала бути ординським данником². Майже одночасно з'явилася стаття П. Буткова присвячена знаменитому Ногаю та іншим Чингізидам. Незважаючи на те, що автор використав всі доступні йому джерела, стаття містить немало помилок, але в цілому характеристика Ногая досить вірна³. Дослідження П. Буткова сприяло зацікавленості цією непересічною особистістю.

Російська Академія наук врешті оголосила конкурс на написання загальної історії Золотої Орди. На конкурс відгукнувся лише один автор. Це був відомий австрійський орієнталіст Йозеф фон Гаммер-Пургшталь (1774–1856), чия 10-томна “Історія Османської імперії” до сьогодні залишається однією з кращих європейських праць на цю тему. “Історія Золотої Орди” Й. фон Гаммер-Пургштала об'ємом 1842 сторінок була першою справді науковою європейською

¹ *Naruszewicz A. Tauryka czyli wiadomości starożytne i późniejsze o stanie i mieszkancach Krymu do naszych czasów. – Warszawa, 1805; [Сестренцевич-Богуш С.] История царства Херсонеса Таврийского. История о Таврии, сочиненная на французском языке. – Санкт-Петербург. – 1806.*

² *Наумов П. Об отношениях российских князей к монгольским и татарским ханам с 1224 по 1480 год. – Санкт-Петербург, 1823.*

³ *Бутков П.Г. О Ногае и всех прочих монгольских ханах Даит-Кипчака // Северный Архив. – 1824. – Ч.10 (N 12), Ч.11 (N 13, 14).*

працею з даної тематики і на довший час єдиною. Її цінність полягає перш за все у використанні більше 400 рукописів та розвідок, частина з яких пізніше була втрачена або так і залишилася у рукописі. Зокрема це стосується матеріалів з перського історика Вассафа (1257–1327), який подав відомості про ліквідацію торгівлі між Хулагуїдами і Джучидами та масове вбивство купців з ініціативи Хулагу, що, напевно, і послужило приводом до початку війни між Золотою Ордою та ільханами. Можливо, що фон Гаммер навіть користувався якимось списком втраченої “Історії” Улугбека, хоча з приводу цього у В. Бартольда були поважні сумніви. Взагалі російські орієнталісти розкритикували працю фон Гаммера і не наважилися присудити їй титул переможця конкурсу. Тоді історик видав її у Пешті з незначними правками⁴. “Історія монголів від Чингісхана до Тамерлана” К. де Оссона, яка була видана трохи раніше, виконана на значно слабшому рівні і зберігає значення хіба як пам’ятка давньої історіографії (перший том цієї праці перекладений російською мовою і виданий з цікавими коментарями Н. Козьміна)⁵.

На жаль так і не були опубліковані основні праці відомого орієнталіста Осипа Ковалевського (1801–1878). Висланий з Вільна за участь у гуртку А. Міцкевича, О. Ковалевський у Казані вивчив арабську, перську і татарську мови, а згодом монгольську, бурятську та частково китайську, манчжурську, тибетську та санскрит. Як професор Казанського університету він очолив першу в Росії кафедру монгольської мови, склав перший монголо-російсько-французький словник, який зіграв видатну роль у прогресі європейської науки з монголознавства. Рукописи його двох томів “Історії монголів” та “Вступу в історію монголів” зберігаються у рукописному фонді в Санкт-Петербурзькому відділенні Інституту народів Азії РАН⁶. Інші матеріали дослідника знаходяться у Центральному Державному Архіві Татарстану. Багато матеріалів, в т.ч. 6-томний опис Монголії, Китаю і Бурятії, які вчений перевіз у Варшаву, куди його перевели у 1862 р., згоріли під час пожежі у 1863 р.

З Казанського університету вийшов інший блискучий орієнталіст М. І. Березін. Він першим широко ввів у науковий обіг такі джерела як ханські ярлики. М. Березіну належать синтетичні праці з історії походів Джеббе-нойона і Субудай-багадура та Бату на Русь. Але головною працею вченого була спроба розібратися у внутрішній структурі Золотої Орди. Загалом це йому вдалося,

⁴ Hammer-Purgstall I. *Geschichte der Golodenen Horde.* – Pesth, 1840.

⁵ d’Osson K. *Histoire des Mongols depuis Tchingiz-Khan jusqu’a Timour Beg ou Tamerlan.* – Vol. 1–4. – La Haye–Amsterdam, 1834; d’Osson K. *История монголов от Чингис-хана до Тамерлана /Пер и предисл Н. Козьмина.* – Т.1. *Чингис-хан.* – Иркутск, 1937.

⁶ Ковалевский О. М. *История монголов.* – Т. 1–2. – Казань, 1843–1856 [Рукопис зберігається у Санкт-Петербурзі. Див.: *Библиография Востока.* – 1936. – Вып. 10].

хоча багато ідей вченого досі залишаються дискусійними. Це зокрема його висновок, що одна з головних причин розвалу і падіння Золотої Орди полягала у запровадженні ісламу. Поки монголи зберігали вірність традиційному прагматизму однією із складових частин якого була толерантність до всіх релігій – їх держава розвивалася і процвітала. Запровадження ісламу привело до релігійного протистояння, непримиренності і як наслідок – розвалу великої держави⁷. Хоча причини роздроблення і розпаду Золотої Орди значно глибші, однак все ж таки останній злет держави у часи Узбека, який утвердив мусульманство в Золотій Орді, таки був початком глибокої кризи. Та й розгром Тимуром золотоординських міст із населенням, яке належало до різних релігій, також відбувався під знаком шийтської непримиренності.

У 1857 р. вийшло дослідження А. Мухлінського – перша праця з проблеми походження литовських татарів, серед яких було немало і нащадків Чингізидів⁸. Вона відзначається багатством приведених матеріалів та обґрунтованістю висновків.

Досі зберігають своє значення, дякуючи величезному використаному матеріалові в основному із російських архівів, монографії В. В. Вельямінова-Зернова, присвячені Касимовському царству, васалові Московської держави, та Кримському ханству. Перша з цих праць взагалі унікальна, друга також є зібранням багатьох цінних матеріалів⁹.

У другій половині XIX ст. з'явилося багато праць, присвячених окремим аспектам ординської історії. Кожна з них містила ті чи інші матеріали, цікаві і для генеалога. Грунтовним і оригінальним було невеличке дослідження архимандрита Леоніда, присвячене діяльності Ногая¹⁰.

⁷ Березин Н. И. Внутреннее устройство Золотой Орды // Журнал Министерства Народного Просвещения – 1850. – N 10–12; Його ж. Булгар на Волге. – Казань, 1853; Його ж. Первое нашествие монголов на Россию // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1853. – Сентябрь; Його ж. Нашествие Батыя на Россию // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1855. – Май; Його ж. Очерк внутреннего устройства улуса Джучиева // Труды восточного отделения Русского археологического об-ва. – Т. 8. – 1864. – С. 45–128 [Окреме видання: – Санкт-Петербург, 1882].

⁸ Мухлинский А. Исследование о происхождении и состоянии литовских татар. – Санкт-Петербург, 1857.

⁹ Вельяминов-Зернов В. В. Исследование о касимовских царях и царевичах. В трех частях. – Санкт-Петербург, 1863, 1864, 1866; Його ж. Материалы для истории Крымского ханства, извлеченные ... из Московского главного архива Министерства иностранных дел. – Т. 1 – Санкт-Петербург, 1864.

¹⁰ Леонид, архимандрит. Хан Ногай и его влияние на Россию и южных славян // Чтения в Об-ве Истории и Древностей Российских при Московском ун-те. – 1863. – Кн. 3. – С. 30–39

Зберегла своє значення розвідка Г. Ф. Карпова про стосунки Московської держави з Кримом у 1508–1517 рр., написана на архівних матеріалах, вперше введених в науковий обіг¹¹. Це ж стосується і оригінального дослідження з історії кримських татар Ф. Хартахая¹² та розвідок Ф. Бруна¹³.

Історія Чингізидів О Вольфа, навпаки, значною мірою базувалася на праці Й. фон Гаммера, додаючи зовсім мало незначних доповнень та оригінальних висновків¹⁴.

Зберегли своє значення дослідження військового мистецтва монголо-татар М. І. Іваніна¹⁵, спостереження за монгольським законодавством І. В. Бентковського¹⁶, біографічний нарис життя Чингіз-хана Р. Дугласа¹⁷, поправки до хронології Чингізидів В. І. Васильєва¹⁸, введення в науковий обіг італійських карт XIV ст. із ординською територією Ф. Ф. Чекаліна¹⁹ та уточнення В. К. Трутовського²⁰.

М. Шишкін, продовжуючи дослідження Касимовського царства, звернув увагу на період досить масового переходу ординців на службу Московській державі²¹. Московський уряд, надаючи уділи різним Чингізидам, сприяв переходу з ними і їх васалів – мурз та нукерів, які ставали дворянами і досить

¹¹ Карпов Г. Ф. *Отношение Московского государства к Крыму и Турции в 1508–1517 гг.* // *Московские университетские известия.* – 1865. – N 4.

¹² Хартахай Ф. *Исторические судьбы крымских татар* // *Вестник Европы.* – 1866. – Кн. 2; – 1867. – Кн. 6. – С. 182–236

¹³ Брун Ф. К. *О дипломатических сношениях египетского султана Бей барса с золотоордынским ханом Берке* // *Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей.* – Т. 6. – 1867; *Його ж. О резиденции ханов Золотой Орды до времени Джанибека I* // *Труды III Археологического съезда.* – Т. 1. – Киев, 1878.

¹⁴ Wolff O. *Geschichte der Mongolen oder Tataren.* – Breslau, 1872.

¹⁵ Иванин М. И. *О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов при Чингис-хане и Тамерлане.* – Санкт-Петербург, 1875.

¹⁶ Бентковский И. В. *Военные законы монголов и их влияние на кочевую культуру и вообще на дух народа* // *Ставропольские губ. вед.* – 1877. – N 8; *Його ж. Монгольские законы об охоте* // *Ставропольские губ. вед.* – 1877. – N 16.

¹⁷ Douglas R. K. *The Life of Jenghis Khan.* – London, 1877.

¹⁸ Васильев В. И. *К хронологии Чингиз-хана и его преемников* // *Записки Восточного отделения Русского археологического общества.* – Т. 4. – Вып. 3–4. – Санкт-Петербург, 1890.

¹⁹ Чекалин Ф. Ф. *Нижнее Поволжье по картам XIV в.* // *Труды Саратовской Ученой архивной комиссии.* – Вып. 11. – 1890.

²⁰ Трутовский В. К. *Гюлистан Золотой Орды* // *Древности.* – Труды Московского Археологического об-ва. – 1893. – Т. 1.

²¹ Шишкин Н. *История города Касимова с древнейших времен.* – Рязань, 1891.

швидко хрестилися та асимілювалися. Так Юр'єв-Польський з околицями отримав астраханський царевич Кайбула, Звенигородське князівство до своєї смерті у 1565 р. тримав останній казанський хан Єдігер [Симеон Касаєвич – після хрещення], піля нього – Алі Муртаз, син царевича Кайбули; Романов отримали ногайські мурзи Юсупови, від яких пішли однойменні князі, і т.д.

Стараннями двох прибалтійських німців барона Володимира Густавовича фон Тізенгаузена (1825–1902) і барона Віктора Романовича фон Розена (1849–1908) в Росії була створена блискуча школа орієнталістики. Її друкований орган, засновані у 1896 р. “Записки Восточного отделения Русского Археологического об-ва”, об'єднав кращі наукові сили того часу. В. Г. Тізенгаузен зібрав основні арабські і персомовні джерела, які відносяться до історії Золотої Орди, про що було сказано у попередньому розділі. Багато його матеріалів залишилося у рукописах²².

Ця школа досягла своєї вершини у дослідженнях В. В. Бартольда (1869–1930). В. В. Бартольд належать як дослідження окремих пам'яток причетних до монгольської історії (“Аль-Музаффарія” Хафіза-і-Абру; інших авторів, уйгурської літератури) так і синтетичні праці з історії монгольського завоювання Середньої Азії (560 сторінок другого тому монографії “Туркестан в епоху монгольської навали”), з історії турецько-монгольських народів, а також персоналії (Тохтамиш, Тимур, Єдігей)²³. Більшість праць цього видатного вченого були перевидані у 9-томному зібранні²⁴.

²² Розен В. Р. Памяти барона В. Г. Тизенгаузена // Записки Восточного отделения Русского Археологического Об-ва. – Т. 16. – Вып. 2–3. – 1905; Бойко К. А. Из рукописного наследия В. Г. Тизенгаузена // Краткие сообщения Института народов Азии АН СССР. – N 47. – 1961.

²³ Бартольд В. В. Хафиз-и-Абру и его сочинение “Аль-Музаффария” // Сборник статей учеников профессора барона Виктора Романовича Розена. – Санкт-Петербург, 1897; Його ж. Туркестан в эпоху монгольского нашествия. – Т. 2. – Санкт-Петербург, 1900; Його ж. Сведения об Аральском море и низовьях Аму-Дарьи с древнейших времен до XVII в. – Ташкент, 1902; Його ж. К вопросу об уйгурской литературе и ее влиянии на монголов // Живая старина. – Вып. 2–3. – 1909. – С. 42–46; Його ж. Место прикаспийских областей в истории мусульманского мира / Курс лекций, читанных автором на Восточном факультете Азербайджанского Государственного университета в 1924 г. – Баку, 1924; Його ж. Отец Едигея // Известия Таврического Отделения Историко-Археологической Экспедиции. – 1 (58). – Симферополь, 1927; Його ж. История турецько-монгольских народов / Конспект лекций, читанных студентам Казахского высшего педагогического института в 1926–1927 уч. году. – Ташкент, 1928; Його ж. Тохтамыш // Бартольд В. В. Сочинения. – Т. 5. – Москва, 1968. – С. 564–567

²⁴ Бартольд В. В. Сочинения. – Т. 1–9. – Москва. – 1963–1977.

В. Бартольдом було перекладено з англійської і видано працю Стенлі Лен-Пуля “Мусульманські династії”²⁵, яка незважаючи на ряд помилок та неточностей стосовно Чингізидів, надовго, а навіть і донині, залишилася в користуванні²⁶. Менш відомою для українських та російських дослідників була генеалогічна праця А. Муле, присвячена відгалуженню Чингізидів – монгольській династії Юань²⁷.

До цієї школи належав також археолог професор М. І. Веселовський (1848–1918), ряд робіт якого з окремих аспектів історії Золотій Орди залишаються актуальними і сьогодні. В їх числі найкраще з досліджень, присвячених Ногаю²⁸.

На початку ХХ ст., ще до революції, вийшло немало цікавих праць із спеціальних проблем ординської історії. Це перш за все дослідження В. Ляскоронського присвячене невдалій битві Вітовта з ординським військом на р. Ворсклі у 1399 р.,²⁹ праця Ф. Куртіна про монгольське панування на Русі³⁰, розвідки Л. Коллі про Кафу останніх літ генуезького панування та засновника Кримського ханства Хаджі-Гірея³¹, А. Прохазки про угоду Вітовта Кейстутовича

²⁵ Лэн-Пуль Стенли. Мусульманские династии / Пер. с англ. В. В. Бартольда. – Санкт-Петербург, 1899.

²⁶ Лэн-Пуль Стенли. Мусульманские династии. – С. 169–237 [Чингизиды].

²⁷ Moule A. C. Table of the Emperors of the Yuan Dynasty // Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society. – Vol. 45. – 1914.

²⁸ Веселовский Н. И. О местонахождении Гюлистана Присарайского. – Киев, 1907; Його ж. Татарское влияние на русский посольский церемониал в московский период русской истории // Отчет о состоянии и деятельности Санкт-Петербургского ун-та. 1910 г. – Секция 10. – Санкт-Петербург, 1911; Його ж. Загадочный Гюлистан Золотой Орды (по поводу статьи Трутовского) // Записки восточного отделения Русского Археологического об-ва. – Т. 21. – 1913; Його ж. О религии татар по русским летописям (Опыт комментария летописных извятий) // Журнал Министерства Народного Просвещения. Новая серия. – 1926. – Ч. 64, июль, отд. 2; Його ж. Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. – Петроград, 1922. Бібл. праць див.: Записки Восточного отделения Русского Археологического Об-ва. – Т. 25. – Петроград, 1921. – С. 337–398

²⁹ Ляскоронский В. Русские походы в степи в удельно-вечевое время и поход князя Витовта на татар в 1399 г. // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1907. – Май.

³⁰ Curtin F. The Mongols in Russia. – London, 1908.

³¹ Колли Л. Исторические документы о падении Кафы // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Вып. 45. – Симферополь, 1911. – С. 65–98; Його ж. Кафа в период владения Банком св. Георгия // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Вып. 47. – Симферополь. – 1912. – С. 74–121; Колли Л. Хаджи-Гирей и его политика (по генеалогическим источникам) // Известия Таврической ученой архивной комиссии. – Вып. 50. – Симферополь, 1913. – С. 46–91

з Тохтамишем у 1397 р.³² та І. Беляєва про монгольських чиновників в руських землях, написана на підставі згадок у ханських ярликах³³.

З дореволюційних досліджень слід виділити групу праць, присвячених історії Кримського ханства, в першу чергу – колосальну працю В. Смірнова, який використав середньовічні османські і кримські хроніки, частина з яких не перекладена досі³⁴, М. М. Бережкова³⁵, Г. Ф. Блюменфельда³⁶, Ф. Ф. Лашкова³⁷, Л. М. Львова³⁸ та інших³⁹. До цієї групи примикає дослідження Є. П. Карновича, присвячене Астраханському ханству⁴⁰.

Вже у період Першої Світової війни розпочалася дискусія, яка старанням Л. Гумільова та інших, зараз продовжується знову. Суть цієї дискусії зводилася до оцінки золотоординського періоду у російській історії. Протиставляючи російський напрямок розвитку суспільства як ніби-то більш прогресивний західному, деякі дослідники знаходили у ньому елементи ординського впливу і пропонували переглянути оцінку взаємин із Золотою Ордою. Панування Орди видавалося за союз, а її вплив благодатним і таким, що дозволив створити Московську державу. Боротьба цього напрямку з противниками ординської аполегетики триває досі, то затихаючи та вибухаючи знову.

В радянські часи, особливо у 30–50-і роки, дослідження історії Золотої Орди не змогли уникнути класового підходу. Навіть такий визначний вчений

³² Prochaska A. *Z Witoldowych dziejów . Układ Witolda z Tochtamyszem 1397 // Przegląd Historyczny*. – Т.16. – Zesz.3. – 1912. – S.255–270

³³ Беляев И. *О монгольских чиновниках на Руси, упоминаемых в ханских ярликах // Архив историко-юридических сведений*. – Кн.1. – Москва, 1915. – С.90–125

³⁴ Смирнов В. Д. *Крымское ханство под верховенством Оттоманской Порты до начала XVII в.* – Санкт-Петербург, 1887.

³⁵ Бережков М. Н. *Русские пленники и невольники в Крыму // Труды VI археологического съезда в Одессе*. – Т.2. – Одесса, 1888. – С.343–372; Його ж. *Крымские шертные грамоты*. – Киев, 1894.

³⁶ Блюменфельд Г. Ф. *Крымско-татарское землевладение // Одесский вестник*. – 1888.

³⁷ Лашков Ф. Ф. *Крымские шертные грамоты XVI–XVII вв., хранящиеся в Московском Главном архиве Министерства иностранных дел // Труды VIII археологического съезда в Москве*. – Т.2. – Москва, 1895. – С.191–208

³⁸ Львов Л. *Отношения между Западом и Крымом*. – Симферополь, 1895.

³⁹ Taurica. *Опыт указателя сочинений, касающихся Крыма и Таврической губернии вообще / Сост. А. Маркевич // Известия Таврической ученой архивной комиссии*. – N 20. – 1894. – С.1–104; Крачковский Ю. А. *Прошлое Тавриды*. – Киев, 1906 [записки іноземців – Л. В.] – Яцуржсинский Х. П. *Южно-русские пленники в Крыму // Известия Таврической ученой архивной комиссии*. – N 42. – 1912. – С.158–166

⁴⁰ Карнович Е. П. *Покорение царства Астраханского // Приложение к журналу “Народная школа” за 1885 год*. – N 6, 7.

як М. Г. Сафаргалієв змушений був писати про кріпацтво у середовищі ординців. Попри все сказане, праці, написані у цей період на теренах колишнього Радянського Союзу, в основному були достойними і переважно не втратили свого значення.

Професор Б. Я. Владимірцов вдруге після М. Березіна поставив проблему суспільного устрою в Золотій Орді. Він же звернув увагу на організацію ремісничого виробництва і ріст міст. Багато в чому йому вдалося уникнути прокрустових рамок обов'язкового вчення і спробувати окреслити особливості моделі ординського феодалізму, багато в чому схожого на феодалізм європейський⁴¹.

Грунтовними були праці українського дослідника Федора Петруня, присвячені степовому пограниччю українських земель в ординські часи⁴². Цікаву розвідку про ординсько-візантійські стосунки опублікувала на еміграції М. А. Андреева⁴³. Виваженою була праця І. М. Бороздіна з розвитку золотоординської культури на теренах Криму, яка досі залишається унікальною⁴⁴. В еміграції Г. В. Вернадський опублікував блискуче дослідження про взаємини Золотої Орди, Єгипту і Візантії та ряд інших праць з ординської історії. У 1953 р. вийшло його двохтомне дослідження (на той час радянські вчені називали Вернадського американським вченим і навіть прізвище писали на англійську манеру) “Монголи і Росіяни”. В цій праці було підведено підсумки вивчення проблеми за останні півстоліття. Шкода, що відомий історик не приділив належної уваги пропрацюванню генеалогічних проблем і “темних” періодів ординської історії⁴⁵.

⁴¹ *Владимирцов Б. Я. Чингиз-хан. – Берлин-Москва, 1922; Його ж. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Ленинград, 1934*

⁴² *Петрунь Ф. Степове Побужжя в господарськй та військовй укладі українського пограниччя. Замітки до Броневського та Боплана // Журнал научно-исследовательских кафедр в Одессе. – Т. 2. – Одеса, 1926. – С. 91–103; Його ж. Східна межа Великого князівства Литовського в 30-х роках XV сторіччя // Ювілейний збірник на пошану академіка М. С. Грушевського. – Київ, 1928. – С. 165–168; Його ж. Українські степи за ранньої татарської та литовської доби // Полуднева Україна. – Київ, 1930. – С. 150–160*

⁴³ *Андреева М. А. Прием татарских послов при никейском дворе // Сборник статей по археологии и византиноведению, изд. Ин-том им. Н. П. Кондакова. Seminarium Kondakovianum. – Praha, 1926.*

⁴⁴ *Бороздин И. Н. Новые данные по золотоордынской культуре в Крыму. – Москва, 1927.*

⁴⁵ *Вернадский Г. В. Золотая Орда, Египет и Византия в их взаимоотношениях в царствование Михаила Палеолога // Seminarium Kondakovianum. – Т. 1. – Praha, 1927; Його ж. Монгольское иго в русской истории // Евразийский временник. – Кн. 5. – 1927; Його ж. К вопросу о вероисповедовании монгольских послов*

Унікальною залишається глибока стаття О. А. Кроткова присвячена північним улусам Золотоординського ханства⁴⁶.

У 1927 р. вийшов довідник з генеалогії і хронології мусульманських династій Е. фон Цамбаура, у якому було виправлено окремі помилки С. Лен-Пуля, але стосовно Чингізидів, особливо ханів Золотої Орди, ця праця була ще далекою від досконалості⁴⁷. Крім того, судячи з цитувань, довідник Цамбаура був недоступним радянським дослідникам.

У середині ХХ ст. серед радянських орієнталістів найбільш помітною фігурою був О. Ю. Якубовський (1886–1953), який також вийшов із школи Тізенгаузена і Розена. Серед інших наукових проблем він довго і послідовно займався вивченням історії Золотої Орди⁴⁸. На жаль багато висновків, зокрема стосовно ремісничого виробництва і розвитку міст, доводилося втискувати у рамки ідеологічних постулатів. Тому і висновок О. Якубовського про паразитичний характер Золотоординської держави, який і сьогодні ставиться йому в заслугу, вимагає, на наш погляд, серйозного перегляду. На жаль містить помилки, зокрема в датуванні правління деяких ханів і їх генеалогії, і основна синтетична праця історика, присвячена Золотій Орді. Вона була написана разом з Б. Д. Грековим і мала надовго стати каноном з даної проблеми⁴⁹. Відчуваючи її недосконалість, автори видали працю у переробленому вигляді, але і там залишилося досить навіть фактографічних помилок і загалом мало уваги приділено слабо вивченим “темним” місцям з ординської історії. Так обидва історики не звернули увагу на плутанину Аноніма Іскандера і вважали Сигнак

1223 г. // Seminarium Kondakovianum. – Т. 3. – Praha, 1929; Його ж. Звенья русской культуры. – Т. 1. – Берлин, 1937; Його ж. О составе Великой Ясы Чингисхана. С приложением главы о Ясе из истории Джувейни в переводе В. Ф. Минорского. – Bruxelles, 1939; Vernadsky G. The Mongols and Russian. – Vol. 1–2. – New Haven, 1953; Його ж. Монголы и Русь. – Тверь, 1997.

⁴⁶ Кротков А. А. К вопросу о северных улусах Золотоординского ханства // Изв. Об-ва обследования и изучения Азербайджана. – Т. 5. – Баку, 1928.

⁴⁷ Zambaur E. von. Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'islam. – Hannover, 1927. – P. 241–271 (Чингізиди)

⁴⁸ Якубовский А. Ю. Развалины Сыгнака (Сугнака) // Сообщения Государственной академии истории материальной культуры. – Т. 2. – 1929; Його ж. К вопросу о происхождении ремесленной промышленности Сарая Берке. – Москва, 1931; Його ж. Феодализм на Востоке. Столица Золотой Орды Сарай Берке. – Ленинград, 1932; Його ж. Монгольская империя // Исторический журнал. – 1940. – N 3; – 1942. – N 2; Його ж. Из истории изучения монголов периода XI–XIII вв. // Очерки по истории русского востоковедения. – Москва, 1953.

⁴⁹ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. Золотая Орда. Очерк истории улуса Джучиева в период сложения и расцвета в XIII–XIV вв. – Москва-Ленинград, 1937; изд. 2., 1943.

столицею Ак-Орди (Білої Орди), а не Кок-Орди (Синьої Орди). Так само дещо легковажно віднеслися обоє до походження окремих золотоординських ханів і років їх правління⁵⁰.

Обставини тогочасного життя змушували багато дослідників відмовлятися від узагальнюючих праць і зосереджуватися на вузькій проблематиці, що переважно давало гарні результати. До таких робіт можна віднести пошуки В. Сирочковського присвячені становленню Кримського ханства⁵¹, І. Петрушевського⁵² та А. Алі-Заде⁵³ – з історії боротьби за Азербайджан у XIII–XIV століттях. За цей період з'явилася тільки одна синтетична праця О. Насонова, присвячена аналізу ординської політики в руських землях. Він негативно оцінював період залежності від Золотої Орди і доводив, що ординці заваджали консолідації князівств в одну державу і сприяли подальшому роздробленню та взаємному суперництву⁵⁴.

Напередодні і під час Другої світової війни європейська наука, головним чином німецька, серйозно зацікавилася історією Чингізидів. Це не були прості пошуки історичних аналогій чи ідеологічного підкріплення східної політики німецького Райху. З німецькою методичністю і пунктуальністю вчені розбирали джерела, намагаючися виявити причини успіхів монголів і всі аспекти їх “руської” політики. Німецькі дослідники підштовхнули своїх колег з інших європейських країн. За цей період вийшло кілька об'ємних і насичених досліджень, зокрема Ц. Алінге.⁵⁵ Е. Геніш зробив детальний аналіз “Таємного сказання”⁵⁶. З-під пера Р. Гроссе вийшли блискучі за стилем та ерудицією

⁵⁰ Греков Б. Д., Якубовский А. Ю. *Золотая Орда и ее падение.* – Москва-Ленинград, 1950.

⁵¹ Сыроечковский В. Е. *Гости-суроужане.* – Москва, 1935; *Його ж. Мухаммед-Герай и его васалы // Ученые записки Московского университета им. М. В. Ломоносова.* – 1940. – Вып. 61 История. – Т.2.

⁵² Петрушевский И. П. *Хамдаллах Казвини как источник по социально-экономической истории Восточного Закавказья // Известия АН СССР. Отделение общественных наук.* – Москва, 1937. – С.873–920; *Його ж. Из героической борьбы азербайджанского народа в XIII–XIV веках.* – Баку, 1941; *Його ж. Новый персидский источник по истории монгольского нашествия // Вопросы истории.* – 1946. – N 11–12; *Його ж. Иран и Азербайджан под Властью Хулагидов (1256–1353) // Татаро-монголы в Азии и Европе.* – Москва, 1970.

⁵³ Али-заде А.А. *Борьба Золотой Орды и государства ильханов за Азербайджан // Известия АН АзССР.* – 1946. – N 5, 7.

⁵⁴ Насонов А. Е. *Монголы и Русь. История татарской политики на Руси.* – Москва-Ленинград, 1940.

⁵⁵ Alinge C. *Mongolische Gesetze. Darstellung des geschriebenen mongolischen Rechts (Privatrecht, Strafrecht und Prozess).* – Leipzig, 1934.

порівняльні дослідження степових імперій, у яких, на жаль, було багато фактографічних помилок і пропусків⁵⁷.

Напевно найкращою працею цього періоду була монографія Б. Спулера, у якій розглядалося ординське панування у Східній Європі у 1223–1502 рр.⁵⁸ Ця книга не тільки гостро критикувалася, але й відкидалася радянськими істориками. Можна сперечатися, однак тільки певною мірою, чи був правий автор, наголошуючи на пасивності Московської держави та інших північно-східних князівств у боротьбі проти ординської зверхності. Фактично тільки Тверське князівство пробувало позбутися ординської опіки, що зіграло фатальну роль у його суперництві з Москвою. Решта князів з територій колишньої Володимиро-Суздальської та Рязанської земель таких спроб не робили. Виступ проти Мамаю, який привів до Куликовської битви, був скоріше епізодом, причому ініціатором тут виступала православна церква, а не князівська влада. Не випадково, після походу Тохтамиша у 1382 р., великий князь Дмитро Іванович Донський у всьому звинуватив митрополита Кипріяна. Тут Б. Спулер певно мав рацію. Дискусійною видається теза, щодо наявності у ординців “сильно спеціалізованих виробництв фабричного типу”⁵⁹, але тут ще потрібні глибші дослідження. Поза сумнівами треба віддати належне високому науковому рівню праці, у якій було використано багато джерел та досліджень, написаних різними мовами, скуппульозності і логічній послідовності автора. Це дослідження досі не втратило своєї наукової цінності, хоча генеалогічні таблиці та перелік ханів вимагають багато уточнень⁶⁰.

Після війни Б. Спулер написав ще кілька цікавих праць⁶¹.

Зберігають свою цінність і дослідження Л. Гамбіса та П. Пелліо генеалогічної частини китайської офіційної історії династії Юань (“Юань-ші”)⁶²

⁵⁶ Haenish E. *Mongol un Niuca Tobca’an (Yuan-ch’a pi-shi). Die Geheime Geschichte der Mongolen aus der Chinesischen transcription (Ausgabe Ye Teh-hui) in Mongolischen Wortlaut wiederhergestellt.* – Leipzig, 1935.

⁵⁷ Grousset R. *Empire des Steppes: Attila, Cenghis Khan, Tamerlan.* – Paris, 1939; *Id. L’Empire Mongol (Irephase) // Histoire du Monde.* – Vol.8 (3). – Paris, 1941; *Id. Cengis Khan. Le Conquerant du Mond.* – Paris, 1944.

⁵⁸ Spuler B. *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502.* – Leipzig, 1943.

⁵⁹ Spuler B. *Die Goldene Horde...* – P.416–417

⁶⁰ *Id.* – P.453–454

⁶¹ Spuler B. *Dye Mongolen in Iran, Politik, Verwaltung und Kultur der Ilchanzeit. 1220–1350, 2 erweiterte Aufl.* – Berlin, 1955 [генеалогічна табл. – P.533]; *Id. Batu’ids // The Encyclopaedia of Islam. New ed.* – Vol.1. – Leyden-London, 1960 [з генеалогічною табл.]; *Die Religionspolitik der Mongolen // Beiträge zur ostdeutschen und osteuropäischen Kirchengeschichte. Fs. Bernhard Stasiewski / Hg. V. G. Adriányi und J. Gottschalk.* – Wien, 1975.

⁶² Hambis L., Pelliot P. *Le chapitre VII du Yuan-Che. Les Genealogies Imperiales*

та інші їхні праці з джерелознавства та монгольської історії⁶³, праці Галіла Іналджика, одного з чільних турецьких істориків, який склав детальні генеалогічні таблиці династії Гіреїв – гілки Джучидів, які правили у Кримському ханстві та дослідив становлення і політику цієї династії⁶⁴, та Ф. В. Клавеса, який вивчав правління перших великих каанів Монголії⁶⁵.

Свій вклад у дослідження цих проблем внесли і українські історики, які працювали в еміграції. Були то студії, присвячені боротьбі проти монгольських завойовників і часу звільнення від ординської залежності. Українські історики в Радянському Союзі таких проблем ставити не могли – звільнення від ординського іґа тоді датувалося 1480 р. (що було справедливим для Московської держави) або навіть 1380 р. (що було справедливим хіба для українських князівств на Лівобережжі). Емігрантам також часом зраджувало відчуття міри – В.Мацяк оцінював військові сили галицько-волинських князів Андрія та Лева Юрійовичів у 250 тис. воїнів⁶⁶. Але в цілому їх висновки були достатньо

Mongoles dans Histoire Chinoise Officielle de la Dynastie Mongoles. – Leiden, 1945; Hambis L. La Chapitre de CVIII du Yuan che les Fiets Attribues aux Membres de la Famille Imperiale et aux Ministres de la Cour Mongole d'apres L'Histoire Chinoise officielle de la Dynastie Mongoles. – T.1. – Leiden, 1954.

⁶³ *Pelliot P. La letter du Grand Khan Güyük a Innocent IV // Revue de L'Orient Chrétien. 3e serie 3. – Vol.23. – Paris, 1922–1923; Id. Les Mongols et la Papauté. Documents nouveaux édités, traduits et commentés par M. Paul Pelliot, avec la collaboration de M. M. Borghezio, Massé et Tisserant // Ib. – Vol.23. – Paris, 1922–1923; – Vol.24. – Paris, 1924; – Vol.28. – Paris, 1931–1932; Id. Notes sur l'histoire de la Horde d'Or. – Paris, 1949; Id., Notes on Marco Polo. – Vol.1–2. – Paris, 1959–1963; Id., Jean de Plan Carpin en Pologne // Mémoires de l'Institut National de France. – T.44. – V.1. – 1960; Hambis L. Saint Louis et les Mongols // Journal asiatique. – T.258. – Paris, 1970; Id. L'histoire des Mongols avant Gengis-Khan // Central Asiatic Journal. – T.14. – Hagye-Wiesbaden, 1970.*

⁶⁴ *Inalcik H. Giray // Islam ansiklopedisi. – Vol.2. – Istanbul, 1945. – P.783–789; Inalcik Halil. Giray // The Encyclopaedia of Islam. New ed. – Vol.2. – Leyden-London, 1965. – P.1112–1114; Іналджик Г. Османська імперія. Класична доба 1300–1600. – Київ, 1998; Його ж. Боротьба за східноєвропейську імперію, 1400–1700. Кримський ханат, османи та піднесення Російської імперії // Україна в Центрально-Східній Європі. – Київ, 2002. – С.119–135*

⁶⁵ *Cleaves F. W. The Mongol Names and Terms in the History of the Nation of the Archers by Grigor of Akanc // Harvard Journal of Asiatic Studies. – T.12. – Cambridge, Mass., 1949. – P.400–443*

⁶⁶ *Мацяк В. Галицько-Волинська Держава 1290–1340 рр. у нових дослідках. – Авсбург, 1948; Його ж. Україна 14-го століття в зударях з ісламом // Українська думка. – Ч. 31/281, 32/282, 33/283. – Лондон, 1953.*

виваженими. Це стосується досліджень передовсім П. Грицака⁶⁷, М. Андрусяка⁶⁸ та М. Ждана⁶⁹.

Після війни і до кінця століття у працях радянських істориків невпинно зменшувалися ідеологічні пута і зростав рівень наукової обґрунтованості. Разом з тим, як і на Заході, інтерес до ординської тематики поступово згасав. Класичні дослідження М. Г. Сафаргалієва, на мій погляд, досі залишаються одними з кращих, якщо не найкращими⁷⁰. Полемізуючи з його окремими висновками, в першу чергу щодо проблеми старшинства Джучидів, можна відзначити сміливість його підходу до “темних” періодів ординської історії, намагання повністю розібратися в генеалогії Джучидів, як жоден інший історик, залучення нових джерел, сміливу полеміку з такими непохитними на той час авторитетами як О. Якубовський та Б. Греков. Звичайно, історик мусив писати про кріпацтво серед ординців та інші подібні речі, в що навряд чи вірив сам, але без цього його працю просто не пропустили б через цензуру. Окремі пасажи, присвячені генеалогії ханів чи боротьбі за престол, місцями просто блискучі.

Унікальною і дуже доброю була праця О. Беленицького про появу і поширення вогнепальної зброї у Середній Азії та Ірані в XIV–XVI ст.⁷¹ На жаль

⁶⁷ Грицак П. *Київщина по татарському погромі* // “Розбудова Держави”. – Ч.2, 3. – Клівленд, 1954; *Його жс. Ще про Київщину після татарського погрому* // “Розбудова Держави”. – Ч.17-20. – Клівленд, 1955; *Його жс. Галицько-Волинська держава*. – Нью-Йорк, 1958.

⁶⁸ Андрусяк М. *Останні Романовичі* // Науковий збірник УВУ. – Мюнхен, 1948; *Його жс. Вибрані проблеми з історії Княжої доби*. – Мюнхен, 1951; *Його жс. Унія з Римом і коронація Данила* // Збірник матеріалів з наук. конференції НТШ. – Торонто, 1954.

⁶⁹ Ждан М. *Перший напад татар на Україну* // “Визвольний шлях”. – Ч.7–9. – Лондон, 1961; *Його жс. Україна і Золота Орда* // Український Історик. – Ч.2–3. – 1964; *Його жс. Другий напад татарів на Україну* // “Визвольний шлях”. – Кн.6. – 1965; *Його жс. Битва над Калкою і другий напад татар на Україну та його наслідки в світлі “Історії України-Руси” М. Грушевського* // Український Історик. – Ч.1–2. – 1966; *Його жс. До питання про залежність Галицько-Волинської Русі від Золотої Орди* // Там же. – Ч.1–2. – 1967; – Ч.1–4 (17–20). – 1968. – С.69–81

⁷⁰ Сафаргалієв М. Г. *Борьба мордовского народа с татарским игом* // Записки Мордовского научно-исследовательского института. – N 6. – Саранск, 1947. – С.130–162; *Його жс. Заметки об Астраханском ханстве* // Сборник статей преподавателей Мордовского государственного педагогического института. – Саранск, 1952; *Його жс. Распад Золотой Орды*. – Саранск, 1960.

⁷¹ Беленицький А. *О появлении и распространении огнестрельного оружия в Средней Азии и Иране в XIV–XVI вв.* // Известия Ташкентского Филиала АН. – N 15. – 1949.

її майже не помітили і частина дослідників ігнорує рівень насичення ординських військ новими видами озброєння у XIV ст. і причини подальшого відставання, не кажучи про роль окремих Чингізидів у цьому питанні.

Низка праць радянських істориків початку 1950-х років відбила коливання оцінки ординського періоду. Але, якщо дослідження Х. Гімаді⁷² цікаве перш за все новими матеріалами і фактами, то у К. Базилевича⁷³ та І. Майського⁷⁴ переважно вже знані факти підігнані під задану схему.

Цікавими були публікації Д. А. Бойля, який не обминав генеалогічних питань⁷⁵. У 1962 р. у Парижі вийшла нова біографія Чингіз-хана, написана М. Першероном⁷⁶. У цьому ж році у Москві вийшла програмна стаття М. Мерперта, В. Пашуто та Л. Черепніна “Чингіз-хан і його насліддя”⁷⁷. При всій відмінності підходів, автори практично сходилися в негативній оцінці наслідків діяльності Чингіз-хана. Незважаючи на претензійність обидві праці, зрештою, не внесли нічого свіжого у розвиток проблеми. Те ж саме можна сказати і про дослідження “Таємного сказання” чеським істориком П. Поухою⁷⁸.

Помітним явищем у вивченні історії Золотої Орди стали монографії відомого російського археолога Г. Федорова-Давидова “Міста і кочові степи у Золотій Орді в XIII ст.”, “Кочовики Східної Європи під владою золотоординських ханів”, “Суспільний лад Золотої Орди” та інші праці⁷⁹. Багато питань в цих працях вирішено зовсім по новому і в основному вірно. Слідом за

⁷² Гімади Х. *Народы Среднего Поволжья в период господства Золотой Орды / Материалы по истории Татарии.* – Вып. 1. – 1949. – С. 167–237

⁷³ Базилевич К. В. *Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV в.* – Москва, 1952.

⁷⁴ Майский И. М. *Чингис-хан // Вопросы истории.* – 1952. – N 5.

⁷⁵ Boyle J. A. *On the Titles Given in Juvaini to Certain Mongol Princes // Harvard Journal of Asiatic Studies* – T. 19. – Cambridge, Mass., 1956. – P. 146–154; *Id. Cingiz-Khan // The Encyclopaedia of Islam. New ed.* – Vol. 2. – Leyden-London, 1965; *Id. Dynastic and Political History of Il-Khans // Cambridge History of Iran.* – T. 5. – P. 303–421; *Id. Rashid ad-Din. The Successors of Genghis Khan.* – New York-London, 1971.

⁷⁶ Persheron M. *Chinghis Khan.* – Paris, 1962.

⁷⁷ Мерперт Н. Я., Пашуто В. Т., Черепнин Л. В. *Чингис-хан и его наследие // История СССР.* – 1962. – N 5.

⁷⁸ Poucha P. *Tajna Kronika Mongols.* – Praha, 1965.

⁷⁹ Федоров-Давыдов Г. А. *Города и кочевые степи в Золотой Орде в XIII в. // Вестник МГУ.* – 1965. – N 6; *Його ж. Кочевники Восточной Европы под властью золотоординских ханов.* – Москва, 1966; *Його ж. Общественный строй Золотой Орды.* – Москва, 1973; *Його ж. Монгольское завоевание и Золотая Орда // Степи Евразии в эпоху средневековья. Археология СССР.* – Москва, 1981. – С. 229–236; *Його ж. Общественный строй кочевников в средневековую эпоху // Вопросы истории.* – 1976. – № 8. – С. 39–48

М. Сафаргалієвим, Г. Федоров-Давидов повернувся до правильного трактування правого і лівого крила улуса Джучі: Ак-і Кок-Орди (Білої і Синьої Орди наших джерел). Причому, на наш погляд, він вірно вважав Орду другим (а не наймолодшим) сином Джучі. Широке використання археологічних матеріалів, зокрема монетних скарбів, дозволило розплутати чимало загадок. Але автор тільки побіжно займався розв'язанням генеалогічних проблем, вони були для нього другорядними. Тому і після появи цих праць багато проблем генеалогії Джучидів залишилися невирішеними.

Археологічні дослідження, які дають зовсім небагато для розв'язання суто генеалогічних проблем, приносять з собою реальне відчуття епохи, її масштабів та матеріальної культури. З цієї точки зору важливе значення має збірник “Давньомонгольські міста”⁸⁰, в якому зібрані археологічні дослідження монгольських міст у Туві та Забайкаллі, Хір-Хото у Читинській області та столиці імператорської Монголії Каракорума. Потужна міська база з налагодженим ремісничим виробництвом у далеких монгольських і сибірських землях отримала логічне продовження на території Золотої Орди – у Поволжі, Криму та Причорномор’ї.

У 1966 р. вийшли два цікаві дослідження – С.Закірова, присвячене дипломатичним відносинам Золотої Орди з Єгиптом протягом XIII–XIV ст.⁸¹ та А. Валея, присвячене “Таємному сказанню”⁸². Обидва автори продемонстрували досконале знання джерел.

Роботи Л. Гумильова, написані в 60-х роках, цікаві і оригінальні⁸³, на жаль пізніше цей глибокий і талановитий учений опинився у полоні власної теорії вистражданої ним. Ця теорія, яка має нині доволі прихильників, зовсім не оригінальна. Її витоки у широких колах російського дворянства, історична пам’ять значної частини якого сягала своїх ординських витоків. Виховані на постулаті окремого розвитку російського суспільства, несхожого на ніякі інші, постійно прогресуючого, вони не могли допустити, що це суспільство впродовж майже двох з половиною століть розвивалося під зверхністю суспільства ординського, відголоски і впливи якого продовжувала розвивати сучасна їм полічна практика. Так народилася ідея політичного союзу, яку Л. Гумильов опоетизував легендою великого степу⁸⁴.

Оригінальні праці Є. Кичанова з історії тангутської держави, розгромленої Чингіз-ханом. Нова біографія Чингіз-хана та інші роботи цього

⁸⁰ *Древнемонгольские города.* – Москва, 1965.

⁸¹ *Закиров С. Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.).* – Москва, 1966.

⁸² *Waley A. The Secret History of the Mongols and other Pieces.* – London, 1966.

⁸³ *Гумилев Л. Н. Древние тюрки.* – Москва, 1967.

⁸⁴ *Гумилев Л. Н. Древняя Русь и Великая Степь.* – Москва, 1989; *Його ж. От Руси к России* – Москва, 1992.

автора відзначаються глибоким проникненням в суть досліджуваних проблем і продуманістю висновків⁸⁵. Жорстокий монгольський прагматизм мав одну позитивну сторону – здатність миттєво запозичувати від противників кращі з їх технічних досягнень, особливо у військовій сфері. Тангутська армія, яка за даними джерел досягала чисельності до 500 тис., мала чітку організацію (за формою і оздобленням шолома можна було відрізнити ранг воїна) та у багатьох питаннях випереджала сусідів. Зокрема піхота і кавалерія вже з XI ст. носили панцирі з набірних металевих пластин з наплічниками, набедренниками, наколотниками і поножами. Ці панцири були двох типів - повні і короткі, які захищали тільки груди і плечі. Тангути застосовували також невеликі катапульти, які устанавлювалися у сідлах верблюдів і метали каміння, величиною з кулак. Ці катапульти могли повертатися навколо осі⁸⁶. Саме з допомогою цієї грізної зброї було знищено у 1237 р. чернігівсько-рязанський загін Євпатія Коловрата.

Великий вклад у вивчення золотоординської історії внесли праці В. Єгоров⁸⁷. З усіх дослідників він найбільш глибоко займався проблемами історичної географії Золотої Орди, а також “темними” періодами золотоординської історії та заплутаними проблемами ханів, які правили в Орді

⁸⁵ Кычанов Е. И. *Очерк истории тангутского государства*. – Москва, 1968; *Його жс. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир*. – Москва, 1973; *Його жс. К вопросу об уровне социально-экономического развития татаро-монгольских племен в XII в. // Роль кочевых народов в цивилизации Центральной Азии*. – Улан-Батор, 1974; *Його жс. О татаро-монгольском улусе XII в. // Восточная Азия и соседние территории в средние века*. – Новосибирск, 1986; *Його жс. Кешиктені Чингис-хана (о месте гвардии в государствах Кожевников) // Mongolica. К 750-летию “Сокровенного сказания”*. – Москва, 1993; *Його жс. Чингис-хан // Кунсткамера*. – Вып. 7. – Санкт-Петербург, 1995; *Його жс. Кочевые государства от гуннов до маньчжуров*. – Москва, 1997; *Його жс. Субудай-боходур // Кюнеровские чтения. 1995–1997. Краткое содержание докладов*. – Санкт-Петербург, 1998; *Його жс. Сведения “Юань-ши” о завоевании Руси монголами // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки*. – Вып. 18. – Санкт-Петербург, 1999.

⁸⁶ Терентьев-Катанский А. П. *Книжное дело в государстве тангутов*. – Москва, 1981. – С. 110–111

⁸⁷ Егоров В. Л. *Причины возникновения городов у монголов в XIII–XIV вв. // История СССР*. – 1969. – № 4; *Його жс. Развитие центробежных устремлений в Золотой Орде // Вопросы истории*. – 1974. – № 8; *Його жс. География городов Золотой Орды // Советская археология*. – 1977. – № 1; *Його жс. Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва*. – Москва, 1980. – С. 174–213; *Його жс. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* – Москва, 1985; *Його жс. Пересвет и Ослябя // Вопросы истории*. – 1985. – № 9; *Його жс. Александр Невский и Чингизиды // Отечественная история*. – 1997. – № 2.

між Джанібеком та Тохтамишем. В своїх дослідженнях В. Єгоров спирався не тільки на писемні джерела, але й на нумізматичні матеріали та найновіші археологічні знахідки. Приймаючи більшість його висновків, ми не можемо, однак, погодитися, що могли існувати золотоординські хани, які не були Чингізидами, коли навіть такі визначні і всемогутні діячі як Мамай, Тимур чи Єдігей не ризикнули прийняти титул ханів, саме через те, що не вели свого походження від Чингіз-хана.

Заслужують на увагу праці з історії Монгольської імперії польського дослідника С.Калюжинського, який, зокрема, використав новіші дослідження європейських істориків⁸⁸.

Цікаве і багатогранне дослідження археолога Р.Л.Кизласова з середньовічної історії Туви, яка тоді входила до складу основних монгольських володінь⁸⁹.

У 1970 р. було видано ряд праць з історії Золотої Орди⁹⁰. Початок 1970-х років відзначився успішними дослідженнями золотоординського ремесла і будівництва⁹¹. Зацікавленість історією Чингізидів в цей період значно виросла в усіх частинах світу. Тоді з'явилися генеалогічні праці К. Е. Босворта, які були певним кроком вперед у після праць С. Лен-Пуля та Е. фон Цамбаура, хоча стосовно Чингізидів і ці дослідження далекі від повноти і містять серйозні помилки, зокрема щодо золотоординських ханів другої половини XIV і початку

⁸⁸ Kalużyński St. *Tajna historia mongolów. Anonimna Kronika Mongolska.* – Warszawa, 1969; Id. *Imperium mongolskie.* – Warszawa, 1970; Id. *Dawni Mongolowie.* – Warszawa, 1983.

⁸⁹ Кызласов Р. Л. *История Тувы в средние века.* – Москва, 1969.

⁹⁰ *Татаро-монголы в Азии и Европе.* – Москва, 1970; Богатова Г. А. *Золотая Орда // Русская речь.* – 1970. – N 1. – С. 70–79.

⁹¹ Булатов Н. М. *Алебастровые формы из керамической мастерской Селитренного городища // Советская археология.* – 1971. – N 4; *Його ж. Кобальт в керамике Золотой Орды // Советская археология.* – 1974. – N 1; Бусятская Н. И. *Художественное стекло стран Ближнего Востока на территории Восточной Европы // Вестник МГУ.* – 1972. – N 2; Малиновская Н. В. *Колчаны XIII–XIV вв. с костяными орнаментированными обкладками на территории евразийских степей // Города Поволжья в средние века.* – Москва. – 1974; Бырня П. П. *Усадьба ремесленников XIV века в Старом Орхее // Археологические исследования в Молдавии.* – Кишинев, 1974; *Його ж. Ювелирная мастерская XIV века из Старого Орхее // Там само; Полевой Л. Л., Бырня П. П. Средневековые памятники XIV–XVII вв.* – Кишинев, 1974; Гусева Т. В. *Ремесленные мастерские в восточном пригороде Нового Сарая // Советская археология.* – 1974. – N 3; *Її ж. История изучения Нового Сарая.* – Вестник МГУ. – 1975. – N 6.

XV ст. чи ханів Кок-Орди, яку сплутано з Ак-Ордою. Частину цих помилок усунуено перекладачем праці В. Грязневичем у примітках⁹².

П. Ф. Параска дослідив вплив подій у Золотій Орді на утворення Молдовської держави⁹³.

Певним підсумком європейських досліджень проблеми на початок 1970-х років була праця А.Беззоли⁹⁴.

Угорський орієнталіст Л. Легеті продовжив дослідження ранніх монгольських джерел⁹⁵.

Цікаве і унікальне дослідження Г. В. Воробйова присвячене ранній манчжурській державі чжурдженив Цзинь (1115–1234), яка була завойована монголами і звідки останні також запозичили певні військові новинки⁹⁶.

Подією в історичній науці була монографія І. Б. Грекова “Східна Європа і занепад Золотої Орди”, в якій розглядався період рубежу XIV–XV ст., а також інші праці цього автора⁹⁷. З часом змінилося багато поглядів, сьогодні цілий ряд висновків І. Б. Грекова виглядають надто категоричними і, навіть, дещо тенденційними, але це дослідження зберегло свою актуальність. Шкода тільки, що ординські проблеми розглядалися автором однобоко і переважно на маргінесі та без достатнього залучення східних джерел.

Книга П. Бренді, присвячена утворенню Монгольської імперії, загалом компілятивна, написана переважно на базі праць попередників⁹⁸. Найкращі місця

⁹² Босворт К. Э. Мусульманские династии / Пер. с англ. П.А.Грязневича. – Москва, 1971. – С.190–212 (монгольські династії); Див. також: Bosworth C. E. *The Later Gaznavids*. – Edinburgh, 1977.

⁹³ Параска П. Ф. *Золотая Орда и образование Молдавского феодального государства // Юго-Восточная Европа в средние века. – Т. 1. – Кишинев, 1972.*

– С.175–190; Його ж. *Политика Венгерского королевства в Восточном Прикарпатье и образование Молдавского феодального государства // Карпато-Дунайские земли в средние века. – Кишинев, 1975. – С. 33–52; Його ж. Территориальное становление Молдавского феодального государства во второй половине XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Юго-Восточной Европы (до середины XIX в.) – Кишинев, 1980. – С. 62–87; Його ж. *Внешинополитические условия образования Молдавского феодального государства. Кишинев, 1982.**

⁹⁴ Bezzola A. *Die Mongolen in Abendlandischer Sicht (1220–1974). Ein Beitrag zur Frage der Volkerbegegnungen. – Bern-Munchen, 1974.*

⁹⁵ Legeti L. *Histoire secrete des Mongols. Texte en ecriture oingure incorpore dans ja chronique Altan tobel de Blo-bzon bstan 'jln. – Budapest, 1974.*

⁹⁶ Воробьев Г. В. *Чжурджени и государство Цзинь. – Москва, 1975.*

⁹⁷ Греков И. Б. *Восточная Европа и упадок Золотой Орды (на рубеже XIV–XV вв.). – Москва, 1975; Його ж. Место Куликовской битвы в политической жизни Восточной Европы XIV в. // Куликовская битва. – Москва, 1980. – С. 113–141*

⁹⁸ Brendi P. *The Mongol Empire, Genghis Khan. His Triumph and Legacy. – London, 1976.*

цієї книги присвячені осмисленню причинності та наслідків подій. На жаль, автор не був добре знайомий з археологічною та спеціальною військовою літературою, без чого збагнути і оцінити масштаби, джерела та природу організаційних перетворень Чингіз-хана важко.

В останні десятиріччя минулого століття з'явилося багато непоганих праць, присвячених окремим проблемам ординської історії. Це, перш за все, стаття В. Т. Пашуто про монгольський похід в глибину Європи⁹⁹; дослідження М. Д. Полубояринової про росіян (куди авторка включила і українців та білорусів) у Золотій Орді¹⁰⁰; франкомовна історія Кримського ханства і династії Гіреїв на базі турецьких архівів з генеалогією Гіреїв¹⁰¹; блискучі праці З. М. Буніятова з історії держави атабеків Азербайджану (1136–1225) та держави Хорезмшахів (1097–1231)¹⁰²; розвідки Д. Мартіна про московсько-ординські взаємини у 1481–1505 рр.¹⁰³ та М. Н. Мінгулова про Ак-Орду (власне Кок-Орду)¹⁰⁴; глибоке дослідження Л. Вікторової присвячене походженню монгольського народу і витоків його культури¹⁰⁵; розвідки А. О. Добролюбського про ординське населення Північно-Західного Причорномор'я¹⁰⁶, спроби Д. Ю. Арапова переглянути традиційні погляди на ординські стосунки з

⁹⁹ Пашуто В. Т. *Монгольський похід вглубь Європи // Татаро-монголы в Азии и Европе.* – Москва, 1977. – С.210–223

¹⁰⁰ Полубояринова М. Д. *Русские люди в Золотой Орде.* – Москва, 1978.

¹⁰¹ *Le Khanat de Crimée dans les Archives du Musée du Palais de Topkapı.* – Paris, 1978. – P.316–335 [Гіреї]

¹⁰² Буніятов З. М. *Государство атабеков Азербайджана (1136–1225).* – Баку, 1978; *Його ж. Военная организация государства Хорезмшахов (1097–1231) // Известия АН АзССР. История, философия и право.* – 1982. – N 1; *Його ж. Государство Хорезмшахов Ануштегинидов 1097–1231.* – Москва, 1986.

¹⁰³ Martin J. *The Thurken Khanate's Encounters with Muscovy 1481–1505 // Passe turco-tatar (HUS, 1979–1980).* – 1980. – P.79–97

¹⁰⁴ Мінгулов Н. Н. *К некоторым вопросам изучения Ак-Орды // Казахстан в эпоху феодализма. Сб. ст.* – Алма-Ата, 1981.

¹⁰⁵ Вікторова Л. Л. *Монголы. Происхождение народа и истоки культуры.* – Москва, 1980.

¹⁰⁶ Добролюбский А. О. *Этнический состав кочевого населения Северо-Западного Причерноморья в золотоордынское время // Памятники римского и средневекового времени в Северо-Западном Причерноморье.* – Киев, 1982. – С.28–39; *Його ж. Кочевники Северо-Западного Причерноморья в эпоху средневековья.* – Киев, 1984; Добролюбский А. О., Дзиговский А. Н. 1981. *Памятники кочевников IX–XIV вв. на западе причерноморских степей (материалы к археологической карте) // Памятники древних культур Северо-Западного Причерноморья.* – Киев, 1981. – С. 134–144.

російськими князівствами¹⁰⁷, блискучі розвідки відомого дослідника джерел до ординської історії А. П. Григор'єва та його школи¹⁰⁸, дослідження болгарського історика П. Павлова про взаємини Золотої Орди, Болгарії та половців у середині XIII ст.¹⁰⁹, монографія Ф. М. Шабульдо про українські землі у складі Литви та інші дослідження цього автора про литовські походи у Дике поле у другій половині XIV ст. і політику Мамаєва¹¹⁰; версія В. І. Ставицького щодо спроби Золотої Орди відродити Київське князівство і протиставити його Володимирському¹¹¹; огляд зарубіжної історіографії з питань взаємин Золотої Орди з руськими князівствами О. А. Акімової та Ч. Дж. Гальперіна¹¹², версія Б. Brentjesа родоводу предків Чингізхана¹¹³, спроби В. П. Алексеєва знайти

¹⁰⁷ Арапов Д. Ю. Русское востоковедение и изучение истории Золотой Орды // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины. – Москва, 1983; Його ж. Русь и Восток в XIII в.: о возможностях русского влияния в монгольской истории // Источниковедение и компаративный метод в гуманитарном знании. – Москва, 1996.

¹⁰⁸ Григорьев А. П. Золотоордынские ханы 60–70-х годов XIV в.: хронология правлений // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып. 7. – Ленинград, 1983; Григорьев А. П., Григорьев В. П. Послание ордынской ханши Тайдулы венецианскому дожу (1359) // Вестник Санкт-Петербургского ун-та. – 1996. – Серия 2. – Вып. 3(16). – С.18–23; Вони ж. Платежная ведомость Тайдулы (1359) // Там же. – 1997. – Вып.3(16). – С.18–27; Григорьев А. П., Фролова О. Б. Географическое описание Золотой Орды и энциклопедия ал-Калкашанди // Историография и источниковедение истории стран Азии и Африки. – Вып. 18. – Санкт-Петербург, 1999.

¹⁰⁹ Павлов Пл. България, “Златната орда” и куманите (1242 – около 1274) // Векове. – Кн. 2. – София, 1989. – С.24–33

¹¹⁰ Шабульдо Ф. М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого княжества Литовского. – Київ, 1987; Його ж. Синьоводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – Київ, 1998; Його ж. Возвращаясь к синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г // Славяне и их соседи. Сборник тезисов XVII конференции памяти В. Д. Королюка. – Москва, 1998. – С.145–146; Його ж. Чи був ярлик Мамаєва на українські землі (До постановки проблеми) // Записки НТШ. – Т.243. – 2002. – С.301–317

¹¹¹ Ставицкий В. И. “Киевское княжение” в политике Золотой Орды (первая четверть XIV века) // Внешняя политика Руси. Юбилейные чтения памяти В. Т. Пашуто. Тезисы докладов. – Москва, 1988. – С.95–99

¹¹² Акімова О. А., Гальперин Ч. Дж. Русь и Золотая Орда: монгольское влияние на русскую средневековую историю // Культура и общество Древней Руси (X–XVII вв.) (Зарубежная историография). – Ч.1. – Москва, 1988.

¹¹³ Brentjes В. Die Ahnen Dschingis-Chans. – Berlin, 1988.

розв'язання загадки монгольського феномена шляхом аналізу його економічних основ¹¹⁴, програмна стаття Я. Дашкевича про місце і роль України між Сходом і Заходом¹¹⁵, незрівняно точніша і глибша від товстих томів пізнього Л. Гумильова¹¹⁶; зауваження О. П. Толочка щодо причин та наслідків поїздки в Золоту Орду галицько-волинського князя Данила Романовича¹¹⁷, історія Монгольської імперії Ж.-П. Рукса¹¹⁸, нові дослідження легницької битви 1241 р.¹¹⁹, глибокі пошуки Ф. Шмідера щодо зв'язків монголів із Західною Європою з майже вичерпною бібліографією цієї тематики¹²⁰, оригінальне дослідження ординської епохи в українських землях О. Русиної¹²¹, розвідки з історії Астраханського та Кримського ханств А. Хорошкевич¹²² та підсумкова праця М. Д. Руссева з історії Молдови ординського періоду¹²³.

Останнім часом з'явилися також ґрунтовні дослідження

¹¹⁴ Алексеев В. П. Коценке производительных сил в империи Чингисхана // *Восток и всемирная история*. – Москва, 1989; *Його жс. Домашняя лошадь Монголии // Археологические, этнографические и антропологические исследования в Монголии*. – Новосибирск, 1990.

¹¹⁵ Дашкевич Я. Україна на межі між Сходом і Заходом (XIV–XVIII ст.) // *Записки Наукового Товариства ім. Т. Шевченка*. – Т. 222. – 1991. – С. 28–44.

¹¹⁶ Гумилев Л. Н. Великая степь. – Санкт-Петербург, 1999.

¹¹⁷ Толочко О. П. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття // *Київська старовина*. – 1992. – № 6. – С. 7–18

¹¹⁸ Roux J.-P. Histoire de l'empire mongol. - Paris, 1993.

¹¹⁹ Sodnomyn С., Senota E. Podbój Polski przez wojska Batu-chana // *Bitwa legnicka: Historia i tradycja / Ed. W. Korta*. – Wrocław, 1994.

¹²⁰ Schmieder F. Europa und die Fremden. Die Mongolen im Urteil des Abendlandes von 13. bis das 15. Jahrhundert. – Sigmaringen, 1994. – S. 73–197

¹²¹ Русина О. В. Україна під татарами і Литвою / Україна крізь віки. – Т. 6. – Київ, 1998.

¹²² Хорошкевич А. Л. Русь, Крым и Астрахань в начале XVI в. // *Центральна і Східна Європа в XV–XVIII століттях: Питання соціально-економічної та політичної історії. До 100-річчя від дня народження професора Дмитра Похилевича / За редакцією Л. Зашкільняка та М. Крикуна*. – Львів, 1998. – С. 162–173; *Йї жс. Русь и Крым конца XV – начала XVI в. в отечественной историографии XVIII – начала XX в. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П. Новосельцева / Отв. ред. Т.М. Калинина*. – Москва. – 2000. – С. 255–263

¹²³ Руссев Н. Д. Молдавия в “темне века”: Материалы к осмыслению культурно-исторических процесов // *Stratum plus*. – 1999. – № 5. Неславянское в славянском мире.

Ю. В. Кривошеева, присвячені взаєминам російських князівств із Золотою Ордою¹²⁴, та А. М. Некрасова, присвячені Кримському ханству¹²⁵.

Є ще цілий масив праць, які практично не дотикають проблем генеалогії Чингізидів, але присвячені різним сторонам монгольської історії досліджуваного періоду. З числа таких праць найбільш заслуговують на увагу дослідження (в порядку хронології публікацій) Д. І. Язикова¹²⁶, А. А. Куніка¹²⁷, М. Красносельцева¹²⁸, П. С. Попова¹²⁹, Д. Каррутерса¹³⁰, М. І. Ашмаріна¹³¹, Б. Альтанера¹³², О. О. Короткова¹³³, І. Палфі¹³⁴,

¹²⁴ Кривошеев Ю. В. *Русь и монголы. Исследование по истории Северо-Восточной Руси XII–XIV вв.* – Санкт-Петербург, 1999.

¹²⁵ Некрасов А. Н. *Возникновение и эволюция Крымского ханства в XV–XVI вв. / Отечественная история.* – 1999. – № 2. – С. 48–58; *Його ж. Женицины ханского дома Гиреев в XV–XVI вв. // Древнейшие государства Восточной Европы. 1998 г. Памяти чл.-кор. РАН А.П.Новосельцева / Отв. ред. Т. М. Калинина.* – Москва, 2000. – С. 213–221

¹²⁶ Языков Д. И. *Сартак. Батый. Мангу-хан // Труды Российской Академии.* – Ч. 3. – Санкт-Петербург, 1840.

¹²⁷ Куник А. А. *О признании 1223 года временем битвы при Калке // Ученые записки имп. АН по I и III отд.* – Т. 2. – Вып. 5. – Санкт-Петербург, 1854. – С. 765–791; *Його ж. О походе татар в 1223 г. по Нейбургской хронике // Учене записки МП. АН по I и II отд.* – Т. 3. – Вып. 5. – Санкт-Петербург, 1885. – С. 714–741

¹²⁸ Красносельцев Н. *Западные миссии против татар-язычников и особенно против татар-мухаммедан.* – Казань, 1872.

¹²⁹ Попов П. С. *Яса Чингис-хана и Уложение монгольской династии Юань-чаодянь-чжан // Записки Восточного отделения имп. Русского Археологического Об-ва.* – Т. 17. – Вып. 4. – 1907.

¹³⁰ Каррутерс Д. *Неведомая Монголия.* – Петроград, 1914.

¹³¹ Ашмарин Н. И. *Отголоски золотоордынской старины в народных верованиях чуваш // Известия Северо-Восточного археологического и этнографического ин-та.* – Т. 2. – Казань, 1921.

¹³² Altaner B. *Die Dominikanermmissionen des 13. Jahrhunderts. Forschungen zur Geschichte der kirchlichen Unionen und der Mohammedaner- und Heidenmission des Mittelalters.* – Habelschwerdt, 1924; *Id. Sprachstudien und Sprachkenntnisse im Dienste der Mission des 13. und 14. Jahrhunderts // Zeitschrift für Missionswissenschaft und Religionswissenschaft* 21. – 1931; *Id. Sprachkenntnisse und Dolmetscherweeeesen im missionarischen und diplomatischen Verkehr zwischen Abendland (papstliche Kurie) und Orient im 13. und 14. Jahrhunderts // Zeitschrift für Kirchengeschichte* 55. – 1936.

¹³³ Коротков А. А. *К вопросу о северных улусах Золотоордынского ханства // Изв. Об-ва обследования и изучения Азербайджана.* – № 5. – 1928.

¹³⁴ Pálffy I. *A tatárok és a XIII századi Európá / Hefte des Collegium Hungaricum in Wien* 2. – Budapest, 1928.

В. А. Рязановського¹³⁵, Ц. Цахена¹³⁶, Е. Вегеліна¹³⁷, Ф. Клевеса¹³⁸, Д. Шінора¹³⁹, Е. Ледерера¹⁴⁰, Ф. Бабінгера¹⁴¹, Д. Річарда¹⁴²,

¹³⁵ Рязановский В. А. Монгольское право (право обычное). Исторический очерк. – Харбин, 1931; Його ж. Великая Яса Хингис-хана // Известия Харбинского юридического ф-та. – Т. 10. – Харбин, 1933; Його ж. К вопросу о влиянии монгольской культуры и монгольского права на русскую культуру и право // Вопросы истории. – 1993. – № 7.

¹³⁶ Cahen C. Quelques texts negliges concernant les Turcomans de Rum au moment de l'invasion mongole // Byzantion. – Т.14. – 1939.

¹³⁷ Voegelin E. The Mongol Orders of Submission to European Powers, 1245–1255 / Byzantion. – Т.15. – V.1. – 1940–1941. – P.378–413

¹³⁸ Cleaves F. W. A Chancellery Practice of the Mongols in the Thirteenth and Fourteenth Centuries // Harvard Journal of Asiatic Studies. – Т.14. – 1951; Id. Le sceau du Grand Khan Güyüg // Ib. – Т.15. – 1952.

¹³⁹ Sinor D. Un voyageur du treizieme siècle: le Dominicain Julien de Hongrie // Bulletin of the School of Oriental and African Studies. – Т. 14. – V. 3. – University of London, 1952; Id. Les relations entre les Mongols et l'Europe jusqu'a la mort d'Arghoun et de Béla IV // Cahiers d'Histoire Mondiale III. – 1956. – N 1; Id. Mongol and Turkic Words in the Latin Versions of John of Plano Carpini's Journey to the Mongols (1245–1247) // Mongolian Studies edited by Louis Ligeti. – Budapest, 1970; Id. On Mongol Strategy // Proceedings of the Fourth East Asian Altaistic Conference / Ed. Ch'en Chien-hsien. – Tainan-Taiwan, 1975.

¹⁴⁰ Ледерер Э. Татарское нашествие на Венгрию в связи с международными событиями эпохи // Acta historica Academiae scientiarum Hungaricae. – Т.2. – Fasc.1–2. – Budapest, 1953; Його ж. Венгерско-русские отношения и татаро-монгольское нашествие // Международные связи России до XVII в. / Под ред. А. А.Зиминой, В. Т. Пашуто. – Москва, 1961.

¹⁴¹ Babinger F. Maestro Ruggero delle Puglie relazione prepoliano sui Tartari // Nel VII centenario della nascita di Marco Polo. Scritti di R. Almagia u.a. – Venezia, 1955.

¹⁴² Richard J. Les missions chez les Mongols aux XIII-e et XIV-e siècle // Histoire universelle des missions catholiques. – Т.1. – Paris, 1957; Id. Une lettre concernant l'invasion mongole? // Bibliotheque de l'Ecole des Chartes CXIX (1961). – Paris, 1962; Id. The Mongols and the Franks // Journal of Asian History. – V.3. – Wiesbaden, 1969; Id. Sur les pas de Plancarpin de Rubruck: la letter de Saint Louis a Sartaq // Journal des Savants. – 1977; Id. Les causes des victories mongoles d'après les Historiens occidentaux du XIII-e siècle // Central Asiatic Journal. – Vol.23. – Hague-Wiesbaden, 1979; Id. Croisés, missionnaires et voyageurs. Les perspectives orientales du monde latin medieval. – London, 1983; Id. Sur un passage de Simon de Saint-Quentin. Le costume, signe de soumission dans le monde mongol // Etudes mongoles et sibériennes 27. Acta de la 37e P.I.A.C. – 1996.

- Б. Щесняка¹⁴³, Л. Фредмана¹⁴⁴, Д. Геанакоплоса¹⁴⁵, Д. А. Бойля¹⁴⁶, А. Г. Митрошкіної¹⁴⁷, В. І. Матузової¹⁴⁸, Д. Айялона¹⁴⁹, Б. Берга¹⁵⁰, Д. Бегаллі¹⁵¹, І. де Рахевільца¹⁵², Д. А. Беззоли¹⁵³, Д. Феннела¹⁵⁴,
- ¹⁴³ *Szczesniak B. The Mission of Giovanni de Plano Carpini and Benedict the Pole of Vratislavia to Halicz // Journal of Ecclesiastical History. – T.7. – 1957; Id. Notes and Remarkss on the Newly Discovered Tartar Relations and the Vinland Map // Journal of American Oriental Society. – T.86. – New York-New Haven, 1966.*
- ¹⁴⁴ *Friedman L. J. Joinville's Tartar visionary // Medium Aevum. – T.27. – V.1. – 1958.*
- ¹⁴⁵ *Geanakoplos D. J. Emperator Michael Paleogus and the West, 1258–1282. – Cambridge, 1959.*
- ¹⁴⁶ *Boyle J. A. Kirakos of Ganjak on the Mongols // Central Asiatic Journal. – N 8. – Hague-Wisbaden, 1963; Id., The Journey of Het'um I, King of Little Armenia, to the Court of the Great Khan Mongke // Ib. – N 9. – Hague-Wisbaden, 1964; Id. The Seasonal Residences of the Great Khan Ögedei // G. Hazai and P. Zieme. Sprache, Geschichte und Kultur der altaischen Volker. – Berlin, 1974.*
- ¹⁴⁷ *Митрошкина А. Г. Термин “Золотая Орда” // Труды Иркутского гос. Ун-та. – Т.65. – Вып. 4. Серия языкознание. – Иркутск, 1968.*
- ¹⁴⁸ *Матузова В. И., Папуто В. Т. Послание папы Иннокентия IV князю Александру Невскому // Studia historica in honorem Hens Kruus. – Tallin, 1971; Матузова В. И. Монгольское нашествие в свете политических взглядов Матвея Парижского (по материалам “Великой хроники” // Методика изучения древнейших источников по истории народов СРСР. – Москва, 1976.*
- ¹⁴⁹ *Ayalon D. The Great Yasa of Chingiz Khan: A re-examination // Studia Islamica. – T.33. – 1971; – T.34. – 1971; – T.36. – 1972; – T.38. – 1973.*
- ¹⁵⁰ *Bergh B. Einige Bemerkungen zur “Hystoria Tartarorum” // Symbolae Osloenses. – N 46. – 1971.*
- ¹⁵¹ *Begalli D. I Tartari e l'Apocalisse. Ricerche sull'escatologia in Adamo Marsh e Ruggero Bacone. – Firenze, 1971.*
- ¹⁵² *de Rachewiltz I. Papal Envoys to the Great Khans. – London, 1971; Id. Prester John and Europe's Discovery of East Asia. – Canberra, 1972; Id. Some remarks on the ideological foundations of Chingis Khan's empire // Papers on Far Eastern History. – T.7. – 1973; Id. Qan, Qa'an and the Seal of Güyüg // Documenta Barbarorum. Festschrift für W. Heissig / Hrsg von K. Sagaster, M. Wesers. – Wiesbaden, 1983; Id. Prester John and Europe's Discovery of East Asia // East Asian History. – N 11. – 1996. – June; Id. The name of the Mongols in Asia and Europe: A reappraisal // Etudes mongoles et siberiennes. – T.27. Actes de la 37e P.I.A.C. – 1996.*
- ¹⁵³ *Bezzola G. A. Die Mongolen in abendlandischer Sicht (1220–1270). Ein Beitrag zur Frage der Völkerbegegnungen. – Bern-München, 1974.*
- ¹⁵⁴ *Fennel J. I. The Tale of Baty's Invasion of North-East Rus' and ist Reflection in the Chronicles of the Thirteenth-Fifteenth Centuries // Russia Mediaevalis. – 1977. – N 3; Id. I. The Tatar invasion of 1223: source problems // Forschungen zur osteuropaischen Geschichte. – T.27. – 1980.*

Ю.Бардаха¹⁵⁵, О.В.Назаренка¹⁵⁶, М.С.Борисова¹⁵⁷, Й.Бертені¹⁵⁸, І.Фодора¹⁵⁹, Т.Олсена¹⁶⁰, Ю.А.Зуева¹⁶¹, Д.Моргана¹⁶², А.Саввідеса¹⁶³, Г.І.Михайлова¹⁶⁴, В.П.Юдіна¹⁶⁵, Я. Кубанека¹⁶⁶, А. Кадирбаєва¹⁶⁷, Г.-Р. Кампфе¹⁶⁸, А. Арсланової¹⁶⁹, Н. Л. Жуковської¹⁷⁰, Д. Фреда¹⁷¹, Г. Рошко¹⁷², І. Халіуліна¹⁷³, В. А. Кучкіна¹⁷⁴,

¹⁵⁵ Bardach J. *Złota Orda, Litwa i Ruś w XIV – początku XV wieku* // *Kwartalnik Historyczny*. – 1977. – Z.1. – S.183–188.

¹⁵⁶ Назаренко А.В. *Русь и монголо-татары в хронике сплитского архидиякона Фомы (XIII в.)* // *История СССР*. – 1978. – № 5.

¹⁵⁷ Борисов Н.С. *Отечественная историография о влиянии татаро-монгольского нашествия на русскую культуру* // *Проблемы истории СРСР*. – Вып.5. – Москва, 1978.

¹⁵⁸ Бертенъи Й. *Международное положение Венгрии после татарского нашествия* // *Восточная Европа в древности и средневековье*. – Москва, 1978.

¹⁵⁹ Fodor I. *Verecke hires utján... A magyar nép ostörténete es a honfoglalás*. – Budapest, 1980.

¹⁶⁰ Allsen T.T. *Mongol census taking in Rus', 1245–1275* // *Harvard Ukrainian Studies*. – 5/1. – 1981; *Id. The Yuan Dynasty and the Uighurs of Turfan in the 13th century* // *Rossabi M. China among Equals*. – Berkeley-Los Angeles-London, 1983; *Id. Prelude to the Western campaigns: Mongol military operations in the Volga-Ural region, 1217–1237* // *Archivum Eurasiae Medii Aevi*. – N 3. – 1983; *Id. Ever closer encounters the appropriation of culture and the apportionment of peoples in the Mongol Empire* // *Journal of Early Modern History*. – N 1. – 1997.

¹⁶¹ Зуев Ю. А. *Историческая проекция казахских генеалогических преданий (К вопросу о пережитках триальной организации у кочевых народов Центральной Азии)* // *Казахстан в эпоху феодализма. Проблемы этнополитической истории*. – Алма-Ата, 1981.

¹⁶² Morgan D. O. *Persian historians and the Mongols* // *Medieval Historical Writing in the Christian and Islamic Worlds* / Ed. D. O.Morgan. – London, 1982; *Id. The Mongols*. – Oxford, 1986; *Id. The Great Yasa of Chingis Khan and Mongol law in the Ilkanate* // *Bulletin of the School of Oriental and African Studies*. –T.49. – V.1. – University of London, 1986; *Id. The Mongols and the eastern Mediterranean* // *Mediterranean Historical Review*. – T.4. – 1989; *Id. Persian Perceptions of Mongols and Europeans* // *Schwartz S. B. (ed.) Implicit Understandings: Observing, Reporting, and Reflecting on the Encounters between Europeans and Other Peoples in the Early Modern Era*. – Cambridge, 1994.

¹⁶³ Savvides A. G. C. *Byzantium's Oriental Front in the First Part of the 13th Century* // *Diptycha*. – 1982–1983. – T.3. – P.160–175

¹⁶⁴ Михайлов Г.И. *Мифы в исторических сочинениях XIII–XIX вв. монгольских народов* // *Фольклор и историческая этнография*. – Москва, 1983.

¹⁶⁵ Юдин В.П. Орды: Белая, Синяя, Серая, Золотая // *Казахстан, Средняя и Центральная Азия в XVI–XVIII вв.* – Алма-Ата, 1983.

¹⁶⁶ Kubanek J. K. *Perimtaine Velillum Thartarorum. Chrześciance w wojskach mongolskich w bitwie pod Legnicą 1241 roku* // *Mente et litteris. O kulturze i społeczeństwie wieków średnich / Uniwersytet im. Adama Mickiewicza w Poznaniu. Seria Historia.* – T.117. – Poznań, 1984.

¹⁶⁷ Кадырбаев А.Ш. “Юань-ши” как источник по истории кераитов и найманов // *Письменные памятники Востока. Историко-филологические исследования. Ежегодник. 1976–1977.* – Москва, 1984; Його ж. *Китайские источники эпохи Юань о государственности Кожевников средневекового Казахстана (XII–начало XIII в.)* // *Общество и государство в Китае.* – Ч.2. – Москва, 1986; Його ж. *Казахстан в эпоху Чингис-хана и его преемников. XIII–XIV века* // *Актуальные проблемы истории Казахстана.* – Алма-Ата, 1992.

¹⁶⁸ Kämpfe H.-R. *Cinggis-Khan* // Weiers M. (Hrsg.). *Die Mongolen. Beiträge zu ihrer Geschichte und Kultur.* – Darmstadt, 1986.

¹⁶⁹ Арсланова А. А. *Из истории изучения Золотой Орды по данным персидских источников XIII–первой половины XV в. в отечественной историографии* // *Проблемы социально-экономического развития деревни Среднего Поволжья в период феодализма.* – Казань, 1986; Ёй ж. *Сведения Ала ад-Дина Джувейни о завоевании монголами Волжской Болгарии* // *Волжская Болгария и монгольское нашествие.* – Казань, 1988; Ёй ж. *Кыпчаки и термин Даит-и-Кыпчак (по данным персидских источников XIII–XVIII вв.)* // *Национальный вопрос в Татарии дооктябрьского периода.* – Казань, 1990.

¹⁷⁰ Жуковская Н. Л. *Пространство и время в мировоззрении монголов* // *Мифы, культы, обряды народов зарубежной Азии.* – Москва, 1986; Ёй ж. *Категории и символика традиционной культуры монголов.* – Москва, 1988; Ёй ж. *Календарная система монголов (народный и официальный календари, их функции в жизни общества)* // *Календар в культуре народов мира.* – Москва, 1993.

¹⁷¹ Fried J. *Auf der Suche nach der Wirklichkeit. Die Mongoleen und die europäische Erfahrungswissenschaft im 13. Jahrhundert* // *Historische Zeitschrift.* – T. 243. – V. 2. – 1986.

¹⁷² Рошко Г. *Иннокентий IV и угроза татаро-монгольского нашествия (Послание Папы Римского Даниилу Галицкому и Александру Невскому)* // *Символ.* – Париж, 1988. – № 20.

¹⁷³ Халиуллин И. Х. *О монгольском походе 1232 г. на Волжскую Булгарию* // *Волжская Булгария и монгольское нашествие.* Казань, 1988.

¹⁷⁴ Кучкин В. А. *Монголо-татарское иго в освещении древнерусских книжников (XIII – первая четверть XIV вв.)* // *Русская культура в условиях иноземных нашествий и войн X–начала XX вв.* – Вып.1. – Москва, 1990; Його ж. *Александр Невский. Государственный деятель и полководец средневековой Руси* // *Отечественная история.* – 1996. – № 5.

М. В. Гореліка¹⁷⁵, П. Джаксона¹⁷⁶, М. Раді¹⁷⁷, Т. Д. Скриннікової¹⁷⁸, М. И. Ахметзянова¹⁷⁹, П. Д. Бюелля¹⁸⁰, Р. Масона¹⁸¹, Д. Баяра¹⁸², В. Б. Кощеєва¹⁸³, М. М. Крадіна¹⁸⁴, Ю. В. Сочнева¹⁸⁵, В. В. Трепавлова¹⁸⁶,

¹⁷⁵ Горелік М. В. *Степной бой (Из истории военного дела татаро-монголов) // Военное дело древнего и средневекового населения Северной и Центральной Азии. Сб. науч. трудов. – Новосибирск, 1990.*

¹⁷⁶ Jackson P. *The Crusade against the Mongols (1241) // Journal of Ecclesiastical History. – Т. 42 – Vol. 1. – 1991.*

¹⁷⁷ Radi M. *The Mongol invasion of Hungary // Medieval World. – V.3. – 1991.*

¹⁷⁸ Скриннікова Т. Д. *Представлення монголів о сакральності правителя // Тюркские и монгольские письменные памятники: Текстологические и культуроведческие аспекты исследования. Сб. стат. / Отв. ред. С. Г. Кляшторный и Ю. А. Петросян. – Москва, 1992; Ї ж. Представлення монголів XIII века о харизме и культ Чингис-хана // “Тайная история монголов”. Источниковедение, филология, история. – Новосибирск, 1995; Ї ж. Харизма и власть в эпоху Чингис-хана. – Москва, 1997; Ї ж. Монгольское кочевое общество периода империи // Альтернативне пути к цивилизации. – Москва, 2000.*

¹⁷⁹ Ахметзянов М. И. *Кипчацкий компонент в этногенезе татар Поволжья и Приуралья // Идел. – Казань, 1992. – № 3–4.*

¹⁸⁰ Buell P. D. *Early Mongol Expansion in Western Siberia and Turkestan (1207–1219): a reconstruction // Central Asiatic Journal. – N 36. – Hague-Wiesbaden, 1992.*

¹⁸¹ Mason R. A. E. *The Mongol mission and Kyivan Rus' // Ukrainian Quarterly: A Journal of East European and Asian Affairs. – Т.49. – V.4. – 1993; Id. The Mongol mission and Kyivan Rus' (Conclusion) // Ib. – Т.50. – V.1. – 1994.*

¹⁸² Баяр Д. *Прически монголов в XIII–XIV вв. // Из истории хозяйства и материальной культуры тюрко-монгольских народов. – Новосибирск, 1993.*

¹⁸³ Кощеєв В. Б. *Еще раз о численности монгольского войска в 1237 году // Вопросы истории. – 1993. – № 10.*

¹⁸⁴ Крадин Н. Н. *Структура власти в государственных образованиях кочевников // Феномен восточного деспотизма: структура управления и власти. – Москва, 1993; Його ж. Трансформация политической системы от вожинства к государству: монгольский пример 1080 (?) – 1206 // Альтернативне пути. – Владивосток, 1995.*

¹⁸⁵ Сочнев Ю. В. *Русь и Золотая Орда: некоторые аспекты конфессиональных взаимоотношений // Россия и Восток: проблемы взаимодействия. – Ч.2. – Москва, 1993; Його ж. Христианство в Золотой Орде в XIII в. // Из истории Золотой Орды. Сб. стат. – Казань, 1993.*

¹⁸⁶ Трепавлов В. В. *Государственный строй Монгольской империи XIII в.: Проблема исторической преемственности. – Москва, 1993; Його ж. Система крыльев в Монгольской империи XIII в. // История и культура народов Центральной Азии. – Улан-Удэ, 1993.*

Р. Фахрутдінова¹⁸⁷, А. Бриера¹⁸⁸, Чхао Чху-Ченга¹⁸⁹, О. Г. Юрченка¹⁹⁰, В. А. Чукаєвої¹⁹¹, М. Г. Крамаровського¹⁹², А. Б. Малишева¹⁹³, П. О. Рикіна¹⁹⁴, Д. А. Коробейнікова¹⁹⁵ та інших.

¹⁸⁷ Фахрутдинов Р. Г. *Золотая Орда и ее роль в истории татарского народа // Из истории Золотой Орды.* – Казань, 1993.

¹⁸⁸ Bryer A. *The Grand Komnenos and the Great Khan at Karakorum in 1246 // Res Orientales.* – Т.6. – 1994. – P.257–261

¹⁸⁹ Чхао Чху-Ченг. *К вопросу о составе народностей армии монгольской империи XIII–XIV вв. // Идель.* – Казань, 1996. – № 5–6.

¹⁹⁰ Юрченко А. Г. *Князь Михаил Черниговский и Бату-хан (К вопросу о времени создания агиографической легенды) // Опыты по источниковедению. Древнерусская книжность. Сб. стат. в честь В. К. Зиборова.* – Санкт-Петербург, 1997; *Його ж. Чингис-хан в стране “шумящего солнца” // Кунсткамера. Этнографические тетради.* – Вып. 12. – Санкт-Петербург, 1998; *Його ж. Игра с мифами и символами или империя Чингис-хана в обратной перспективе (Опыт интерпретации средневековых текстов) // Вестник Евразии. Acta Evrasica.* – Т.4 (11). – Москва, 2000; *Його ж. Восточный ребус для западной историографии // Российское монголоведение. Бюллетень.* – № 5. – Москва, 2001; *Його ж. Элита Монгольской империи: время праздников // Altaica. E.4.* – Москва, 2000; *Його ж. Францисканская миссия 1246 г. во владениях Бату-хана // Золотая Орда и ее наследие. Тюркологический сборник. 2000 г.* – Москва, 2002; *Його ж. Империя и космос. Опыт интерпретации средневекового описания империи Чингис-хана // Ab Imperio. Теория и история национализма и империи в постсоветском пространстве.* – Т.1. – 2002.

¹⁹¹ Чукаева В. А. *Русские княжества и Золотая Орда. 1243–1350 гг.* – Днепропетровск, 1998.

¹⁹² Крамаровский М. Г. *О доблести и пряжке у Чингизидов (в связи с новой находкой воинского пояса первой половины XIII в.) // Эрмитажные чтения. Тезисы докладов.* – Санкт-Петербург, 1999; *Його ж. Поясной набор со сценой “спора о вере” из собрания Эрмитажа (XIV – первая половина XV в.) // Античная древность и средневековье.* – Вып. 30. – Екатеринбург, 1999; *Його ж. Золотоордынские пайцзы как феномен официальной культуры (можно ли харизму взять взаймы?) // Эрмитажные чтения 1995–1997 памяти В. Г. Луконина.* – Санкт-Петербург, 2000; *Його ж. Символы власти у ранних монголов. Золотоордынские пайцзы как феномен официальной культуры // Золотая Орда и ее наследие. Тюркологический сборник. 2000 г.* – Москва, 2002.

¹⁹³ Мальшев А. Б. *Религиозно-политическая идеология несториан Монгольской империи XIII века // Актуальные вопросы истории. Сб. научных работ аспирантов и студентов ист. ф-ка СГУ.* – Вып. 1. – Саратов, 1999.

¹⁹⁴ Рыкин П. О. *“Обряды перехода” в системе Русско-монгольских отношений XIII в.: Семиотические аспекты международной коммуникации // Историческая*

На жаль, захоплюючись різноманітними проблемами, як інтерпретацією джерел в дусі постмодернізму, так і різними політичними концепціями та побудовами, дослідники мало уваги приділяють проблемам генеалогії. Досі не створено більш-менш вичерпної генеалогії Чингізидів, при чому найменш вивченою залишається якраз генеалогія найстаршої гілки нащадків Чингіз-хана – Джучидів. Те ж саме можна сказати про повний перелік ханів Золотої Орди.

психология и ментальность. Эпохи. Социумы. Этноты. Люди. – Санкт-Петербург, 1999; Його ж. Создание монгольской идентичности: термин “монгол” в эпоху Чингис-хана // Вестник Евразии. Acta Eurasica. –№ 16. – Москва, 2002.

¹⁹⁵ *Коробейников Д. А. Византия и государство Ильханов в XIII – начале XIV в.: система внешней политики империи // Византия между Востоком и Западом. Опыт исторической характеристики / Под ред. Г. Г. Литаврина. – Санкт-Петербург, 1999.*

Чингіз-хан. З китайської мініатюри

4. ПЕРШІ ЧИНГІЗИДИ

Наступні розділи праці виконані у вигляді генеалогічних таблиць, в основу яких покладена “Муіз-ал-аксаб фі маджарат салатік мочул” (“Книга, прославляюча генеалогії у родовідному дереві монгольських султанів”), складена з наказу сина Тимура - Шахруха у 829 р.х. (1426 р.) з пізнішим продовженням Невідомого автора. Це найбільш повне і достовірне джерело з генеалогії Джучидів. Враховано всі відхилення від цієї пам’ятки інших авторів, в першу чергу анонімного автора “Шаджарат-ал-атрак” (“Родоводи тюрків”), які були доведені до 1457 р. і написані на підставі втраченої праці внука еміра Тимура – знаменитого вченого Улугбека (1394–1449) “Таріх-і-улус-і-арба’а” (“Історія чотирьох улусів”); хана Хіви з династії Чингізидів Абульгазі (1603–1663) – “Шеджере-і-турк” (“Родовідне дерево тюркське”) і “Родовідне дерево туркменів”; генеалогії Чингізидів, складеної в Індії “Ганга-йін урусхал” (“Течія Ганга”) та генеалогічної таблиці “Збірника літописів”, складеного у 1601 р. Кадир Алі-беєм (татарський переклад “Чингіз-Наме” (“Прославлення Чингіз-хана”), який суттєво відрізняється від “Родоводу тюрок” Абулгазі бахадур- хана, але у багатьох місцях сходиться з генеалогією “Муіз-ал аксаб...”. Всі дискусійні моменти висвітлені окремо з оглядом існуючих думок.

Різничитання монгольських імен, транскрипції яких передані різними мовами, подано у варіантах, прийнятих у старшій історичній літературі. Наприклад: Мунке (а не Менгу), Мунке-Тимур (Менгу-Темір) чи Туде-Мунке (Туде-Менгу), Тулабуга (Тула-Бука), Тимур (а не Темюр чи Темір) і т.д. В окремих спірних чи сумнівних випадках подаються всі варіанти імен.

Генеалогічні таблиці розроблені за загальноприйнятою методикою та згідно родового старшинства. Для компактності, враховуючи, що розгорнені таблиці на великих форматах швидко зношуються і виходять з ужитку, таблиці виконані у стовпчиковій формі, яка дедалі частіше використовується в історичній генеалогії. Римськими цифрами позначені коліна, починаючи від Чингіз-хана. Цифра у лівій колонці означає порядковий номер особи в таблиці. Цифра у правій колонці – порядковий номер батька. В таблицях приведені тільки чоловіча половина нащадків Чингіз-хана. Відомості про жінок подані в текстах, присвячених їх батькам чи мужам. Дата народження позначена зірочкою, дата смерті – хрестиком.

Автор дозволив собі в окремих місцях, пов’язаних з українською історією, давати інформацію та власні спостереження, які виходять за рамки власне генеалогії, тим самим надаючи розвідці і довідково-практичний характер.

табл.1. ЧИНГІЗИДИ.

I

1. ЧИНГІЗ-ХАН (* бл.1155 + 25.08.1227)

Чингіз (власне Темуджін чи Темучин, бо “Чингіз-хан” – це один з титулів, прийнятий у 1203 чи 1206 р.; від тюркського “тенгіз” – “море”, “океан”, що дало підставу деяким дослідникам трактувати його як “завойовник світу”¹⁾) народився у Монголії в урочищі Деліун-Болдок на р. Онон у 1155 р. (за “Мен-да бей-лу” Джао Хуна і Рашид ад-Діном) чи 1162 р. (за “Юань-ші”, “Алтан Тобчі” Лубсан Данзана, Саган Сеценом та іншими авторами XVII ст., які використовували китайські джерела). Першу дату підтримували В. В. Бартольд², Б. Я. Владімірцов³, Н. Ц. Мункуєв⁴ та Є. І. Кичанов⁵. Другу дату відстоювали Н. П. Шастіна⁶ та Л. М. Гумільов⁷, звинувачуючи Рашид ад-Діна у навмисній помилці. Цю другу дату, слідом за Л. Гумільовим підхопили автори популярних книжок, зовсім не турбуючись, що вона є тільки недоведеною гіпотезою.

В кінці XII ст. монголи жили окремими кочовими племенами в басейнах рік Керулен, Онон і Тола. Головними з них були власне монголи та керзіти. На захід від керзітів до Алтайських гір кочували наймани. Наймани були об’єднані в окреме ханство, користувалися уйгурською писемністю, мали адміністрацію та діловодство. В долині Онона і верхів’ях Селенги кочували джалаїри, тайчіути та меркіти, у Забайкаллі – хори, тумети, булагачини, баргути. Ойрати жили в області Секізмуроп. Онгури – біля північного кордону держави чжурженів Цзинь. Татари кочували у передгір’ях Хінгану в районі озер Буїр-нур та Хулун-нур.

Ще на межі X–XI ст. вождь монголів Хабул-хан з роду Кият-Борджігін спробував об’єднати родові кочовища монголів і близьких до них племен.

¹ Панкратов Б.И. *Об этимологии титула “Чингис” // Страны и народы Востока. – Вып.26. – Кн.3. Средняя и Центральная Азия. – Москва, 1989. – С.189*

² Бартольд В.В. *Образование империи Чингиз-хана // Бартольд В.В. Соч., - Т.5. – Москва, 1968. – С.256*

³ Владімірцов Б.Я. *Общественный строй монголов. Монгольський кочевой феодализм. – Ленинград, 1934. – С.615*

⁴ Мункуєв Н.Ц. *Комментарий // “Мэн-да бэй-лу” (“Полное описание монголо-татар”). – Москва, 1975. – С.117*

⁵ Кычанов Е.И. *О татаро-монгольском улусе XII в. // История и культура Востока Азии. Восточная Азия и соседние территории в средние века. – Новосибирск, 1986. – С.96; Його ж. Жизнь Темучжина, думавшего покорить мир. – Москва, 1995. – С.25*

⁶ Шастіна Н.П. *Образ Чингизхана в средневековой литературе монголов // Татаро-монголы в Азии и Европе. – Изд.2. – Москва, 1977. – С.176*

⁷ Гумилев Л.Н. *“Тайная” и “явная” история монголов XII–XIII вв. // Татаро-монголы в Европе и Азии. – Изд.2. – Москва, 1977. – С.35–36*

Створена ним держава називалася “Хамаг монгол улус”. Хабул-хан мав синів Хутула, Бартана і Окін-Бархак, але вони не зуміли втримати влади, яка перейшла до іншого племені. Амбагай-хан здійснив наступну спробу утворення монгольської держави. Хутул мав сина Алтана, а Бартан – Некун-Тайджі, Мунгету-Кіяна і Дарітай-Отчігіна.

Есюкай-батур (Есугей) був сином Некун-Тайджі. Він розпочав боротьбу за повернення лідерства роду Борджигін. У 1164 (чи 1171) р. він відвіз свого старшого дев’ятирічного сина Ч. до Дай-сечена з племені хунгірат, щоби посвататися до його дочки Бурте-Фуджін (Борте), і за старовинним монгольським звичаєм, залишив його там на деякий час. На зворотньому шляху він зустрівся з татарами, які його отруїли під час бенкету. Вдова Оелун залишилася з малими дітьми і не зуміла втримати владу і їх улус розсипався. Сім’я зійшла до рівня рядових нойонів, бідувала. Ч. навіть певний час був рабом у одного із своїх родичів.

Але Ч. виявився енергійним та наполегливим. Він переконав Дай-сечена видати за нього Бурте, а побратима свого батька керейтського правителя Онг-хана допомогти зібрати улус. При цьому він подарував Ван-хану шубу з чорного соболя, яка була весільним даром Дай-сечена його матері Оелун. Зібравши навколо себе хоробрих нукерів, серед яких виділялися Боорчу і Джелме, Ч. став підніматися над іншими монгольськими вождями. Коли на нього напали меркіти і захопили вагітну дружину, Ч. отримав допомогу від Онг-хана (20 тис. на чолі з Джамуха-нойоном, який з дитинства був побратимом Ч.) і розгромив їх хана Тохтбу. Після цієї перемоги його владу визнали ряд племен, зокрема джалаїри, тайчіути, тархуди, баруласи.

У 1190 р. на з’їзді племінних вождів – курултаї Ч. був проголошений ханом “Хамаг монгол улусу”. Онг-хан признав ці вибори, хоча і іменував Ч. “сином”, тобто вважав себе вищим. Джамуха, скориставшись з першої зачіпки (його молодший брат був вбитий нукером Ч.), напав на монголів за підтримки татар, ойратів і частини меркітів та найманів. З допомогою Онг-хана Ч. розгромив його сили, а пізніше і меркітів та татар. Причому більшість мужчин з цього племені були знищені.

У 1203 р. об’єднані сили Ч. та Онг-хана виступили проти найманів. Військо Найманського ханства, яке очолював брат Даян-хана – Буюрук-хан, було розгромлено, а сам полководець загинув. Але тут несподівано Онг-хан, до якого приєднався Джамуха, покинув табір переможців. Але Ч., до якого підійшли плем’я хорулас і молодший брат Джучі-Хасар, раптово напав на табір Онг-хана. Останній врятувався втечею, але потрапив в руки Даян-хана і був страчений. Військо Онг-хана перейшло на сторону Ч.

Ч. продовжив війну проти найманів, яка закінчилася його перемогою у 1206 р. Даян-хан помер від рани, а захоплений в полон його візир Та-та-тун-а передав переможцеві державну печатку. Джамуху схопили і видали його ж прибічники. Ч. велів їх стратити як зрадників, а колишньому побратимові

запропонував мир та дружбу. Джамуха відмовився визнати зверхність Ч. і теж був страчений.

На курултаї, який зібрався на березі Онону у 1206 р., Ч. був проголошений кааном (великим ханом, тобто імператором Монголії), отримав дев'ятибунчужне знамено і прийняв ім'я-титул під яким він ввійшов в історію.

Ч. розділив свій улус (країну) на два крила (праве і ліве), які, в свою чергу, були розділені на частини, з яких можна було виставити 10 тис., 1 тис., 100 і 10 воїнів. Кожна з цих частин перетворилася на адміністративну одиницю і бойовий підрозділ одночасно, причому нукери, які очолювали нижчі підрозділи, отримали можливість авансувати аж до темників (командирів корпусів у 10 тис. воїнів). Всього було утворено 95 “тисяч” (1206 р.), у “таємному сказанні” детально подана організація цього війська з іменами тисячників, а для гвардії – навіть сотників⁸. Все чоловіче населення було зобов'язане нести військову службу, кожен з адміністративних улусів – десяток виставляв воїнів від певного числа кибиток (повозок), надаючи їм все необхідне для походу і поповнюючи підрозділ після понесених втрат. Тому число воїнів діючої армії було значно меншим числа чоловічого населення⁹. У похід монгольський воїн виступав на двох конях, деякі мали 3-4, сотники – по 5 коней, тисячники – по 6¹⁰. На марші монгольське військо справляло враження значно більш чисельного ніж воно було насправді.

У 1206 р. було запроваджене загальномонгольське кодифіковане законодавство – “яса”, яке закріпило строгу централізацію і дисципліну, суворо караючи за найменші провини¹¹. Були розроблені детальні і строгі правила військової служби. Постійно вдосконалювалася система комплектації,

⁸ Козин С.А. *Сокровенное сказание*. – Москва-Ленинград, 1941. – С.158

⁹ Иванин М.И. *О военном искусстве и завоеваниях монголо-татар и среднеазиатских народов*. – Санкт-Петербург, 1875. – С.27

¹⁰ Васильев В.П. *История и древности восточной части Средней Азии от X до XIV века*. – Санкт-Петербург, 1859. – С.226; Д'Оссон К. *История монголов*. – Т.1. – Иркутск, 1937. – С.90

¹¹ Попов П.С. *Яса Чингис-хана и Уложение монгольской династии Юань-чаодянь-чжан* // *Записки Восточного отделения имп. Русского Археологического Об-ва*. – Т.17. – Вып.4. – 1907; Рязановский В.А. *Монгольское право (право обычное)*. Исторический очерк. – Харбин, 1931; Його ж. *Великая Яса Хингис-хана* // *Известия Харбинского юридического ф-та*. – Т.10. – Харбин, 1933; Його ж. *К вопросу о влиянии монгольской культуры и монгольского права на русскую культуру и право* // *Вопросы истории*. – 1993. - № 7; Вернадський Г.В. *О составе Великой Ясы Чингис-хана. С приложением главы о Ясе из истории Джэувейни в переводе В.Ф. Минорского*. – Bruxelles, 1939; Ayalon D. *The Great Yasa of Chingiz Khan: A re-examination* // *Studia Islamica*. – Т.33. – 1971; - Т.34. – 1971; - Т.36. – 1972; – Т.38. – 1973.

розгортання та підготовки. Особлива увага була звернена на озброєння, його виготовлення і комплектацію. Тоді ж було створено гвардійський корпус – кешик, чисельністю 10 тис. Гвардія стала своєрідною офіцерською школою, з числа якої рекрутувалися військові командири. Всі кроки у державі були підпорядковані потребам війська. На це працювала новостворена система діловодства і державного управління. За Рашид ад-Діном до 1227 р. чисельність монгольського війська зростає до 129 тисяч¹².

Всі племена кочовиків на завойованих територіях включалися у “тисячі” монгольського війська і розбивалися на підрозділи, на чолі яких ставили офіцерів, які пройшли школу гвардії (кешика), зберігалася можливість авансування і місцевим висуванцям, які в бою довели своє уміння. Ремісники з завойованих територій залучалися до оборонної промисловості у новостворених монгольських центрах. Відразу ж відбиралися всі технічні новинки, особливо в галузі озброєння. Монголи включали до складу свого війська навіть цілі підрозділи (до “тьми” включно), сформовані із завойованих племен та народів. Цю практику започаткував сам Ч. Іноді такі підрозділи отримували і командира з числа одноплемінників. Так полководець кара-киданів Хесимайлі був поставлений на чолі тумену, сформованого з кара-киданів. Після розгрому чжурджнів у 1226 р. сам Ч. надав йому почесний титул “полководця, завойовника західних країн”¹³. При підготовці до штурму та штурмі ворожих міст і фортець монголи мобілізували все навколишнє населення для ведення облогових робіт та обслуговування машин, а також гнали їх, не шкодуючи, в перших рядах на стіни.

Візир найманського правителя Даян-хана Та-та-тун-а був уйгуром. Уйгурське царство Кочо з центром у Турфанському оазисі у Східному Туркестані було значною мірою християнським (несторіанським). Уйгури мали власний алфавіт, запозичений спочатку найманами, а потім монголами. Та-та-тун-а започаткував традицію рекрутування чиновників із середовища уйгурів-несторіан. Самі уйгури змушені були прийняти намісника кара-китайського хана Кучлука. У 1209 р. уйгурський іді-кут Барчук-арт-тегін вбив кара-китайського намісника Шаукама і попросив у Ч. захисту. У 1211 р. іді-кут з’явився при дворі Ч., який видав за нього улюблену дочку Алталук-біке і назвав “п’ятим” сином. Уйгури взяли участь у всіх походах Ч. і зберегли свою державу, залишаючись монгольськими васалами. Тільки у 1238 р. Угадай змусив уйгурів платити податки і відбувати повинності¹⁴. Очевидно, що ці заходи не отримали підтримки

¹² Рашид-ад-Дин. *Сборник летописей*. – Т.1. – Кн.2. – Москва-Ленинград, 1952. – С.266

¹³ Иванов А.И., Веселовский Н.И. *Походы монголов в Россию по официальной китайской истории Юань-ши*. – Санкт-Петербург, 1914. – С.3

¹⁴ Радлов В.В. *К вопросу об уйгурах // Записки Импер. АН*. – Т.22. - № 2. – 1893; Позднеев Д.М. *Исторический очерк уйгуров*. – Санкт-Петербург, 1899;

серед уйгурської верхівки. Боролась проти цього і Алталук-біке, у загибелі якої Бату пізніше звинувачував сина Угедая – Гуюка. У 1275 р. уйгурська держава стала частиною Чагатайського улусу, але зберігала свою автономію ще до середини XIV ст. Правили у ній нащадки іді-кута Барчук-арт-тегіна та Алталук-біке.

Протягом 1211–1227 рр. Ч. завоював ряд сусідніх держав, в їх числі потужні імперії: чжурдженську державу Цзінь (остаточно завойована у 1234 р.), Китай (1215 р., остаточно завойований при його наступниках) та державу Хорезмшахів. Помер 24.08.1227 р. під час походу на тангутську державу Сі-Ся. Його тіло відвезли в Монголію і похоронили в таємній могилі на священній горі Бурхан-Халдун¹⁵. Тибетські джерела зберегли відомості про насильницьку смерть Ч., які частиною дослідників не приймаються. Під час облоги столиці тангутів Чжунін монголи захопили правителя тангутів та його дочку Гурбелджін-гоа. Правителя Ч. наказав задушити, а полонянку залишив на ніч в своєму шатрі. “Вночі вона смертельно поранивши Чингіз-хана у дітородний орган”, втопилася в Хуанхе, а великий каан помер на ранок у страшних муках¹⁶.

Страшою дружиною Ч. була **Бурге-Фуджін**, дочка Дай-сечена з племені конкурат. Вона народила йому чотирьох синів (**Джучі**, **Чагатай**, **Угедай** і **Тулі**) та 5 дочок (**Фуджін-біке**, **Чічкан**, **Алагай-біке**, **Тумалун-біке**, **Алталук-біке**). Алталук-біке (Ахталун) була улюбленицею батька і названа ним “Джавурсаджан”, тобто “розумна Джавур”. Найстаршою з дітей була Фуджін-біке, видана за Бутургена, сина Нігуна з племені ікірас. Наступним був Джучі. Від інших дружин у Чингіз-хана, напевно, теж були діти. З них відомий тільки наймолодший – **Кулькан**, який загинув при здобутті Коломни.

Кычанов Е.И. Сирийское несторианство в Китае и Центральной Азии // Палестинский сборник. – Вып.26 (89). – 1978; Малявкин А.Г. Уйгурские государства в IX-XII вв. – Новосибирск, 1983.

¹⁵ *Duglas R.K. The Life of Jenghis Khan. – London, 1877; Владимирцов Б.Я. Чингизхан. – Берлин-Москва, 1922; Grousset R. Empire des Steppes: Attila, Genghis Khan, Tamerlan. – Paris, 1939; Його ж, L'Empire Mongol (Irephase) // Histoire du Monde. – Vol.8 (3). – Paris, 1941; Його ж, Vie de Gengis Khan. Le Conquerant du Mond. – Paris, 1944; Майский И.М. Чингизхан // Вопросы истории. – 1952. – N 5; Persheron M. Chinghis Khan. – Paris, 1962; Мерперт Н.Я., Папуто В.Т., Черепнин Л.В. Чингизхан и его наследие // История СССР. – 1962. – N 5; Boyle J. Rashid ad-Din. The Successors of Genghis Khan. - New York – London, 1971; Кычанов Е.И. Жизнь Темучэсина, думавшего покорить мир. – Москва, 1973; Його ж. Из истории взаимоотношений тангутского государства Си Ся и чжурчженской империи Цзинь // Материалы по истории Дальнего Востока. – Т.9. – Владивосток, 1973; Brendi P. The Mongol Empire, Genghis Khan. His Triumph and Legacy. – London, 1976; Татары в Азии и Европе. – Москва, 1977; Ерэнжен Хара-Даван. Чингизхан как полководец и его наследие. – Москва, 2001*

¹⁶ *Рубель В.А. История середньовечного Сходу. – Київ, 2002. – С.257*

Молодші брати Ч.: Темуге-Отчігін, Белгутей, Джучі-Хасар, Хачіун, Ходжі-Бекі поважної політичної ролі не грали. З них відзначився тільки Джучі-Хасар.

II

2. ДЖУЧИ (* бл.1186 + 1227) 1 < Джучиди (табл.2)

Коли Бурте-Фуджін була вагітною, меркїти захопили ставку Чингіз-хана і його дружину, яку пізніше віддали караїтському вождеві Онг-хану, який тримав її як невістку, а потім повернув післанцеві Чингіза Соба з племені джалаїр. У дорозі під час повернення Бурте-Фуджін народився Джучі (“нежданний гість”). Це дозволяє датувати його народження часом бл.1186 р.

За “Таємним сказанням” Д. ще у 1207–1208 рр. отримав від батька в улус землі завойованих лісових народів між р. Селенгою і басейном Єнісею “від роду шибр і на півдні”¹⁷. Йому були підпорядковані племена ойратів, бурятів, урсуготів, хаюханадів, хапкасів, тубаків, киргизів та ін.¹⁸ Чингізхан надав Д. монгольські війська нойона Мунгкура з племені сайджіот (4 тисячі сімейств), Кінкетай Кутан-нойона з племені кінгіт, Хушітай з племені хуші, Байку (Байгу) з племені хушін. Останній командував правим крилом. Володіння Д. охоплювали Великий степ (Дешт-і-Кіпчак), Західну Сибір і всі землі на захід “до останнього моря”¹⁹.

Д. проявив себе добрим полководцем. Він брав участь у китайському і киргизькому походах, здобув Дженд, Сінгнак, Узгенд, Янгікент, Баргін, Акшас. Розбив у 1218–1219 рр. військо хорезшаха Мухаммеда, коли той переслідував туркестанського правителя Кадир-хана. Здобув Отрар. Після чотирьохмісячної облоги здобув Ургенч. Ургенч Д. облягав разом з молодшим братом Чагатаєм, з яким вони постійно сварилися, так що батько навіть поставив старшим над ними їх молодшого брата Угедея. Здобувши Ургенч, на той час найбільше місто Середньої Азії, Д. відібрав красивіших жінок, а решту, які йому не сподобалися, наказав роздягнути і розділити на два загони, змусивши їх битися навкулачки. Коли монголам набридла ця потіха, нещасних умертвили (1221 р.). Показна жорстокість монголів також носила прагматичний характер – чутки про подібні розправи приводили до того, що потужні укріплені міста здавалися без опору.

За версією Рашида-ад-Діна Чингіз-хан послав Джебє-нойона і Субудай-багадуря з двома туменами монгольського війська (20 тис.) захопити

¹⁷ Козин С.А. Сокровенное сказание. Монгольская хроника 1240 г. – Т.1. – Москва-Ленинград, 1941. – С.144–145

¹⁸ Там само. С.147–175

¹⁹ Федоров-Давыдов Г.А. Кочевая орда в улусе Джучи // Вестник МГУ. – Серия 9. История. – 1970. – № 5.

хорезмшаха, який втік до берегів Каспія. За Джувейні вони були послані Д., що, можливо, більше відповідає дійсності.

Хорезмшах Мухаммед помер на одному з островців Каспійського моря. Коли його син султан Джелаль ад-Дін втік з Нішапура у Газні, Джебе і Субудай послали гінця до Чингіз-хана (гінців тоді посилали з 3–4 сотнями охорони), повідомляючи, що вони збираються за 1–2 роки обійти Каспій і через Дербент повернутися до Монголії. Скоріше всього їх місією була добре замаскована стратегічна розвідка, організована Д. за вказівкою батька, який підштовхував сина до розширення імперії у західному напрямку.

Темники здобули Хар, Семнан, Рей, а потім рушили в Кум. Сеїд Хамадану Медж-ад-дін Ала-ад-дауле виявив покірність. Джебе і Субудай у Седжасі розбили військо Бітікіна Салахі (Бектегік Сілахдар) і Кучбук-хана, здобули Зенджан, Казвін (при штурмі з обох сторін згинуло до 50 тисяч) і зазимували в межах Рея у Хейл-і-бузурзі. Чингіз-хан в той час знаходився у районі Термеза і Нахшеба. Весною темники рушили у Азербайджан. Атабек Узбек, син Джехан-Пехлевана, втік з Тебріза і відправив посла з проханням про мир.

На зиму монголи відійшли в Арран. Шлях їх проходив країною Грузії. 10-тисячне грузинське військо було розгромлене, але монголи не ризикнули піти у Грузію і повернули до Мераги. Валі Тебріза Шемс-ад-дін Туграї прислав їм припаси. Джебе і Субудай обложили Мерагу, правителька якої сховалася у Руїндізі. Монголи гнали на стіни мусульманських полонених і врешті взяли місто. Вони пішли в Діярбекр і Ірбіль, але проти них повстав Джемаль-ад-Дін Айбе, який вбив шіхне Хамадана і захопив Ала-ад-Дауле. Крім того сильне військо було і у Музафар-ад-Діна Кікбурі. Джебе і Субудай рушили проти повсталих. Джемаль-ад-Дін Айбе підкорився, але Джебе велів його стратити. Тебріз було взято в реджебе 618 р.х. (21.08–19.09.1221). Далі темники взяли Нахчевань. Атабек Хамуш піддався. Монголи знову рушили в Арран, здобули Серав, Ардебіль, Байлекан і Гянджу.

Очевидно, що монголи долучали до своїх рядів загони із завойованих земель, бо сили їх, незважаючи на виснажливі битви, не таяли. Здобувши Гянджу, монголи зустрілися з 30-тисячним грузинським військом. Джебе вислав проти грузин Субудая, а сам з 5 тис. сховався у засідці. Субудай імітував втечу, грузини погналися за ним і потрапили під фланговий удар Джебе. Після перемоги монголи знову повернули назад і взяли Шемаху. Перед проходом в Дербенті послали до ширван-шаха з проханням вислати послів. Коли прибуло ширванське посольство, одного посла тут же вбили, а інші показали дорогу через прохід. Налякані жителі Дербента навіть винесли їм провізію.

Десь на р. Кубані темники зіткнулися з об'єднаним алано-половецьким військом, яке вистояло у першій битві. Тоді Джебе послав дари половцям із запевненням, що вони один народ з кипчаками-половцями і воюють тільки з аланами. Половці відступили і темники розгромили аланів, а потім наздогнали половців і розгромили їх.

Відступ половців і їх переслідування привели до битви на Калці (1223 р.). Перед цим монголи зимували у Криму і взяли Судак. При цьому першому наскоку на Крим монголи здобули Херсонес і поклали початок занепаду цього потужного кримського центру. Дізнавшись, що руські князі на заклик хана Котяня збираються виступити на допомогу половцям, монголи вислали у Київ посольство з пропозицією разом перебити половців. Київський князь Мстислав-Борис Романович наказав стратити цих послів. У квітні до Дніпра виступили на з'єднання з половцями київські полки зі смоленськими та турово-пінськими дружинами, чернігівські полки з сіверськими, путивльськими і трубчевськими дружинами та галицькі і волинські полки. Галицькі вигінці на тисячі людей з боярами Юрієм Домажиричем та Держикраєм Володиславичем по Дністру спустилися вниз, ввійшли в гирло Дніпра і стали біля Хортиці, чекаючи підходу решти військ.

Битва на р. Калці описана очевидцями. Варіант волинської військової повісті, який зберігся у складі Галицько-Волинського літопису, не був єдиним. Напевно існували і інші (чернігівські, київські) варіації²⁰.

Уже у першому зіткненні монгольська централізація і військова дисципліна довела свою перевагу над руською феодальною анархією. У битві на р. Калці 30.05–1.06.1223 р. Джебе-нойону та Субудай-багатуру протистояли розрізнені сили трьох Мстиславів: київського князя Мстислава-Бориса Романовича (із смоленської династії), з яким були київські, смоленські та турово-пінські дружини; чернігівського князя Мстислава-Пантелеймона Святославича, з яким були чернігівські і сіверські дружини, та галицького князя Мстислава Мстиславича Удатного, з яким були галицькі та волинські полки. Кожна частина

²⁰ Куник А. А. *О признании 1223 года временем битвы при Калке // Ученые записки при имп. АН по первому и третьему отделениям.* – Т. 2. – Вып. 5. – 1854. – С. 779, 781; Грушевський М. С. *Історія України-Руси.* – Т. 2. – Львів, 1890. – С. 346; Шахматов А. А. *Общерусские летописные своды XIV и XV вв. // Журнал Министерства Народного Просвещения.* – Отд. 2. – 1900. – С. 160; Черепнин Л. В. *Летописец Данила Галицкого // Исторические записки.* – Т. 12. – 1941. – С. 244–245; Лихачев Д. С. *Летописные известия об Александре Поповиче // Труды Отдела Древнерусской Литературы.* – Т. 7. – 1949. – С. 23–24; Генсьорський А. І. *Галицько-Волинський літопис (Процес складання: редакції і редактори).* – Київ. – 1958. – С. 19–20; Эммаусский А. В. *Летописные известия о первом нашествии монголо-татар на Восточную Европу // Уч. зап. Кировского гос. пед. ин-та.* – Т. 1. – Вып. 17. – 1958. – С. 69–90; Свердлов М. Б. *К вопросу о летописных источниках “Повести о битве на Калке” // Вестник ЛГУ. Серия истории, языка и литературы.* – 1963. – № 2. – Вып. 1. – С. 142–143; Насонов А. Н. *История русского летописания XI – начала XVIII в. Очерки и исследования.* – Москва, 1969. – С. 230–236; Романов В. К. *Статья 1224 г. о битве при Калке Ипатьевской летописи // Летописи и хроники. 1980 г.* – Москва, 1981. – С. 79–103

війська діяла самостійно, не погоджуючи своїх планів із старшим – київським князем.

Монголи вислали ще одно посольство-розвідку, яке князі відпустили. Не приймаючи бою, монгольські загони відступали на південь. Руське військо переслідувало їх 12 днів і розтягнулося вздовж Дніпра. Мстислав Удатний із тисячею галичан першим переправився через Дніпро і легко розігнав монгольську сторожу. Полоненого командира сторожі Гемябека видали половцям на страту. З допомогою флоту галицькі і волинські полки, а за ними і решту війська переправилися через Дніпро. Йшли безпечно. Сторожу несли тільки половці Яруна. Так через вісім днів добиралося до р. Калки, яку більшість дослідників ідентифікують з Кальником, одним з притоків Калміуса у Приазов'²¹.

Переправившись через Калку і відігнавши сторожу противника, Мстислав Удатний виїхав на розвідку у степ. Розвідка не залишила сумнівів: перед ним були головні сили противника, які добре відпочили і чекали втомлених довгим маршем руських князів. Тим часом через Калку переправилися і стали табором і інші частини війська. Але, не попередивши київського і чернігівського князів, галицький князь вступив у битву тільки із своїми та волинськими дружинами і половцями. Авангард, очолений Данилом Романовичем потрапив під сильний удар монголів. Сам Данило був поранений у груди і врятувався, дякуючи своєчасній підтримці луцького князя Мстислава Німого та курського князя Олега Святославича, який виступив на допомогу галицьким і волинським дружинам. На якийсь час битва стабілізувалася завдяки підтримці чернігівських дружин. Першими не витримали половці, які, відступаючи, зім'яли стрій чернігівських дружин²². Слідом за ними почали відступати галицькі і волинські дружини. Відступ перетворився на втечу до Дніпра під час якої полягли чернігівський князь Мстислав Святославич і його син Василько, путивльський князь Ізяслав Володимирович(?), дорогобузький князь Ізяслав Ингваревич, шумський князь Святослав Ингваревич та билинні богатири Олексій Попович, Добриня Золотий пояс, Тороп і Яким Іванович. Добравшись до Дніпра, Мстислав Удатний негайно переправився на другий берег і наказав спалити човни. Київський князь Мстислав Романович, зібравши решту військ, став на горі на березі Калки і три дні успішно відбивав атаки Чигиркана і Шарукана, яких Джебе-нойон залишив на Калці, переслідуючи Мстислава Удатного. Воевода бродників Плоскиня, якого монголи захопили на Дніпрі, присягнув на хресті, що монголи за викуп дадуть можливість київському князеві повернутися на Русь. Але монголи не дотримали слова. Вони порубали дружинників, а князів поклали на землю як опори для настилу, на якому бенкетували переможці. Так загинули великий київський князь Мстислав Романович, канівський князь

²¹ *Кудряшов К.В. Половецкая степь. – Москва, 1948. – С.69–71*

²² *ПСРЛ. – Т.2. – Стб.741–745*

Святослав Ярославич, турівський князь Андрій Іванович (зять київського князя Мстислава Романовича), яненський князь Святослав Ярославич, дубровицький князь Олександр Глібович (також зять київського князя) і несвізький князь Юрій Ярополкович²³.

Після перемоги на р. Калці Джебе-нойон та Субудай-багатур відійшли у Дешт-і-Кипчак, де по дорозі атакували Волзьку Болгарію. В цій війні Джебе-нойон загинув²⁴, а Субудай-багатур приєднався до Д., який виступив їм назустріч. Ще один знак, що саме він відправляв їх у цю стратегічну розвідку.

За розподілом 1224 р. Чингіз-хан долучив до улусу Д. всіх кипчаків з розгромленої імперії хорезм-шаха. Але східна межа володінь Д. була обмежена до басейну Іртиша, уступаючи решту Угедею (окрім кочовищ ойратів, киргизів та хантів). На півдні улус Д. впирався у володіння Чагатая в Хорезмі, а на заході його володіння мали сягати меж “куди доходили копита монгольських коней”. Чингіз-хан підштовхував старшого сина до завойовницького походу на захід. Але Д. повернувся у свою ставку на р. Іртиші, що викликало лють у батька, який хотів, щоб той залишився у Дешт-і-Кипчаку.

Д. став жертвою змови молодших братів, взаємна неприязнь синів Чингіз-хана проявилася ще під час війни з Хорезм-шахом Мухаммедом. Середні брати Чагатай та Угедай поширювали чутки ніби Д. хотів вбити батька і зблизитися з хорезм-шахом Джелал-ед-Діном після завоювання Деш-і-Кипчака. За ал-Джуджані Д. був отруєний після доносу Чагатая. За Рашидом ад-Діном Д. відмовився прибути до Чингіз-хана, заявивши, що він хворий. Але один манкут при дворі каана доніс, що бачив як Д. полює. Тоді розгніваний Чингіз-хан послав проти Д. війська Чагатая і Угедая. Під час походу прийшла звістка про смерть Д. Манкута пізніше не знайшли. Д. помер у віці біля 40 років за шість місяців до смерті батька у лютому 1227 р. або трохи раніше.

Д. мав одружитися з Джур-біке, дочкою Онг-хана, який врятував його матір. Але старшою його дружиною стала племінниця Онг-хана, дочка Джакембо – Ніктіміш-Фунджін (Бектутмиш), сестра дружини Чингізхана Абакабегі і дружини Тулуя – Союркунташі. З інших його дружин відомі: Укі-Фуджін, дочка Анчі-нойона з племені конгурат, – мати Бату; Саркаду-хатун з племені конгурат – мати Орду; Султан-хатун з племені імеке (чи ікерас?) – мати Берке, Беркечара і Буре; Кутлук-хатун з племені баргут – мати Чимпая; Куйкі-хатун з племені керайт – мати Танкута; Кесер – мати Шибана і Чівалука (Чілаукуна); Фаріс[?] – мати Шінкума (Сімгкума) і Шінгура. Від наложниці Караджін-хатун народився Бувал, від іншої наложниці Кагрі-хатун з племені меркітів – Тука-Тимур. За Ібн Хадлуном наложницею стала і старша дочка хорезмшаха, взята у

²³ Про цих князів див.: Войтович Л. В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000.

²⁴ Филипс Э. Д. Монголы: Основатели империи Великих ханов / Пер. с англ. О. И. Перфильева. – Москва, 2003. – С. 66

полон в фортеці Ллал. Всього у Д. було 14 синів. “Муіз-ал-аксаб” нараховує їх аж 18: крім інших ще Есена, Хулачі і Кувадура. Можливо, що вони померли дітьми.

3. **ЧАГАТАЙ** (+ 1242) 1

Другий син Чингіз-хана і противник Джучі перебував у дружніх стосунках зі своїм молодшим братом Угедаєм. Він також брав участь у завоюванні Китаю та Хорезму, хоча і не відзначався так як Джучі. За розподілом 1224 р. отримав в улус землі у Середній Азії від Алмалика до Аму-Дар’ї та Сир-Дар’ї. Його ставка знаходилася на р. Ілі. По смерті Джучі і Чингіз-хана уступив першість Угедею. Схилив його до цього радник Чингіз-хана Елюй Чуцай, який побоювався, що за Ч., який відзначався суворістю і непохитністю, будучи схожим на свого батька, він не зможе продовжувати свої реформи. Елюй спирався на останню волю Чингіз-хана, який хотів бачити наступником Угедая, а до курултаю призначив регеншою **Бурте-Фуджін**²⁵. Монгольська знать також схилялася на користь більш м’якого Угедая. Вона втомилася від великого завойовника. Ч. жив потім часто у столиці в Каракорумі. Славився як знавець монгольських законів (“яси”), справедливий правитель і недруг мусульман²⁶. Два старші сини Ч. **Гайдар** (Байдар) і **Мутуган** (+ 1223) померли при житті батька. Молодший син Гайдара – **Бурі** відзначився у походах Бату.

В Чагатайському (Джагатайському) улусі на території Мавераннахру, Семиріччя і Східного Туркестану правили наступні нащадки Ч. (за К.Е.Босвортом): **Кара-Холегю** (1241–1247, 1252), **Есю-Менгу** (1247–1252), **Оркіна-хатун** (1252–1261), **Алугу** (1261–1266), **Мубарок-шах** (1266), **Барак** (1266–1270), **Кегюбей** (бл.1271–1272), **Тука-Тимур** (1272–бл.1291), **Дува** (бл.1291–1306), **Кінчек** (1306–1308), **Талику** (1308–1309), **Кебек** (1309, 1318–1326), **Есен-Бука I** (1309–1318), **Елджигідей** (1326), **Дува-Тимур** (1326), **Ала ед-Дін Тармашірін** (1326–1334), **Чангші** (1334), **Бузан** (1334–бл.1338), **Есюк-Тимур** (бл.1338–бл.1342), **Мухаммад** (бл.1342–1343), **Казан** (1343–1346), **Данішмеджі** (1346–1348), **Баян-Кулі** (1348–1359), **Шах-Тимур** (1359), **Туглук-Тимур** (1359–1370). У 1370–1429 рр. емір Тимур Кульгавий та його нащадки оволоділи всім улусом. Як їх васал правив у частині улусу **Есен-Бука II** (1429–1462). У 1429–1468 рр. Хорезм і Мавераннахр захопив Абулхайр, який належав до Шейбанідів, гілки Джучидів.

3. **УГЕДАЙ** (+ 1241) 1

Третій син Чингіз-хана. Великий каан Монголії (1229–1241). Був м’яким і схильним до алкоголю, але вмів домовлятися з іншими, тому часто батько

²⁵ *Филипп Э.Д. Монголы. – С.68, 71*

²⁶ *Bartold W. Gaghatai-khan // Enzyklopaedie des Yslam. – Bd.1. – Leiden-Leipzig. – 1913. – P.846–849*

призначав його начальником над двома старшими братами Джучі і Чагатаєм, які не виносили один одного. Можливо через це вміння знаходити компроміси Чингіз-хан і призначив його своїм наступником, що радо підтримала монгольська верхівка. У 1228 р. по смерті Чингіз-хана на курултай обраний великим кааном. Від синів Джучі були присутні Бату, Орду, Шибан, Танкут, Берке, Беркечар і Тука-Тимур. У. вступив на престол ребі І 626 р.х. (між 28.01-26.02.1229). Відправив у Хорасан проти хорезмшаха Джелал-ед-Діна 30 тис. війська на чолі з Чурмагуном. Куктай і Субудай-багатур були послані проти кипчаків, Саксіна і Булгара. При ньому було завершено завоювання імперії чжурджнів, держави Цзінь (1234), Північного Китаю, Азербайджану, Вірменії та Грузії. У 1236 р. У. санкціонував похід Бату на захід.

Збудував розкішний палац у Каракорумі, перетворивши це місто у величезний ремісничий і торговельний центр. Організував пошту у Монгольській імперії.

Помер У. за Джувеїні 5 джумада 639 р.х. (11.12.1241), за іншими даними – на початку 639 р. х. (1241 р.)²⁷. Існувала версія про смерть У. від отрути, у якій звинуватили одну з його сестер. Цей суд, на якому були присутні Чингізиди та їх дружини, описав Д. Плано де Карпіні. Інші джерела тільки зафіксували смерть У. Бату пізніше звинувачував Гуюка та нащадків У. в усуненні від влади Шірамуна, улюбленого внука У., якого він хотів бачити своїм наступником, та вбивстві улюбленої дочки Чингіз-хана Алтакун-біке (Джавур-саджан). Можливо, що саме її звинуватили в отруєнні У.

Смерть У. спричинилася до зупинки західного походу. Військо Бату самовільно покинув Гуюк, син У., та інші царевичі. Саме це, а не втрати під час завоювання Київської Русі²⁸, змусило Бату зупинитися. Бату, стосунки якого з Гуюком не склалися ще з початку походу, так і не зміг цього забути. Через мнимий параліч він не зміг прибути на курултай з виборів каана. Туракіна-хатун, вдова У., яка не допустила до влади внука Шірамуна, у 1241–1246 рр. утримувала трон для свого сина Гуюка як регентша. Гуюк, який також хворів, добрався до Монголії і почав гувувати свої вибори, шукаючи підтримки у інших Чингізидів. На курултай, який зібрався аж у 1246 р. Бату представляли Орду, Шибан, Берке, Беркечар, Танкут і Тука-Тимур. Ставши великим кааном Гуюк (1246–1249), не залишився у столиці, а повернувся у свій старовинний уділ між рікою Еміль і оз. Алакуль (Східний Казахстан і Півн. Китай), не без підстав побоюючись Бату²⁹. Оточення Гуюка складали переважно уйгури (Чінгай, Кадак, Бала), які були християнами-несторіанінами, через що і він був дещо прихильним до християн. Не зумівши зашкодити виборам Гуюка, Бату справді

²⁷ Викторова Л.Л. Монголы. – Москва, 1980.

²⁸ Пащуте В. Т. Монгольський поход в глыб Европы // Татаро-монголы в Азии и Европе. – Москва, 1970. – С.210–233

²⁹ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранськ, 1960. – С.25

готувався до повалення каана. Через вдову Тулі, молодшого брата У., Союркуктані-бегі він отримував інформацію про плани Гуюка. Обидва суперники стягували війська до східної межі улусу Джучі. Несподівана смерть Гуюка біля Самарканда не стишила протистояння між нащадками У. та Джучидами. Вдова Гуюка **Огул-Гаймиш** як регентша утримувала ще престол каана до 1251 р., коли Бату посадив на нього Менгу, сина Тулі. Багато царевичів з гілки У. були страчені за участь у змові проти Менгу, інші дали початок кільком монгольським князівським родам.

4. ТУЛІ (ТОЛУЙ)1

Наймолодший з братів (від Бурте-Фуджін) отримав уділ у Монголії в батьківських володіннях. Був у дружніх стосунках з Джучі. Помер при житті Угедай. Його вдова Союркуктані-бегі підтримувала тісні контакти з Джучидами і передавала Б. інформацію про двірцеві інтриги під час його конфронтації з Гуюком. По смерті Гуюка Бату посадив на монгольський престол сина Т. і Союркуктані-біке свого соратника **Менгу** (Мунке), на допомогу якому послав у Монголію Берке і Сартака з трьома туменами війська. По смерті Менгу його брат **Хубілай**, один з найвидатніших монгольських ханів, закріпив найвищий монгольський престол за нащадками Т.³⁰

Великі хани (каани), нащадки Т., правили спочатку як сюзерени всієї гігантської імперії Чингізидів, з кінця XIII ст. – тільки Монголії і Китаю, куди з Каракорума у Ханбалик (Пекін) Хубілай переніс столицю (до 1368 р.), далі – тільки Монголії (до 1634). В Китаї ця гілка отримала назву династії Юань³¹. Після маньчжурського завоювання нащадки цієї гілки дали кілька монгольських князівських родів, зокрема родини Тушету-ханів.

Великі каани: **Чингіз-хан** (1206–1227); **Угедай** (1228–1241); **Туракіна-хатун** (Торечене), регенша (1241–1246); **Гуюк** (1246–1249); **Огул-Гаймиш**, регентша (1249–1251); **Менгу** (Мунке) (1251–1260); **Хубілай** (1260–1294); **Тимур-Олджейтю** (1294–1307); **Кайшан-Гюлюк** (1307–1311); **Айурпарібхадра Буянту** (1311–1320); **Суодхопала-Геген** (1320–1323); **Есюк-Тимур** (1323–1328); **Арігаба** (1328); **Джіджагату Ток-Тимур** (1328–1329);

³⁰ Rossabi M. *Khubilai Khan: His Life and Times*. – Berkeley – Los Angeles – London, 1988.

³¹ Moule A.C. *Table of the Emperors of the Yuan Dynasty // Journal of the North-China Branch of the Royal Asiatic Society*. – Vol.45. – 1914; Hambis L., Pelliot P. *Le chapitre VII du Yuan-Che. Les Genealogies Imperiales Mongoles dans Histoire Chinoise Officielle de la Dynastie Mongoles*. – Leiden, 1945; Hambis L. *La Chapitre de CVIII du Yuan che les Fiets Attribues aux Membres de la Famille Imperiale et aux Ministres de la Cour Mongole d'apres L'Histoire Chinoise officielle de la Dynastie Mongoles*. – T.1. – Leiden, 1954.

Кушила Кутукту (1329–1332); Рінченджпал (1332–1333); Тоган-Тимур (1333–1370), Тогус-Тимур (1370–1388), Білікту (1370–1379), Усагал (1379–1389), Енгке-Сорікту (1389–1393), Елбек (1393–1400), Гун-Тимур (1400–1403), Олей-Тимур (1403–1411), Делбег (1411–1415), Есеку (1415–1425), Адай-Каан (1425–1438), Есен Тогхан Тайші (1438–1440), Тайшунг-Каан (1440–1452), Есен Тайші (1452–1455), Молон-хан Тогус (1452–1454), Маква Куркіс (1454–1463?), Мандукулі (1463?–1467), Баян-Мунке (1467–1470), у 1470–1485 рр. тривала боротьба між претендентами, Даян-хан (1479–1543), Алтан-хан (1543–1583), Куденг Дарайсун (1547–1557), Тумен Ясакту (1557–1592), Сечен-хан (1592–1604), Лікдан-хан (1604–1634).

Золота Орда ще за життя Берке у перші роки правління Хубілая практично відділилася від імперії. Процес цей завершився після перенесення столиці у Ханбалік. Формальна залежність зберігалася до смерті великого каана Тимура-Олджейту.

Від Хулагу, молодшого брата Менгу і Бучека, який також відзначився у поході Бату, походили ільхани, які правили завойованим Іраном та Іраком: Хулагу (1256–1265); Абака (1265–1282); Ахмад Текюдер (1282–1284); Аргун (1284–1291); Ганхату (Кейхату) (1291–1295); Байду (1295); Махмуд-Газан (Газан-хан) (1295–1304); Мухаммад Худабанд Олджейту (Улджейту) (1304–1317); Абу Саїд (1317–1335); Арпа (1335–1336); Муса (1336). У 1336–1353 рр. - ставленики Джалаїрідів Амір Хасан Бузурга і Чупаніда Амір Хасан Кочюка. У цей період Іран поділили Джалаїріди, Музафараїріди і сарбадари Хорасану (1337–1381) аж до завоювання Тимура та його нащадків.

5. КУЛЬКАН (+ 1238) 1

Народився бл. 1221 р. Взяв участь у поході Бату на захід. Загинув при штурмі Коломни на початку 1238 р. У нього було четверо синів, старшого з яких звали **Коджа**. Коджа мав сина **Ордуя** та внука **Ебугана**, на якому ця гілка обірвалася.

Субудай-багатур. З китайської мініатюри

5. ДЖУЧИДИ

табл.2. Джучиди

II

1. ДЖУЧІ (див. табл.1, поз.2)

III

2. БАТУ (* 1207 + 1255) ... 1 < Гілка Бату (табл.3)

Син Укі-Фуджін-хатун. Хан улусу Джучі (з 1227 р.), джихангір походу на Захід (1236–1242), хан Золотої Орди (1242–1255).

Деякі сучасники називали його брата Орду старшим сином Джучі, тому і більшість дослідників ставлять Орду попереду Бату. Але такі авторитети як Рашид-ад-Дін та де Плано Карпіні вважали старшим Бату, а не Орду. На курултаї у 1249 р., де був присутнім і Орду, всі Чингізиди назвали найстаршим Бату. Першим на це звернув увагу М.Сафаргалієв¹.

Тому по смерті Джучі Чингіз-хан віддав його уділ старшому з синів – Б. Після проголошення Б. ханом прийшла звістка про смерть Чингіз-хана. Б. був на курултаї 1228 р., де проголосили великим кааном Угедея. На курултаї 1229 р. Б., як компенсацію за землі на схід від Іртиша, які відійшли до улусу великого каана, було доручено завоювання земель на заході і у 1229 р. монголи дійшли до Яіка.

Рішення йти походом на Русь і “заволодіти країнами Булгара, асів і Русі, які знаходилися в сусідстві з улусом Бату, не були ще остаточно завойовані і гордилися своєю чисельністю” було прийнято в рік Барана (джумаді I, 632 р. х.), тобто між 22.01–20.02.1235 р. Угедай послав з Бату своїх синів Гуюка і Кадагана (Кадана); синів Тулі – Менгу і Бучека, Кулькана – наймолодшого сина Чингізхана; Бурі і Байдара – внуків Чагатая (синів Меватукана чи Мутугена) та братів Бату – Орду і Танкута. Із досвідчених полководців у похід виступили темники Субудай-багадур та Бурундай (Буралдай), племінник Бургуджін-нойона з племені ур’ягут². Всі царевичі із своїми ордами мали з’єднатися у Булгарі.

Щодо чисельності військ Б. існують різні версії. Угорський монах-розвідник Юліан оцінював їх у 375 тис., де Плано Карпіні – 600 тис., Марко Поло – від 100 до 400 тис. Старша генерація істориків писала про 300–600 тис.,

¹ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.40–41

² Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным). – Москва, 1941. – С.22–23

В. В. Каргалов аргументував рівень чисельності – 120–140 тис., а І. Б. Греков та Ф. Ф. Шахмагонов – навіть 30–40 тис. Новіші дослідження Д. В. Чернишевського дають підстави говорити про 50–60 тис. у 1236 р., до яких у 1237 р. долучилося не більше 5 тис. башкирів та мордви. У цього війська було до 110 тис. коней. Під Києвом Б. мав бл. 40 тис. війська, а у поході на Західну Європу – 30 тис., зокрема у битві при Шайо проти угорської армії – 18–20 тис.³ Причиною перемог монгольського війська була строга підпорядкованість єдиному командуванню, чітка організація, залізна дисципліна, широке використання метальної артилерії, включаючи мобільну, а також розрізненість їх противників і мала чисельність їх військ, які поодинці не могли протистояти зосередженим ударам монголів. Крім того монголи при штурмах міст в перших рядах гнали полонених, захоплених у попередніх битвах.

Протягом 1236 р. були розгромлені і підпорядковані булгари та башкири. У авангарді монгольського війська йшов молодший брат Бату – Шибан з туменом (10 тис.), яким командував Бурундай. Вони раптово переправився через ріку і напали на башкирів. Субудай, тим часом, з іншої сторони вступив у долину р. Чаман. Спочатку вожді башкирів Баян і Джіку виявили покірність, але невдовзі повстали знову. Під час цього походу кипчаки на чолі з Бачманом підняли бунт на берегах Ітилю (Волги). Царевичі Менгу і Бучек пішли обома берегами ріки і послали флот (200 суден з екіпажами по 100 чол.). Бачмана взяли на острові. Він просив, щоби Менгу його сам вбив. Бучек розрубав Бачмана на дві частини. Ці відомості Джувейні за китайськими джерелами підтвердив о.Іакинф (Бічурін).

Літом 1237 р. Бату та царевичі Орду, Берке, Кадан і Бурі завоювали землі мокшів (юкші, букші), буртасів і арджанів у Поволжі. Восени 1237 р. Менгу і Кадан виступили в країну черкесів і зимою вбили їх правителя Тукара (Букара, Букана чи Куркара?). Шибан, Бучек і Бурі воювали з країною Мерім [Мерян чи Мещери? – Л. В.] з племені кипчаків і здобули її столицю Таїкару. Берке воював проти кипчаків і взяв в полон воєначальників Беркуті: Арджумака (Арджумала), Куранбаса (Куранмаса) і Капарана (Кірана). Через ці походи тільки пізньої осені Бату рушив на Русь, почавши із Рязанської землі. З ним були сили царевичів Орду, Гуюка, Менгу, Кулькана, Кадана і Бурі. Кулькан помер від рани під стінами Коломни на початку 1238 р.

Очевидно, що у боях на Русі взяла участь тільки частина військ Менгу та Кадана, які воювали на Кубані. Ця війна була важкою. Літом 1238 р. Гуюк, Менгу, Кадан і Бурі виступили до міста Мінкас (Манич), яке змогли здобути аж зимою 1239 р. Весною вони доручили Кукдаю зайняти Дербент і область Авір

³ Каргалов В.В. *Внешнеполитические факторы развития феодальной Руси.* – Москва, 1967. – С. 75; Греков И.Б., Шахмагонов М.М. *Мир истории. Русские княжества XIII–XIV вв.* – Москва, 1986. – С. 62; Чернышевский Д.В. “Придоша бесчисленны, яко пружы” // *Вопросы истории.* – 1989. – № 2. – С. 127–132

[можливо аварське царство Серір, традиційного союзника Русі в цьому регіоні – Л. В.], що затягнулося аж до 1240 р. Літом 1239 р. монголи були зайняті ще й приборканням повстання у Мордовії та Поволжі⁴. Восени 1241 р. Гуюк і Менгу повернулися у Монголію.

Це пояснює чому Б., розгромивши у 1237–1238 рр. рязанських та володимиро-суздальських князів, після здобуття Козельська відійшов на південь і до осені 1239 р. не тривожив руські князівства. Лише восени 1239 р. Б. з Каданом, Бурі і Бучеком завоювали Чернігівську землю, літом 1240 р. розбили чорних клобуків і рушили на Київ. Незважаючи на те, що монголи вже два з половиною роки плондрували землі Київської Русі, міжкнязівська боротьба за старшинство продовжувала тривати. Спочатку до столиці підійшов Менгу, який послав послів до князя Михайла Всеволодовича. Великий князь наказав вбити послів, а сам покинув столицю і через володіння свого суперника Данила Романовича втік на захід. Опустілу столицю відразу ж зайняв Ростислав Мстиславич із смоленської гілки Мономаховичів. Тоді Данило Романович, як старший з Мономаховичів, здобув Київ, захопив в полон Ростислава і доручив оборону столиці тисяцькому Дмитру, який вперто оборонявся з 5.09 до 6.12.1240 р. І знову зимою 1240–1241 рр. відбувся похід проти Галицько-Волинської держави⁵.

Весною 1241 р. Б. виступив проти поляків, чехів та угорців. Орду і Байдар дійшли до Любліна, основні сили Б. розгромили угорського короля у битві біля Шайо. Кадан і Бурі воювали проти саксів. Бучек розбив волохів, пройшовши через Черноволошський прохід і дійшовши до Брашева.

⁴ Сафаргалиев М.Г. Борьба мордовского народа с татарским игом // Записки Мордовского научно-исследовательского института. – N 6. – Саранск, 1947. – С. 130–162

⁵ Березин И.Н. Нашествие Батые на Россию // Журнал Министерства Народного Просвещения. – 1885. – Май. – № 86; Иванов А.И. Походы монголов в Россию по официальной китайской истории Юань-ши // Записки разряда военной археологии и археографии Русского военно-исторического об-ва. – Т.3. – Петроград, 1914; Насонов А.Н. Монголы и Русь. – Москва-Ленинград, 1940; Лихачев Д.С. Повесть о разорении Рязани Батыем // Воинские повести Древней Руси / Под ред. В.П. Адриановой-Перетц. – Москва-Ленинград, 1949; Каргер М.К. Киев и монгольское завоевание // Советская Археология. – Т.11. – 1949. – С.55–102; Толочко П.П. Древний Киев. – Киев, 1977. – С.191–204; Черепнин Л.В. Монголо-татары на Руси (XIII в.) // Татаро-монголы в Азии и Европе. – Москва, 1977; Довженок В.О. Среднее Поднепровье после татаро-монгольского нашествия // Древняя Русь и славяне. – Москва, 1978; Беляева С.А. Южнорусские земли во второй половине XIII–XIV в. (По материалам археологических исследований). – Киев, 1982; Ивакин Г.Ю. Киев в XIII–XIV веках. – Киев, 1982; Феннел Д. Кризис средневековой Руси. 1200–1304. – Москва, 1989. – С.110–128

Літо 1241 р. монголи провели на Дунаї і Тисі. Кадан пройшов через Токкат (Токай), Арберок (Уйрок) і Сафар (Сарак, Асраф), переслідуючи до самого Адриатичного моря угорського короля. Б. хотів воювати далі. Смерть Угедея і перспективи приходу до влади Гуюка, який заздрив двоюрідному братові і був проти подальшого просування на захід, та відхід інших царевичів із своїми ордами не дозволили Б. продовжити похід до “останнього моря”⁶.

У 1242 р. Б. повернувся на береги Волги, де були одні з кращих на той час умов для ведення кочового господарства, і де пересікалися шляхи з усіх частин його нових завоювань, щоб заложити нову державу – Золоту Орду з новою столицею – Сараєм. Він був на вершині своєї слави. Ібн Бібі розповідає, що після 26.06.1243 р. до Б. прибуло посольство з Малої Азії від султана Біяс-ад-Діна, у складі наїба Шемс-ад-Діна, казі Амасії Фахр-ад-Діна і товмача Медж-ад-Діна Мухаммеда-Тарджумана. Коли Б. прийняв їх з почестями і відправив назад із своїм послом Санксума-корчі, щасливий султан відразу зробив наїба візирем.

Б. мав проблеми з вибором: як найстарший і наймогутніший з нащадків Чингіз-хана він міг боротися за престол каана. Б. хитався. Він навіть прикинувся хворим на параліч. Через його неявку на курултай до 1246 р. не обирали каана. У 1246 р. від нього на курултай були присутні Орду, Шибан, Берке, Беркечар, Танкут і Тука-Тимур. Кааном став Гуюк, якого підтримали нащадки Угедея та Чагатая, а також корінна монгольська знать. Але згоди між великим кааном, який не наважився залишитися у Каракорумі, та ханом Золотої Орди не було. У 1248 р. мало не вибухла війна. Спостережливий Рубрук вважав, що у 1249 р. Гуюк помер не без участі Б.

Ставши табором біля Ала-Камака у семи днях від Киялика на Алтаї, Б. викликав до себе всіх царевичів. Там він відмовився від запропонованого йому, як старшому, престолу: “Мені і братові моєму Берке належить вже у цьому краї стільки держав і володінь, що керувати ними, і ще разом з тим правити областями Чин (Китаю), Туркестану і Аджем (Ірану) неможливо... Дядько наш Тулі, молодший син Чинзіг-хана, помер у молодості і не скористався царством, так віддаймо царство сину його і посадимо на престол царський старшого сина його Менгу-хана. Так як на престол посажу його я, Бату, то власне владикою буду я”⁷.

Нащадки Угедея відмовилися визнати кааном Менгу і організували змову, яка була викрита і сімдесят сім її учасників, переважно Чингізидів, за наказом Б. були страчені. У 1251 р. на вимогу Б. був зібраний курултай, де “Берке взяв його (Мунке) за руку і посадив його на престол”⁸.

Б. зробив свій вибір на користь Золотої Орди. Хоча він демонстрував лояльність до Каракорума і післав сина Сартака на затвердження до каана Менгу,

⁶ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды.* – С.23

⁷ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.2. – С.16

⁸ Там само. – С.17

Б. не міг не усвідомлювати, що створена ним держава скоро відпаде від Монгольської імперії. Тому Сарай розбудовувався саме як альтернатива Каракоруму⁹. І, подібно до столиці імперії, Сарай став основною базою військового виробництва для улусу Джучі. Б. створив державу, яка була найбільшою частиною Монгольської імперії, незабаром відділилася від неї і мала найбільший вплив на європейські справи. З усіх Чингізидів він був найближчим до мети Чингізхана – “останнього моря” (як образно висловився письменник В.Ян)¹⁰.

Золота Орда як держава сформувалася у 1243 р.¹¹ Як і всі монгольські великі і малі улуси, вона ділилася на дві частини: правий і лівий фланги (улус Джучі, напевно, був так розділений ще при житті самого Джучі чи у 1227 р.). Ці частини отримали назви Синьої і Білої Орд (Кок-Орди і Ак-Орди), тобто східної (правий фланг) та західної (лівий фланг) орд. Правий фланг з центром на правобережжі Сир-Дар’ї і містами Сигнак та Отрар отримав Орду, лівий фланг, напевно, – Берке. Спочатку лівий фланг займав Поволжя, а після 1243 р. його центр перемістився на Північний Кавказ, де були найкращі пасовища, що було особливо важливим для монголів-кочовиків. Крім того Б. розділив свої володіння на 12 улусів, які входили до складу обох флангів (термін “улус” загалом означає “державу”, але в даному розумінні найкраще відповідає терміну “князівство”), які, в свою чергу, стали ділитися на дрібніші улуси (адміністративні одиниці і феоди одночасно), відповідно монгольській практиці за військовим принципом у залежності від рангу їх державця (темник, тисячник, сотник, десятник). Дванадцять великих улусів-князівств, які ввійшли до складу Ак-Орди і Кок-Орди, отримали Чингізиди – переважно близька родина Бату.

Більшість дослідників вважають, що п’ять улусів охопили Північне і Західне Причорномор’я. Пониззя Дунаю і межириччя Пруту і Дністра отримав, можливо, брат Бату – Бувал, бо пізніше цей улус був центром володінь його

⁹ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.26

¹⁰ Баллод Ф.В. Старый и Новый Сарай, столицы Золотой Орды. – Казань, 1923; Арзютов Н. Золотая Орда. – Саратов, 1930; Д’Оссон К. История монголов. – Т.1. – Иркутск, 1937; Базилевич К.В. Восточная Европа, Средняя Азия и Закавказье под Властью монгольских завоевателей. – Москва, 1940; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – Москва-Ленинград, 1950; Бартольд В.В. Батый // Бартольд В.В. Соч. – Т.5. – Москва, 1968; Богатов Г.А. Золотая Орда // Русская речь. – 1970. – № 4; Прохоров Г.М. Повесть о Батыевом нашествии в Лаврентьевской летописи // Труды Отдела Древнерусской Литературы. – Т.28. – Ленинград, 1974; Татары в Азии и Европе. – Москва, 1977; Викторова Л.Л. Монголы. – Москва, 1980; Гумилев Л.Н. Древняя Русь и Великая Степ. – Москва, 1989.

¹¹ Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв. – Москва, 1985. – С.27

внука знаменитого Ногая. Межиріччя Дніпра та Дністра дісталоя Коренці (Куремсі). В Бакоті сидів його баскак, а болохівські князі стали його прямими васалами. Лівобережжя отримав зять Б. – Мауці (Могуцій). Його васалами стали чернігівські князі. Правобережжя Дону було віддано Картану, одруженого з сестрою Б. П'ятий улус охоплював Крим¹². Не виключено однак, що перші три улуси насправді складали один велетенський улус, який належав Мауці. М. Сафаргалієв вважає, що Бувал це спотворення імені Мувал, тобто цей царевич був тотожним Мауці і отримав від Б. улус у складі всього Причорномор'я аж до Дунаю. Цей улус потім перейшов до його сина Татара та внука Ногая. А Коренца був просто темником і еміром Мауці, адже не випадково темник Бурундай, який змінив пізніше Коренцу, був еміром Ногая¹³. Крім того ніде немає натяку, що Коренца був Чингізидом, а всі великі улуси були роздані саме Чингізидам. Плано де Карпіні згадує Мауці у переліку монгольських вождів¹⁴. П. Рикін досить переконливо ототожнив цього Мауці (Моусу) з Муджі Яя, який за Рашид ад-Діном був другим сином Чагатая¹⁵. Мауці – син Чагатая, звичайно, більше підходив на зятя Б. Як Чингізид, через якого відбулося пов'язання гілки Джучі з гілкою Чагатая, він міг отримати в улус все Причорномор'я від азовських берегів до гирла Дністра або, навіть, Дунаю. Як сюзерен цих територій Мауці міг вимагати у Данила Романовича Галич.

Решта улусів було роздано братам Б., причому Берке отримав тоді Північний Кавказ, а Шейбан – межиріччя Іртиша і Обі. Старший син Б. – Сартак отримав правобережжя нижньої течії Волги¹⁶. Улус Сартака, як улус спадкоємця, напевно, підпорядковувався, безпосередньо самому Б.

Б. помер у 1255 р. у віці 48 років і був похований “за обрядом монгольським. У цього народу прийнято, що якщо хтось з них помре, то під землею влаштовують місце ніби дім або ніша, відповідно до сану того проклятого, котрий відправився до пекла. Місце це прикрашають ложем, килимом, посудом і багатьма речами; там же хоронять його із зброєю його і всім його майном. Хоронять з ним в цьому місці і деяких жінок і слуг його, і чоловіка, якого він любив більше всіх. Потім вночі закопують це місце і до тих

¹² Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.1. – С.55-63

¹³ Сафаргалієв М. *Распад Золотой Орды.* – Саратов, 1960. – С.35, 58

¹⁴ Giovanni di Pian di Carpine. *Storia dei Mongoli / Edizione critica del testolatino a cura di E.Menesto; traduzione italiana a cura di M.C.Lungaroti e note di P.Dalfina; introduzione di L.Petech; studi storico-filologici di C.Leonardi, M.C.Lungaroti, E.Menesto.* – Spoleto, 1989. – Lib.V, 21

¹⁵ *Християнський мир и “Великая монгольская империя”. Материалы францисканской миссии 1245 года.* – Санкт-Петербург, 2002. – С. 257

¹⁶ *Путешествия в восточные страны Плано Карпини и Рубрука.* – Москва, 1957. – С.111, 184–186

п'р ганяють коней над поверхнею могили, поки не залишиться найменшої ознаки того місця.” (Джуджані)¹⁷.

Китайський художник зобразив Б. розніженим вельможею з відвислим животом і обличчям сибарита. На це звернув увагу російський письменник В. Чивіліхін (1928–1984), який вдумливо придивлявся до пам'яток цієї епохи. Його роман-есе “Пам'ять” містить багато цікавих і вірних спостережень. Справді, немає жодних свідчень про особисту участь Б. у битвах. Навіть походами частіше керували його брати. Бракувало йому і рішучості, тому такими довгими були періоди боротьби за престол після смерті Угедея та Гуюка. Можливо, що надмірності і привели його до смерті у такому ранньому віці.

З руських князів найкраще використав ці риси Б. галицько-волинський князь Данило Романович. Спочатку він, як і інші князі, пробував домовитися з монголами і за їх згодою залишитися князем київським. З цим, значною мірою, була пов'язана поїздка Данила Романовича в ставку Батия після перемоги у 1245 р. під Ярославом над претендентом на галицький престол Ростиславом Михайловичем, якого підтримувала Угорщина. Але “князю бувшому великому, володівшому Руською землею, Києвом, і Володимиром, і Галичем”¹⁸ не вдалося отримати від монгольського владика ярлика на столицю. Не випадково князівський літописець записав: “Ой, гірше зла честь татарська”. Галицького князя приймали значно краще за інших і не зачепили його основних володінь, але “його ж отець був цезарем у Руський землі... син того не дістав честі”¹⁹.

Б. відмінив рішення улусбека Мауці, який послав Данилові Романовичу вимогу “Дай Галич”, але дав зрозуміти, що монголи не бажають відродження Київської Русі навіть як васальної держави. Пізніше, надаючи ярлик на Київ Олександрові Невському, який цього добивався, він поставив старшим серед володимиро-суздальських князів його молодшого брата, підкресливши тим самим не тільки падіння значення Києва, але й ліквідацію імперії Київська Русь. Взагалі Б. поклав початок політики, орієнтованої на подальше роздроблення земель колишньої Київської Русі. З кожною із цих земель у монголів були свої стосунки, відмінні від інших. Старші з володимиро-суздальських і рязанських князів стали безпосередніми васалами хана, очевидно у подібних стосунках мали перебувати сюзерени Смоленської землі та Великий Новгород, які не були завойовані, а піддалися добровільно. Переяславська земля була віддана ординцям, в околицях Переяслава була ставка Коренци. Чернігівські князі стали васалами Мауці, а дрібні князі з Київської землі разом з болохівськими князями – його васала Коренци. Васалами Мауці (чи навіть Коренци?) мали бути, напевно, і галицько-волинські князі. Турово-пінські князі, визнавши ординську зверхність, стали волинськими васалами. І тільки Полоцька земля, не піддавшись

¹⁷ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.2. – С.116

¹⁸ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.807–808

¹⁹ Там само. – Стб.808

Орді, відкрила обійми для литовських династій, які опанували її головні престולי²⁰.

З істориків на ці спроби Данила Романовича звернув увагу тільки О. Толочко²¹. Він датував поїздку Данила Романовича в Орду 1250 р. Хронологія Галицько-Волинського літопису достатньо проблематична. Але, напевно, все ж правими були М. Грушевський та інші, які відносили цю поїздку до 1246 р.²² І хоча різкий поворот у політиці Данила Романовича у сторону тісних контактів із Західною Європою і боротьба із ординською зверхністю наступили дещо пізніше²³, – галицький князь мусив рахуватися з реаліями політики, – саме тоді почалося гарячкове укріплення міст і перенесення столиці у Холм на західному кордоні.

Рівночасно велися пошуки союзників проти Орди. У 1251 р. такий союз було скріплено шлюбом дочки Данила з володимиро-суздальським князем Андрієм Володимировичем, який незабаром виступив проти ординців²⁴.

Відкритий виклик Золотій Орді було зроблено у 1253 р., коли Данило Романович прийняв від римського папи Інокентія IV королівську корону²⁵. Цей акт міг означати тільки одне: повну відмову від ординської залежності. Сумніватися у ньому не доводиться: папські булли надійно підтверджують інформацію літописця. Папа оголосив хрестовий похід проти Орди. Його буллу отримав навіть князь Олександр Невський. Відразу ж після цього у 1254 р. почалися походи проти Бакоти, де старшина Милій став ординським намісником, та болохівських князів, які залишилися васалами Коренци. Ці заходи викликали війну з Коренцюю (Куремсою), яка закінчилася перемогою короля Данила.

Вартує звернути увагу ще й на такий факт: Б. був ханом (королем) улусу Джучі (Золотої Орди), тоді як каан (імператор) Монголії був його сюзереном. Поки улус Джучі входив до складу Монгольської імперії його хани навіть не карбували власних монет. З Каракоруму на території, підвладні Джучидам, присилали спеціальних чиновників для перевірки правильності нарахування податків, частка з яких відправлялася у столицю імперії. Прийняття королівської корони васалом без згоди сюзерена і не із його рук могло означати тільки одне: розрив васальних відносин. Васал став на один рівень із сюзереном. Для Б. це був удар, але в той момент його хвилювали інші проблеми – йшла боротьба за трон каана. Тому він негайно не втрутився у цю боротьбу, а Коренца міг

²⁰ Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 82–88, 190–194

²¹ Толочко О. Коли перестала існувати “Київська Русь”? Історіографічна доля одного терміну і поняття // Київська старовина. – 1992. – № 6. – С. 15

²² Грушевський М. Історія України-Руси. – Т. 2. – Львів, 1905. – С. 253

²³ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – Львів, 1999. – С. 128

²⁴ ПСРЛ. – Т. 10. – С. 137–138

²⁵ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 129

розраховувати тільки на власні сили – незабаром почалася боротьба за трон самого Б. Чому Мауці не брав особисто участі у війні з Данилом Романовичем сказати важко. Може, подібно до Б., він був просто нерішучим і розніженим царевичем, а може отримав рану у попередніх війнах, яка заваджала йому самому брати участь у походах (Д. Плано де Карпіні подає його в числі тих вождів, які не брали участі в походах).

Старшою дружиною Б. була Буракчин-хатун. Вона була з племені татарів і зберігала вплив на мужа протягом всього його життя. Можливо завдяки їй рештки татарів уникли винищення. Після розгрому цього племені Чингіз-ханом, внаслідок якого було знищено більшість дорослих мужчин, рештки татарів разом з іншими немонгольськими племенами склали авангард монгольського війська. Звичайно, належність до монгольського народу виділяла їх серед інших. Крім того відвагою та жорстокістю вони прагнули реабілітувати себе в очах монгольських вождів. Через це їх ім'я, що служило пострахом для ворожих народів (“татари ідуть!”), було перенесене на назву всього монгольського народу і у Європі замінило її. Можливі і інші пояснення цього феномену, про які було сказано вище. Татарів називали ще “тартар” і ця назва у європейських народів асоціювалася з підземним царством – пеклом.

3. ОРДУ (+ 1251) 1 < Гілка Орду (табл.4)

За “Муіз-ал-аксаб” О. звали ще Іченем, тому часто історики вживають ім'я Орду-Ічен. Син Саркаду-хатун з племені конгурат. М. Сафаргалієв правильно звернув увагу на помилку ряду дослідників, які вважали О. старшим братом Бату²⁶. Такі достатньо поінформовані автори як Рашид ад-Дін та де Плано Карпіні, учасники курултая 1249 р., де був присутнім і О., а також сам Чингіз-хан, навряд чи помилялися.

Бату виділив О., напевно ще у 1227 р., улус у корінних землях батька із м. Отрар, першим великим центром держави хорезмшахів, здобутим Джучі, та ставкою в районі оз.Балхаш і 15 тис. монгольських родин. Його територія простягалася від лівого берега Сир-Дар’ї до північно-східних земель за Аральським морем і рік Ішим та Сарису. Цей улус став правим флангом Золотої Орди – Кок-ордою (Синьою ордою), яка з часом стала фактично окремою державою. Столицею О. було м. Сігнак. Йому підлягали і інші улуси монгольських царевичів на сході.

Виходячи з помилкової тези, Б. Владимирцова, що наймолодший син отримував юрт батька²⁷, М. Сафаргалієв прийшов до висновку, що О. був

²⁶ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – С.40–41

²⁷ Владимирцов Б.Я. Общественный строй монголов. Монгольский кочевой феодализм. – Ленинград, 1934. – С.54–55

наймолодшим з синів Джучі²⁸. Цей висновок було зроблено на підставі прикладу Тулі, який до того ж не був наймолодшим сином Чингіз-хана. Те, що молодші часом отримували батьківські землі пояснювалося активністю їх матерів, які перебували біля батька в момент його смерті і встигали опанувати ситуацію до підходу інших претендентів.

О. не випадково названий в ряді джерел старшим сином. Він був найстаршим після Бату. Так він і перераховується у джерелах. Крім того ряд братів (Шінгкур, Удур, Тука-Тімур і Сінгкум) були його васалами, що було би неможливим, як би О. був наймолодшим. У Джучі О. командував правим флангом. З огляду на розніженість Бату у певні періоди це могло би бути, але це аж ніяк не дозволяє вбачати в О. наймолодшого з синів Джучі.

О. відзначився ще у походах Джучі. У Бату він виконував важливі функції, представляв його на курултаях.

Відомо три дружини О.: Джуке-хатун, Табакана-хатун і неznана з імені дочка нойона Укайджіли. Всі троє були з племені конкурат.

4. БЕРКЕ (* бл.1209 + 1267) 1

Син Султан-хатун. Дата народження встановлюється на підставі опису ал-Муффадаля прийому посольства єгипетського султана Мелік аз-Захир-Рукнад-Дін Бейбарса. Хан Золотої Орди (1257–1267).

Б. брав активну участь у завойовницьких походах у 1236–1241 рр. Від Бату отримав улус на Північному Кавказі, де були чи не найкращі пасовища, а також перетиналися міжнародні торговельні шляхи²⁹. Як наступний після Орду брат Бату, Б., напевно, очолював лівий фланг улусу Джучі і його васалами були окремі з молодших братів. Б. активно допомагав братові і був провідником його політики стосовно боротьби за головний трон Монголії. Схоже, навіть, що він також був у числі претендентів, позаяк Бату відмовлявся і від його імені (це було вже по смерті Орду).

Прийшовши до влади через усунення синів Бату, Б. проявив себе безпощадним і твердим правителем. Було проведено перезатвердження улусів за братами. Зроблено перепис населення в Русі (1257–1259 рр.). Придушені повстання в Новгороді (1257 р.), Ростові, Суздалі, Ярославі (1259). При цьому на Русі були поставлені десятники, сотники, тисяцькі і темники³⁰. Більш твердо запроваджувалася система баскаків.

Відчув зміни у Золотій Орді і король Данило. Б. змістив Коренцу (Куремсу) і замінив його одним з кращих полководців – темником Бурундаєм. Можливо у зв'язку із смертю Мауці цей улус перейшов до Бувала чи його сина Татара. Отримавши значну допомогу, “у тяжкій силі”, Бурундай приступив до

²⁸ Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.41

²⁹ Там само. – С.42

³⁰ Там само. – С.51

відновлення залежності Галицько-Волинської держави. У 1258 р. він змусив волинських князів взяти участь у поході проти союзника Данила литовського короля Міндовга, у 1259 р. на його вимогу були зруйновані укріплення Володимира, Луцька, Крем'янця і Львова. У 1259–1260 рр. галицько-волинські князі знову мусили брати участь у поході Бурундая проти своїх польських союзників, а у 1262 р. знову проти Литви³¹.

Король Данило під час походів Бурундая перебував в еміграції. Очевидно, що монголи його змістили, а брат і сини були змушені скоритися під загрозою пљондрування краю. Монголи не змогли здобути столицю Данила Холм, але й король не зміг підняти на боротьбу своїх західних союзників. В джерелах за цей період відсутні відомості про діяльність короля, а монголи визнавали двох князів: Лева Даниловича і Василька Романовича. Це також підтверджує версію про еміграцію Данила Романовича за межі Галицько-Волинських земель. І тільки у 1262 р., коли зміна ситуації в Орді, яка вимагала концентрації сил на сході і південному сході, стала відчутною, король Данило повернувся з Угорщини і продовжив свою діяльність в руслі попередньої політики.

У 1260 р. ситуація в Золотій Орді знову загострилася. Смерть Менгукаана привела до боротьби за головний монгольський трон між Хубілаєм та Арик-Бугою. Останнього проголосили кааном у Каракорумі. Арик-Буга призначив Алгу, сина Байдара, ханом Чагатайського улусу. У його ставку прибула регентша Оркіна-хатун. Б. не визнав призначення Алгу і послав туди своїх нукерів. Тоді Арик-Буга спрямував у Самарканд, Бухару та області Мавераннахра Бікі-оглана з емірами Угачаром, Сулейман-беком (сином Хабашаміда) та Абішку і 500 воїнів з ними, щоб прогнати служебників Б. Літом 1260 р. у Китаї кааном був проголошений Хубілай. Вибухнула війна між претендентами. Алгу визнав владу Хубілая. Арик-Буга також у 1264 р. визнав Хубілая кааном, продовжуючи ворогувати з Б., якому його вдалося нанести поразку у 1266 р. Б. не приймав активної участі у війні між претендентами, використавши її для початку відділення Золотої Орди від Монгольської імперії. Цьому сприяло і перенесення столиці у Ханбалік (Пекін).

У 1251 р. курултай Чингізидів прийняв рішення про похід брата Менгу – Хулагу в Іран для повного завоювання цього краю. Ініціатором походу був Бату, але, схоже, що ця ідея виходила від Б. Похід розпочався у 1256 р. і в короткий час завершився черговим тріумфом монголів. Джучиди брали участь у цьому поході. Хулагу отримав від каана титул ільхана і фактично утворив новий улус-державу. Але майже рівночасно розпочалося суперництво між цією державою та Золотою Ордою. А. Якубовський вважав, що основною причиною були претензії Б. на Азербайджан, який Хулагу не хотів віддавати, тримаючи свою столицю у Тебрізі³².

³¹ Крип'якевич І. Галицько-Волинське князівство. – С. 133–134

³² Греков Б.Д., Якубовський А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – Москва-Ленинград, 1950. – С. 76

Але не все так однозначно. Звичайно, за допомогу у завоюванні Ірану Хулагу повинен був наділити улусами на його території частину Джучидів, як це зробив Бату, надавши причорноморський улус Мауці. Б. чекав на такий крок Хулагу. Спочатку він навіть видав Хулагу царевича Балакана, звинуваченого у чарах. Арабські автори називають різні причини конфронтації. Ельмуфадаль писав про відмову Хулагу від частки данини на користь Джучидів (що мало би мати місце, якщо Джучиди не отримали володінь у завойованих землях). Ібн Касір – про відмову віддати територію п'ятої частини завойованого, що вимагав Б. Вассаф наголошував на претензіях Б. на Арран та Азербайджан. Рашид-ал-Дін, який був прихильний до Хулагу, згадує про постійні посольства Б. і його зверхне ставлення.

Хулагу сам підштовхнув Б. до розв'язки, спричинившись до загибелі царевичів Кулі і Татара та стративши Балакана. Пізніше з його наказу були пограбовані і перебиті купці, які прибули в його землі із Золотої Орди. Війна розпочалася у 1262 р. і з перервами тривала майже до кінця 60-х років XIV ст.

Перша велика битва на лівому березі р. Кури (1263 р.) закінчилася повною поразкою Хулагу. Тут, за свідченням арабського історика Ібн Василя, Б. виголосив свою знамениту сентенцію: “Якщо б ми діяли спільно, то підпорядкували б весь світ”³³. У цій війні відзначився, командуючи туменом, царевич Ногай, син Татара, який мстив за свого батька.

Далі Б. встановив тісні контакти із ворогами Хулагу, в першу чергу із єгипетським султаном Мелік аз-Захир-Рукн-ад-Дін Бейбарсом (1260–1277), який ще у 1262 р., за свідченням Ібн-абд-аз-Захіра, запропонував Б. союз проти Хулагу³⁴. Підтримував Б. і сельджуцьких султанів у Малій Азії, які були потенційними противниками Хулагу. За свідченням Ібн Бібі, коли султан Ізз-ад-Дін змушений був втекти у Візантію, де був ув'язнений, Б. наказав своїм ординцям переправитися через Дунай і вивести султана. Цей похід на Константинополь у 1264 р. блискуче провів також Ногай зі свого улусу. Після цього Б. подарував йому Солхат і Судак у Криму. Тим часом матері султана повідомили про його смерть і вона викинулася з вежі, сестру та двох синів ув'язнили, а Фахр-ад-дін, який пробував йому допомагати, був переслідуваний. Ізз-ад-Дін помер у 1280 р. у Солхаті. По його смерті султаном проголосили його сина Г'яс-ад-Діна Масуда, якому незабаром вдалося переправитися у Малу Азію.

У 1266 р. після поразки Хулагу у Сирії від військ єгипетського султана, Б. вторгнувся через Дербент в Азербайджан. Розгромивши Абака-хана у Ширвані (1267 р.), він загнав противника за Куру. Не маючи змоги переправитися, він вирушив до Тбілісі. Але по дорозі Б. захворів і, припинивши похід, відступив через Дербент. Помер Б. при підході до р. Терек.

³³ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С. 75*

³⁴ Там само. – С.55

Б. був суворим правителем, який вимагав безоглядного підпорядкування. Разом з Бату він прикладав значні зусилля для підняття міського життя, ремесла і торгівлі. При ньому було зведено величне місто – Новий Сарай, куди Б. переніс столицю. У його часи більшість монголів залишалася язичниками-шаманістами, які прагматично відносилися до інших релігій, відкидаючи релігійну непримиренність і віротерпимість. За свідченням ал-Омарі³⁵ та Елькальшанді³⁶ Б. прийняв іслам ще у 1240-і роки до вступу на престол. Ібн-Халдун та ал-Айні розповідають, що Б. прийняв іслам через бухарського шейха ал-Бахерзі, який змусив його три дні чекати прийому. Поряд з тим Б. продовжував політику віротерпимості, зокрема жителі руського кварталу у Новому Сарай мали свої церкви. Б. був також покровителем зодчих і митців³⁷.

Ал-Муффададь залишив цікавий опис прийому Б. посольства єгипетського султана Меліка аз-Захир-Рукн-ад-Дін Бейбарса: “В той час царю Берке було від роду 56 років. Опис його: рідка борода, велике лице жовтого кольору, волосся зачесане за обидва вуха, в [одному] вусі золоте кільце з цінним каменем, на ньому шовковий кафтан, на голові ковпак і золотий пояс з дорогими каменями на зеленій булгарській шкірі, на обох ногах черевики з червоної шагреневої шкіри. Він не був опоясаний мечем, але на кушаку його чорні роги виті, усипані золотом”³⁸. Прийом відбувався у шатрі, в якому вміщалося до сотні людей, на лавках сиділо 50 чи 60 емірів. Хан сидів на троні поруч з дружиною. Послання Б. доручив читати візирю. Візир Шереф-ад-Дін ал-Казвіні добре розмовляв арабською і тюрською мовами.

Б. мав кількох дружин, з яких відомі Джіджек-хатун та Кехар-хатун. Здається мав незнаного з імені сина, якого вилікував ростовський єпископ Кирило і дальша доля якого невідома. Ординські родоводи про нього нічого не говорять.

5. БЕРКЕЧАР (+ після 1270) 1 < Гілка Беркечара (табл.5)

Син Султан-хатун. Активний часник походу Бату у 1237–1242 рр. У 1241 р. очолював розвідку, послану в землі “алеманів і франків”. Отримав улус на кордонах з улусом Чагатая.

У 1266 р. Борак, син Сунтая і внук Менгу, захопив Чагатайський улус, скинувши двоюрідного брата хана Мубарак-шаха. Кайду, на той час васал Менгу-Тимура, разом з Кипчаком були підступно розгромлені. Менгу-Тимур

³⁵ Там само. – С.245

³⁶ Там само. – С.406

³⁷ Нечволодов А. Сказания о Русской земле. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1913; Д’Оссон К. История монголов. – Т.1. – Иркутск, 1937; Насонов А.Н. Монголы и Русь. – Москва, 1940.

³⁸ Там само. – С.193

вислав проти Борака Б. з 50 тис., який розгромив його. Коли ж Борак спробував розорити Самарканд, Б. послав до нього Кипчак з пропозицією миру. Кипчак з почтом з двох сотень зупинився у Согді, зустрів Борака і домовився про курултай. Весною 1269 р. улус Чагатая було поділено. Борак отримав дві третини Мавераннахра (одна третина залишилася Кайду і Менгу-Тимуру), а також право взяти частину Ірану. Літом 1270 р. Борак був розбитий Абака-ханом. 26.11.1270 р. Менгу-Тимур прислав Б. кречетів і соколів в дарунок. Напевно це було відзначення його заслуг у справі порозуміння з Бораком. Після 1270 р. про Б. немає згадок у джерелах.

6. ШИБАН (ШЕЙБАН) (+ до 1251)..... 1 < Гілка Шибана (табл.6)

Син Кесер, походження якої невідоме.

Учасник курултая у 1228 р. по виборах Удегея. У 1236 р. командував туменом і йшов в авангарді. Переправившись через ріку, з Бурундаєм раптово напали на стан болгар. Вдало скориставшись замішанням, викликаним падінням царської палатки, Ш. і Бурундай добилися перемоги. Відзначився в угорському поході. Отримав улус між землями Орду і Бату, а також племена кушчі, найман, карлик і буйрак та країну Курал біля Уральських гір.

7. ТАНКУТ (+ до 1251) 1 < Гілка Танкута (табл.7)

Син Куйкі-хатун з племені кераїт.

Активний учасник походів 1236–1241 рр.

8. БУВАЛ 1 < Гілка Бувала (табл.8)

Син від наложниці Караджін-хатун.

Можливо, що Б. помер молодим, бо не згаданий у подіях 1236–1241 рр., а, можливо, що він просто не відіграв поважної ролі. М. Сафаргалієв вважав, що “Бувал” це спотворення від “Мовал” і допускав його тотожність Мауці, який кочував біля Дніпра і був зятем Бату, як писав Плано де Карпіні. Він виходив з того, що його улус пізніше успадкував внук Ногай, напевно по загибелі батька Татара у 1262 р.³⁹ Цей дослідник допускав, що улус Мауці-Б. тягнувся аж до Дунаю⁴⁰. Якщо друга версія майже не викликає застережень, бо Коренца (Куремса), який воював проти Данила Романовича, міг бути не улусбеком Правобережжя, як вважають деякі історики, а просто темником і еміром Мауці (Могуція), який вимагав у Данила Романовича віддати Галич, а пізніший улус Ногай включав все Правобережжя та Нижнє Подунав’я і присланий на заміну

³⁹ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды.* – С.42

⁴⁰ Там само. – С.59

Коренці Бурундай згодом був темником у Ногая, то перша версія є доволі сумнівною. Монголи не практикували шлюби з близькими родичами – в цьому просто не було потреби. Бувал і так належав до клану Джучидів. Інша справа Мауці – син Чагатая, про якого згадує той же Плано де Карпіні. Одруження з дочкою Бату та надання йому великого улусу саме на західних кордонах могло бути платою Бату за участь Чагатаїдів у західному поході, а одночасно і пошуками союзу проти нащадків Угедея.

Б. скоріше всього помер до 1242 р., а його сини стали васалами Берке і отримали менші володіння в його улусі. Лише син Татар або навіть внук Ногай дістав від Берке улус Мауці.

9. ЧІЛАУКУН 1

Син Кесер, походження якої невідоме. Інша форма імені Чівалук.
Про його діяльність нічого не відомо. Нащадків не мав.

10. ШІНГКУР 1 < Гілка Шінгкура (табл.9)

Син Фаріс [?], походження якої невідоме.

Брав участь у походах 1239–1240 рр. на Північний Кавказ. У 1242 р. половці напали на його володіння. Разом з Кутаном розгромив їх, здобувши країну урунгутів і бададжів. Ці бої йшли в районі Дербента. Був на лівому фланзі Кок-Орди у підпорядкуванні Орду, тому можна погодитись, що його улус знаходився десь на сході Золотої Орди⁴¹.

11. ЧИМПАЙ 1 < Гілка Чимпая (табл.10)

Син Кутлук-хатун з племені баргут.
Його діяльність не знайшла відбитку в джерелах.

12. БУРЕ (МУХАММЕД) 1

Син Султан-хатун з племені імек (чи ікерас?).

Не слід плутати з Бурі, внуком Чагатая, активним учасником походів 1236–1240 рр. Одним з перших серед Чингізидів прийняв мусульманство. Нащадків не залишив.

13. УДУР 1 < Гілка Удура (табл.11)

Можливо був син старшої дочки хорезм-шаха Мухаммеда, яка була взята наложницею до гарему Джучі.

⁴¹ Там само. – С.42

Був на лівому фланзі Кок-Орди як васал Орду, а отже, напевно, його улус знаходився десь на сході за Аральським морем.

14. ТУКА-ТИМУР 1 < Гілка Тука-Тимура (табл.12)

Син від наложниці Кагрі-хатун з племені меркітів.

Активний учасник походів, був на курултаї у 1246 р. За Рашид-ад-Діном був з Орду на лівому фланзі, а отже мав володіння на сході, скоріше всього північніше Аральського моря. Позаяк його син Уранг-Тімур за Абулгазі мав володіння в Криму, Гаммер, Говарс та інші дослідники вважали, що Т.-Т. володів кримським улусом. Ця проблема залишається відкритою.

15. СІНГУМ 1

Син Фаріс [?], походження якої невідоме. Інша форма імені Шінкум.

Як васал Орду (за Рашидом-ад-Діном) перебував на лівому фланзі Кок-Орди, тобто мав володіння на сході у нинішньому Казахстані поблизу Аральського моря. Нашадків не залишив.

16. ЕСЕН [?] 1

“Муіз-ал-аксаб” зараховує його до синів Джучі. З інших джерел невідомий, його нащадки теж. Можливо помер дитиною.

17. ХУЛАЧІ [?] 1

“Муіз-ал-аксаб” зараховує його до синів Джучі. З інших джерел невідомий, його нащадки теж. Можливо помер дитиною.

18. КУВАДУР [?] 1

“Муіз-ал-аксаб” зараховує його до синів Джучі. З інших джерел невідомий, його нащадки теж. Можливо помер дитиною.

Коронація Чингіз-хана. Справа від трону Джучі.
З мініатюри хроніки Рашід-ад-Діна.

Хан Бату. З китайської мініатюри

6. ГІЛКА БАТУ

Табл.3. Гілка Бату.

III

1. БАТУ (* 1207 + 1255) – див. табл.2, поз.2

IV

2. САРТАК (+ 1256) 1

Хан Золотої Орди (1255–1256).

За Бату тримав улус на правобережжі нижньої течії Волги з кипчацьким (половецьким) населенням¹. Був у добрих контактах з Олександром Невським, допомігши йому стати старшим серед князів Володимиро-Суздальської землі. В останні роки життя Бату займав активну позицію. Захворівши, Бату відправив С. у Каракорум до Менгу-каана. Коли прийшла звістка про смерть Бату, Менгу затвердив С. ханом Золотої Орди, але той помер по дорозі в Сарай².

Історик ал-Джуджані у 657 р.х. (1258–1259 рр.) зустрів у Делі сеїда Ашраф ад-Діна із Самарканда від якого довідався про подробиці смерті С., названого “гонителем мусульман”. Сеїд розповів ніби Берке послав запитати С. з чим пов’язана причина проїзду племінника повз його володіння без нанесення візиту. С. ніби-то відповів: “Ти – мусульманин, а я сповідаю християнську віру, бачити лице мусульманина є нещастя”. Берке заперся у своїй палатці, поклав собі шнурок на шию і три доби провів у плачі та молитві: “Господи, якщо віра Мухаммеда згідна з істиною, відісти за мене Сартакові!”. На четвертий день после цього Сартак помер³. Зрозуміло, що історик подібно до сеїда, симпатизував мусульманину Берке. Але він краще розбирався у хитросплетеннях політики, тому, оправдовуючи Берке, приписав отруєння С. каану Менгу, тоді як Кіракос Гандзакеці прямо називає винуватцем смерті С. – Берке⁴.

¹ Путешествие в восточные страны Плано Карпини и Рубрука. – Москва, 1957. – С.111, 185

² Spuler D. Die Goldene Horde. Die Mongolien in Russland 1223–1502. – Wisbaden, 1965. – P.122

³ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным. – Москва, 1941. – С.19

⁴ История монголов по армянским источникам / Пер. К.П.Патканова. – Вып.1. – Санкт-Петербург, 1873. – С.87

Про те, що С. був християнином крім ал-Джузджані повідомляли і інші автори. Абу-л-Фарадж писав, що С. навіть був посвячений у диякони. Чутки про хрещення С. послужили для французького короля Людовика IX поштовхом для відправлення до монголів посольства Г. де Рубрука у 1253 р. Рубрук був прийнятий С., але поїхав від нього з переконанням, що хоча С. і був покровителем християн, але сам залишився язичником. Рубрук приводив слова секретаря С. Кояка: “Не смійте говорити, що наш хан – християнин; він не християнин, а монгол”. Але сам Кояк був християнином несторіанського визнання, а несторіани не називали себе християнами. Крім того, не виключено, що С. остаточно прийняв християнство пізніше ніж його відвідав Рубрук⁵.

Нашадків у С. не було. Він мав тільки одну дочку, яка прийняла православ'я під іменем Феодори, і була бл. 1257 р. видана за білоозерського князя Гліба Васильовича, якому народила трьох синів: Дем'яна, Михайла і Романа.

3. ТУКАН (+ до 1255) 1

В джерелах ще називається Тоган-ханом. Помер за життя батька.

4. АБУКАН (+ до 1255) 1

Помер за життя батька.

5. УЛАКЧІ (+ 1257) 1

Хан Золотої Орди (1256–1257).

За Джувейні – син Сартака, всі інші джерела називають У. сином Бату. Після смерті Сартака Менгу-каан затвердив ханом юного У., доручивши Борақчин-хатун, вдові Батия, бути регентшею при ньому. Арабські джерела називають Борақчин-хатун дружиною сина Бату Тоган-хана (Тукана) і матір'ю Туда-Менгу. Інші джерела, в т. ч. і Галицько-Волинський літопис, не полишають сумнівів, що Борақчин-хатун була дружиною Бату і, напевно, матір'ю Тукана та У. Рання смерть останнього також сталася не без допомоги Берке, який рвався до влади.

Спочатку Берке схвально зустрів призначення У., можливо розраховуючи на місце регента, а потім просто вирішив позбутися племінника і зайняти його місце.

⁵ Бертольд В.В. *Работы по отдельным проблемам истории Средней Азии.* – Москва, 1964.

V

6. ТАРБУ (+ до 1266) 3
 Інша форма імені Трабу. Помер за життя Берке. Напевно володів батьківським улусом.
7. МЕНГУ-ТИМУР (+ 1282) 3

У джерелах та літературі ще вживається форма імені Мунга-Тимур, Мунке-Тимур, Мунке-Темюр. Хан Золотої Орди (1267–1282).

За Рашид-ад-Діном був посаджений Хубілаєм, хоча й пізніше М.-Т. не визнавав його влади і підтримував претендента Хайду (Гайду). Боротьба між нащадками синів Чингіз-хана закінчилася компромісом. На курултаї 1269 р. на р. Таласі, який відбувся після поразки Борака, була підтверджена внутрішня незалежність улусів Джучі, Чагатая і Удегея, встановлено кордони між цими улусами та сформовано їх союз проти нащадків Тулі⁶. Це означало початок розпаду Монгольської імперії.

Головною проблемою політики М.-Т. було продовження війни з Хулагуїдами. У 1271 р. він здійснив успішний похід проти Візантії, яка їх підтримувала і протистояла союзу Золотої Орди з мамлюками. Цей похід значно полегшив улус-беку Ногаю розширенню його експансії на Балканах. Останній здійснив похід проти болгар, зробивши своїми васалами Тирновське царство, Видинське і Бранічевське князівства.

При М.-Т. було проведено другий перепис на Русі. Київський митрополит і вся православна церква були звільнені від сплати данини. М.-Т. активно вмішувався у справи князів Рязанської та Володимиро-Суздальської земель. Стратив рязанського князя Романа Ольговича (1258–1270). Ханові донесли, що князь погано відзивався про іслам, який поступово приймала монгольська верхівка. М.-Т. велів захити князеві рота, розрізати на шматки по суглобах, а голову настромити на списа, здерши з неї шкіру⁷.

У 1277 р. М.-Т. здійснив похід про ясів і аланів, у якому взяли участь володимиро-суздальські та рязанські князі. Було заложено опорний пункт Деяково на Тереку. У 678 р.х. (14.05.1279–2.05.1280) М.-Т. вторгнувся у Іран з великим військом. Абака-хан вислав проти нього Менгу-Тимур-оглана, сина Хулагу. На цей раз битва закінчилася на користь Хулагуїда.

Стосовно князівств на Правобережжі Дніпра М.-Т. активності не проявляв. Можливо, що цьому завадило посилення улус-бека Ногая⁸, у сфері впливу якого знаходилися їх території. Князь Лев Данилович не прийняв королівського титулу, щоб не провокувати монголів, і, навіть, пробував з їх

⁶ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды.* – Саранск, 1960. – С.53

⁷ ПСРЛ. – Т.4. – С.42

⁸ Там само. – С.54

допомогою вирішувати свої проблеми. У 1275 р. М.-Г. допоміг йому проти великого князя литовського Тройдена.

М.-Г. дозволив Генуї організувати колонію у Кафі та сприяв розгортанню кримської торгівлі і піднесенню Солхату.

М.-Г. залишався язичником, хоч і прихильним до мусульман. З його дружин відомі: Ольджан-хатун з племені конкурат, дочка Салджідай-гургена і Кельмиш-ака, сестри Менгу-каана; Султан-хатун з племені ушин та Кутуй-хатун.

8. ТУДА-МЕНГУ (+ 1287) 3

В джерелах та літературі ще вживається форма імені Туда-Мунке, Туда-Мунга та Тудан-Менгу. Син Кучу-хатун. Хан Золотої Орди (1282–1287).

Посаджений на трон всемогутнім беглербеєм Ногаєм в порушення заповіту Менгу-Тимура, який хотів бачити спадкоємцем Телебугу, найстаршого з правників Бату. Безвольний правитель, захопився містичними вченнями суфіїв, об'явив себе дервішем і поступово став віддалятися від державних справ, а у 1287 р., за свідченням Рукд-ад-Діна, помішався⁹, невдовзі був зміщений і зрікся престолу на користь Телебуги. Очевидно, у скорому часі був вбитий.

При ньому продовжувалася війна з Хулагуїдами, зміцнювалися союзні зносини з Єгиптом. Султан Ель-Мелік Ель-Мансур ал-Фората у 1287 р. з посольством прислав припаси, матеріали, фарби і каменотеса для будівництва мечеті у Солхаті. У справі улусу Ногая та Галицько-Волинської держави Т.-М. не вміщувався. Підтримував князя Андрія Олександровича у його боротьбі з братом Дмитром за володимирський престол. Але Дмитро Олександрович звернувся до Ногая і з його допомогою переміг брата¹⁰.

Т.-М. був язичником і тільки, ставши ханом, прийняв іслам. Знані дві його дружини: Ірикадж-хатун з племені конкурат та Тура-Кутлуг-хатун з племені татар.

9. ТУКТУНУК 3

Інша форма імені Тукта-Нука. Син Кучу-хатун.

10. УГАЧІ 3

Інша форма імені Аукаджі. Нащадків не мав.

⁹Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С.105–106*

¹⁰Веселовский Н.И. *Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время // Записки Российской АН. – Серия 8. История. – Т.13. – № 6. – 1922; Горский А.А. Политическая борьба на Руси в конце XIII века и отношения с Ордой // Отечественная история. – 1996. – № 3.*

11. АХМЕД (+ після 1287) 3

У 1283–1285 рр. у Курському князівстві утвердився ординський баскак А., який почав тіснити сусідніх удільних рильських князів – воргольського князя Олега та липицького князя Святослава, закладаючи слободи в їх землях. Олег звернувся з жалобою до Телебуги, який підтримав князів. Тоді А. звернувся до Ногая, який прислав військо з допомогою якого було розорено обидва князівства. Через рік липецький князь підстеріг двох братів А., які встигли втекти в Курськ, і розорив слободи. Побоюючись пімсти ординців, Олег сам напав на родича і вбив його. Але і його чекала така ж доля. Він загинув в боротьбі з братом Святослава Олександром, який отримав від ординців підмогу¹¹. Ці літописні відомості підтверджені археологами¹².

Навряд чи зміг би немонгол-мусульманин, який просто відкупив вихідданину цілого Курського князівства (значно більшого за Рильське і його уділи), чи навіть нойон, не кажучи вже про нукера, у XIII ст. так поводитися з князями і не слухати самого хана Телебугу. Баскак – намісник завойованої області. Літописець просто не наважився титулувати князем руського князівства Чингізида і записав, що інші баскаки тримали князівства “і сії велици бяху”¹³. Останнє можна витлумачити, що на степових окраїнах Чингізида таки пробували займати князівські престолі.

За “Муіз-ал-аксаб” А. був сином Абукана, молодшим за Дакдаку. У літописах він названий сином Теміра (вже знак високого походження). Темір (Тимур) могло бути і записаним на слух спотворенням імені Тукан (Тоган) – літописець записав більш поширене ім’я. Син Тукана скоріше міг бути в опозиції до Телебуги і звернутися до Ногая.

12. САБІР (+ після 1287 ?) 3

За “Муіз-ал-аксаб” – молодший брат Ахмеда і син Абукана. В літописах згадуються два брати Ахмеда, які були його васалами, тобто молодші. Напевно це Сабір та Дінгур.

13. ДІНГУР 3

14. БАРАК 4

¹¹ ПСРЛ. – Т.18. – С.79; Войтович Л.В. Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С.181.

¹² Александров-Липкин Ю.А. Далекое прошлое соловьиного края. – Воронеж, 1971. – С.112–117

¹³ ПСРЛ. – Т.3. – С.78

15. БУЛАР	4
16. ТУТУДЖ	4
17. ДАКДАКА	4

Інша форма імені Вакдака.

VI

18. ТЕЛЕБУГА (+ 1291)	6
-----------------------------	---

Власне Тулабуга (Тула-Бука). Телебуга – варіант руських літописів. Хан Золотої Орди (1287–1291).

Через Ногая не зайняв ханський престол після смерті батька. Коли безумство Туда-Менгу стало помітним, Т. з братом Кунчеком та Алкуем і Тогрилом, синами Менгу-Тимура, усунули хана від влади. Т., як старший, спочатку правив від імені Туда-Менгу, а по смерті останнього, очевидно насильницькій, як хан.

Намагаючись взяти під контроль Ногая, який виразно перетворював свій улус в окрему державу з центром на Нижньому Дунаї, Т. організував у 1287 р. похід великого війська в Угорщину. Ногай приєднався до цього війська, яке дійшло аж до Пешта, але потім несподівано покинув його і через Брашів відійшов у свої володіння на Дунаї. Перехід через Карпати, який тривав звично три дні, виявився для Т. фатальним. “А ходив він тридцять днів, блудячи в горах, бо водив його гнів Божий. І настав у них голод великий, і почали люди [коней] їсти, а потім стали і самі умирати, і померло їх незчисленне множество. Самовидці ж казали: померлих було сто тисяч”¹⁴. Чи не зіграли роль у цих втратах Т. (звичайно менших ніж 100 тис.) воїни галицького князя Лева Даниловича, васала і союзника Ногая?

Восени 1287 р. Т. виступив в похід на Краків. “І зібрав він силу велику, – бо забув він про кару Божу, що збулась над ним в Уграх”. У складі війська виступили чернігівські князі, а також князі з північно-східних земель. Ця рать йшла через галицько-волинські князівства, від яких хан зажадав покори і участі в поході. На ріці Горині першим зустрів Т. луцький князь Мстислав Данилович “з питтям і з дарами”. Біля Перемиля до його війська приєднався володимирський князь Володимир Василькович. На межі галицько-волинських земель їх дігнав Лев Данилович “з питтям і з дарами”. Коли військо зупинилося на бужківському полі князі думали, що їх перебують, а міста поруйнують. Галицько-волинські землі з часів повернення короля Данила (1262 р.), використовуючи зайнятість ханів війною з Хулагуїдами, перестали бути

¹⁴ ПСРЛ. – Т.2. – Стб.892–893

ординськими данниками. Пізніше, коли Ногай опанував все Західне Причорномор'я, Лев Данилович визнав його зверхність і з допомогою Ногая приборкував братів та сусідів. Такі стосунки були вигідні обом сторонам. Готуючись до підпорядкування Ногая, Т. вирішив розірвати ці стосунки, підпорядкувавши галицько-волинських князів безпосередньо собі. Тому останні не без підстав побоювалися розправи. Але Т. пройшов через волинські землі, при цьому ординці нещадно грабували населення, і вступив у польські землі. Під Сандомиром, здобути який військо Т. не змогло, хан довідався про те, що Ногай вже під Краковом. Не зустрівшись з ним, Т. повернув назад і в кінці грудня – на початку січня тримав Львів в облозі дві неділі. Очевидно відбудовані укріплення Львова були потужними і Т. не рішився штурмувати місто. Після відходу ординців Лев Данилович оцінив втрати у дванадцять з половиною тисяч¹⁵. Чи була облога Львова пімстою за союз з Ногаєм, чи Т. прагнув демонстрацією сили відбити у князів охоту до продовження цих стосунків?

У 1289 р. Т., який залишався язичником, в період рамазану вторгнувся в Іран. Ногай, послідовний противник Хулагуїдів, послав туди також своє військо із знаменитим темником Бурундаєм. 26.03.1290 р. ільхан Аргун довідався про виступ противників з Дербента. Він наказав Тукалу, Шіктур-нойону і Кунджукбалу перехопити військо Джучидів. На допомогу їм спішив Тогачар, один з кращих полководців Хулагуїдів. 13.04.1290 р. Аргун з основними силами вийшов з Білясувара. 27.04 він прибув в Шабран до обозу. 29.04.1290 р. авангард військ ільхана зіткнувся на р. Карасу під Дербентом з авангардом Т., яким командували царевичі Аячі і Токта (з одним туменом) та еміри Менглі-Бука і Екідж. Еміри ільхана Тогачар, Кунджукбал і його тисячник Тайджу кинулися у воду і раптово атакували Джучидів. У цьому бою загинули знаменитий темник Бурундай і тисячник Кадай. В полон потрапив Черіктай, старший емір Токти.

Поразка в цьому поході привела до виникнення змови серед Джучидів, яку очолив син Менгу-Тимура – Токта. Загибель Т. прискорило суперництво з Ногаєм. Ногай підтримав змову Токти. Прикинувшись смертельно хворим, він прибув у Сарай-Берке і, як найстарший в роді серед Джучидів, зажадав скликання курултаю. Коли Т. з іншими царевичами приїхали на цю зустріч, нукери Ногая перебили охорону і захопили їх. Видані Ногаєм Токті, Т. і його прибічники були страчені (їм за монгольським звичаєм переломали хребти)¹⁶.

19. КУНЧЕК (+ 1291) 6

Разом з Телебугою усунув Туда-Менгу. Учасник походів 1287 р. Загинув внаслідок змови Тохти з Телебугою та іншими царевичами у ставці Ногая.

¹⁵ Там само. – Стб.894

¹⁶ Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды Ногай и его время // Записки Российской АН. – Серия 8. История. – Т.13. – № 6. – 1922.

20. АЛКУЙ (+ 1291) 7

Інша форма імені Алгуй. Разом з Телабугою усунув Туда-Менгу. Загинув внаслідок змови Тохти з ханом Телебугою та іншими царевичами у ставці Ногая.

21. АБАЧІ 7

Інша форма імені Абаджі.

22. ТУДАКАН (+ після 1293)..... 7

В джерелах ще зустрічається форма його імені Тудан (Дюдень). Підтримав змову Токти. У 1293 р. очолив каральне військо Золотої Орди, яке розгромило 14 міст у Володимиро-Суздальській землі, князі яких шукали підтримки у Ногая.

23. БУРКУК (+ 1310)..... 7

В джерелах ще зустрічається форма його імені Бурлюк. Входив у партію Токти в боротьбі за ординський трон.

24. ТОКТА (+ 1312) 7

В джерелах зустрічається форми його імені Токтай (Токта) та Гіяс-ад-Дін Токтай (хоча він не був мусульманином, залишаючися язичником). Син Ольджан-хатун. Хан Золотої Орди (1291–1312).

У поході на Азербайджан у 1289–1290 рр. командував туменом. Побоюючись братів Алкуя і Тогрила, які підтримували Телебугу, втік у 1290 р. до Йілікчі, внука Беркечара і послав до Ногая. Ногай у 1291 р. вирішив підтримати Т. Він хитрістю заманив Телебугу і царевичів, які його підтримували, на курултай, а потім видав їх Т. Стративши Телебугу, Кунчека, Алкуя, Тогрила та інших братів, Т. відступив у свій улус за Ітілем (Волгою). Лише впевнившись у підтримці інших братів, Т. зайняв трон.

За порадою Ногая Т. вирішив припинити війну з Хулагуїдами, які за Газан-хана досягли найбільших успіхів. 28.03.1294 р. він послав послів до ільхана Газана, які були відпущені 2.04.1294 р. Переговори завершилися миром, скріпленим шлюбом Турі, сина Ногая з сестрою Газан-хана.

Т. намагався посилити контроль за руськими князівствами. У протипагу до Володимира на Клязьмі, навколо якого почалася консолідація північно-східних князівств, де вже завершувалося формування російської нації, ординці хотіли відновити значення Києва¹⁷. Саме тому, після карального походу у 1293 р.

¹⁷ Ставиский В.И. „Киевское княжение” в политике Золотой Орды (первая четверть XIV века) // Внешняя политика Руси. Юбилейные чтения памяти

у Володимиро-Суздальську землю, окремі князі якої стали звертатися до Ногая, бл. 1299–1300 рр. путивльські Ольговичі, сильніші на той час з чернігівських династій, отримали ярлик на Київ. Правителі невеликого Московського князівства, демонструючи лояльність щодо Орди, почали розширювати свої володіння. У протистоянні Московського князівства, князь якого Юрій Данилович добивався всіма способами прихильності при ханському дворі, з Тверським князівством, Т. став на сторону більш слабкої на той час Москви.

Т. старався уникати конфронтації з Ногаєм, пам'ятаючи долю свого попередника. Поряд з тим він не бажав бути маріонеткою в руках Ногая. Це привело до усобиці, яка закінчилася на цей раз загибеллю Ногая. Безпосереднім приводом послужила родинна сварка. Батько дружини Т. емір Солджидай-гурген з племені конкрат посватав для свого сина Яйлага (від Кельмиш-ака-хатуни) дочку Ногая – Кабак. Кабак була мусульманкою, а Яйлаг і його родина дотримувалися ойратської віри. Коли Ногай довідався, що родичі хана ігнорують Кабак, він поставив вимогу відіслати Солджидай-гургена в юрт біля Хорезму. Т. відмовив. Тоді Ногай зажадав видачі Солджидай-гургена, на що знову отримав відмову хана.

Війна розпочалася пізньої осені 1298 р. Ногай з синами Джуке, Теке і Турі вторгнувся у володіння Т. Хан зібрав на ріці Узі 30 туменів війська, але ріка не замерзла і він не зміг переправитися. Обидва війська відступили. Напочатку 1299 р., довідавшись, що військо хана розпущене, Ногай раптово напав на нього. Битва відбулася на ріці Аксай на межі володінь Т. та Ногая. Т. був розбитий і мусив втікати у Сарай. Але і Ногая покинули деякі еміри, невдоволені його політикою пошуків союзу з ільханом. Ногай навіть хотів, щоб Газан-хан виступив посередником у його конфлікті з Т. Останній тим часом отримав допомогу, а також, пройшовши через Чернігівську і Київську землі (у той час, напевно, були відновлені Київське і Переяславське князівства), зібрав війська тамтешніх князів¹⁸. 15.09.1300 р. у вирішальній битві у низів'ях Південного Бугу чи Дністра у місцевості Куканлик він переміг Ногая, який був вбитий чернігівським чи київським дружинником¹⁹. Навколо локалізації цього топоніма триває полеміка. Новіші дослідники шукають Куканлик у Буджаку, на речці Когильник²⁰. За версією Ф. К. Бруна Куканлик тотожний з одним з одеських лиманів – Куяльником²¹. На морській карті венеціанця Андреа Біанко

В. Т. Паашто. Тезиси докладов. – Москва, 1988. – С.95–99

¹⁸ *Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С.159*

¹⁹ *Шабульдо Ф.М. Земли Юго-Западной Руси в составе Великого Княжества Литовського. – Киев, 1987. – С.15–16*

²⁰ *Spinei V. Moldova in secolele XI–XIV. – Bucuresti, 1982. – P.171; Егоров В.Л. Историческая география Золотой Орды. – Москва, 1985. – С.201*

²¹ *Брун Ф.К. Черноморье. Сборник исследований по исторической географии Южной России. – Ч.2 // Записки Новороссийского ун-та. – Т.30. – Одеса, 1880. – С.353*

1436 р. цей же дослідник побачив між нижньою течією Дністра і його лівою притокою Кучурганом напис “zizera ya de nogay”. На новому виданні карти ця назва виглядає як “nogai”²².

Улус Ногая отримав брат Т. – Сарай-Бука. Значна частина улусу Ногая у ході боротьби з його синами і у наступні роки (1301–1307) відійшла до Угорщини. Скориставшись з цієї боротьби, звільнилися з-під ординського впливу болгарські та сербські правителі. Галицько-волинський князь Юрій Львович коронувався дідівською короною, що означало, що він позбувся ординської опіки. Йому вдалося навіть добтися утворення Галицької митрополії, до якої відійшли епархії територій, які позбулися ординської опіки. В Константинополі погодилися на виділення Галицької митрополії з огляду на те, що київські митрополити перебували під повним ординським контролем. Політика, яку далі проводив Т., сприяла королеві Юрію Львовичу.

Розгромивши Ногая, 3.05.1301 р. Т. знову послав послів до Газан-хана. В угоду противникам Ногая і його синів, він вимагав очистити Азербайджан і Арран, які мали належати Джучидам. У 1302 р. Газан-хан наблизився до Дербента. Сини Т. відступили у степ. Війна з Хулагуїдами знову стала реальністю. Т. намагався організувати антиіранську коаліцію. У 1306 р. послы Т. прибули у Єгипет до султана ал-Меліка ал-Насира Мухаммеда (1299–1309) з пропозиціями спільних дій проти Хулагуїдів, але отримали відмову. З того часу, як пише Вассаф, відновилося торгівля з Арраном і Азербайджаном. Намагаючись здобути підтримку решти монгольського світу у конфлікті з Хулагуїдами, Т. у 1303–1305 рр. після обміну посольствами визнав зверхність великого каана Тимура-Олджейту. Але фактичного відновлення Монгольської імперії не відбулося. По смерті Тимура-Олджейту у 1307 р. почалася довга боротьба за престол великого каана. Золота Орда та інші західні улуси назавжди відпали від імперії. Наближення династії Юанів до китайської культури та релігії поряд з поширенням мусульманства в Золотій Орді зробили цей розрив безповоротним.

Зайнявши після боротьби з нащадками Ногая, території його улусу, Т. успадкував і конфронтацію з генуезькими колоніями, перш за все з Кафою. У 1308 р. він послав проти генуезців військо, але останні врятувалися втечею на кораблях.

Т. хотів залишити трон своєму синові Ільбасмишу. Він помер на кораблі під час плавання по Ітилю (Волзі), готуючись до нового походу у руські землі²³.

²² Димитров В. *България в средновековна картография XIV–XVII век.* – София, 1984. – № 17

²³ Арзютов Н. *Золотая Орда.* – Саратов, 1930; Федоров-Давыдов Г.А. *Общественный строй Золотой Орды.* – Москва, 1973.

25. САРАЙ-БУКА (+ 1302) 7

Підтримував Токту. Після загибелі Ногая отримав його улус та воював з його нащадками. У 1301–1302 рр. боротьба ця була особливо впертою²⁴.

26. МУЛАКАЙ (+ 1291) 7

Інша форма імені (за Бейбарсом) – Малаган²⁵. Страчений Тохтою за підтримку Телебуги.

27. КАДАН (+ 1291) 7

Страчений Тохтою за підтримку Телебуги.

28. КУДУКАН (+ 1291) 7

Страчений Тохтою за підтримку Телебуги.

29. ТОГРИЛ (+ 1291) 7

Інша форма імені – Тогрулджа. Разом з Телебугою усунув Туда-Менгу. Загинув внаслідок змови Тохти. Казі Ахмед і ряд інших авторів вважали Т. сином Тохти, який ніби-то правив 17 років по ньому і помер у 727 р.х. (1326/1327). Його дружина Баялун-хатун з візантійської імператорської сім'ї Палеологів після його загибелі була взята до гарему сина Т. – Узбека. Вона залишалася християнкою, незважаючи на мусульманський фанатизм її другого мужа і мала на нього помітний вплив²⁶.

30. УР-МЕНГУ 8

Син Ірикадж-хатун.

31. ЧЕЧЕКТУ 8

Син Тура-Кутлуг-хатун.

32. ТУБТАЙ [?] 8

²⁴ Руссев Н.Д. Молдавия в „темне века”: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // *Stratum plus*. – 1999. – № 5. Неславянское в славянском мире. – С.379–406

²⁵ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.1. – С.107–108

²⁶ Нечволодов А. Сказания о Русской земле. – Т.2. – Санкт-Петербург, 1913.

33. САРАЙ-ТІМУР.....	9
34. БАБУДЖ.....	9
35. ТУКЕЛЬ-БУКА.....	9

VII

36. ЮЗ-БУКА.....	19
37. ШЕВКАЛ (+ 1327).....	22

Інші форми імені Шелкан, Чолхан.

Посланий Узбеком у Тверське князівство в 1327 р. як посол, вів себе визиваюче. Зайняв двір князя Олександра Михайловича. Московські агенти розпустили чутки, що Ш. має намір сісти на тверський престол і насильно змусити населення прийняти імлам. Коли 15.08.1327 р. ординці захотіли відібрати коня у дякона Дюдка, той підняв крик, а тверичі заступилися за нього. До них приєднався і Олександр Михайлович з дружиною. Ординці відступили у двір князя Михайла Ярославича, але тверичі підпалили його. З Ш. загинули і ординські купці²⁷. Московський князь Іван Калита негайно доніс ханові Узбеку і з 50 тис. ординського війська виступив проти Твері²⁸. В російському епосі збереглася пісня про Щелкана Дудентьєвича²⁹. [Трансформація імен: Ш., син Тудакана – Щелкан Дудентьєвич].

38. ТУЛУНБІЯ (+ 1364).....	23
39. МЕНГЛІ-БУКА (+ до 1312).....	24

Напевно помер при житті батька, бо Токта хотів поставити після себе його молодшого брата Ільбасмиша.

40. ІЛЬБАСМИШ (+ 1312).....	24
-----------------------------	----

Інша форма імені – Ябариш. За заповітом Токти мав йому успадкувати. Старший емір Токти Кадак хотів поставити його ханом Золотої Орди, усунувши

²⁷ ПСРЛ. – Т.4. – С.260–261; – Т.15. – С.470

²⁸ Борзаковский В. С. История Тверского княжества. – Санкт-Петербург, 1876; Воронин Н. Н. “Песнь о Щелкане” и тверское восстание 1327 г. // Исторический журнал. – 1944. – № 9; Ключ Э. Княжество Тверское. 1247–1475 гг. – Тверь, 1994.

²⁹ Древние российские стихотворения, собранные Киршию Даниловым. – Москва-Ленинград, 1958. – С.28–29

іншого претендента Гасан-оглана. Але в боротьбу вмішався Узбек, який, як розповідає “Історія Увейса”, підступно вбив обох³⁰.

41. ИСКАР [?]..... 24

42. ТУКЕЛЬ-БУКА (+ 1313)..... 24

Хан Золотої Орди (1312–1313).

Пробував захопити владу, але був вбитий прихильниками Узбека. Деякі дослідники вважають його воєначальником Тука-Букою і башкиром за національністю³¹, що, звичайно, було виключено. Навіть такі особистості як Мамай, Тимур та Єдігей, не будучи Чингізидами, не ризикували проголосити себе ханами.

43. УРУС-БУКА 26

44. КУНКАС 28

45. УЗБЕК (+ 1342) 29

Власне Гіяс-ед-Дін Султан Мухаммед Узбек. Хан Золотої Орди (1313–1342).

Мав улус на східних межах Золотої Орди. У 1312 р. в Хорезмі домовився з Кутлуг-Тимуром і під приводом вираження співчуття добився прийому у Льбасмиша. Під час аудієнції У. вдарив Льбасмиша ножем, а Кутлуг-Тимур вбив його еміра Кабака. Пізніше його прихильники розправилися з Тукель-Букою. Ханом проголосили У. в січні 1313 р.³²

Першим із золотоординських ханів почав насильно запроваджувати іслам як державну релігію, переслідуючи інаковірців (з 1313 р.). При ньому Золота Орда досягла найвищого розквіту.

Стосовно російських князівств провадив політику зіткнень і усобиць. Підтримав московських князів Юрія Даниловича і Івана Калиту проти тверських князів. У 1317 р. з його наказу був вбитий тверський князь Михайло Ярославич, у 1327 р. жорстоко придушене повстання у Твері, інспіроване московськими агентами, у 1339 р. вбиті тверський князь Олександр Михайлович і його син Федір³³. Московський князь Іван Калита, ставши фактично намісником У., став

³⁰ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.100

³¹ Утемиш-хаджи. Чингиз-наме. – Алма-Ата, 1992; Усманов М.А. Татарские исторические источники XVII–XVIII вв. // Сборник летописей. – Казань, 1972.

³² Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.100

³³ Арзютов Н. Золотая Орда. – Саратов, 1930; Богатов Г.А. Золотая Орда // Русская речь. – 1970. – № 4; Аверьянов К.А. Московское княжество Ивана Калиты. – Вып.1–3. – Москва, 1993–1994.

збирати данину-викуп і в інших землях. Дрібні князі, не здатні погасити свої недоїмки перед ординцями, стали продавати свої володіння московському князеві і переходити в ряди його дворян. Інспіруючи антиординські виступи у сильніших князівствах і придушуючи їх з допомогою ординських військ, Іван Калита добивався ослаблення своїх противників. Крім того у самому Московському князівстві почали впроваджувати ординський принцип прямого успадкування влади, стримуючи процес роздроблення на уділи, який активно проходив у сусідніх князівствах. Активність московських князів не залишилася без уваги У. Він навіть розділив у 1328 р. Велике князівство Володимирьке між Іваном Калитою та суздальським князем Олександром Васильовичем. Але у 1331 р. московський князь знову добився відновлення своєї зверхності.

У. не зумів, однак, завадити Смоленському князівству позбутися ординської опіки. У середині 1330-х рр. смоленський князь Іван Великий Олександрович перестав платити ординський вихід. У 1339 р. У. послав на Смоленськ великі сили, очолені еміром Товлубеєм, куди входили дружини Івана Калити і його васалів, а також інших князів. Не добившись успіху, у 1340 р. він знову послав на Смоленськ велике військо, де крім ординців були дружини рязанських, суздальських, ростовських, юр'євського, друцького і фомінського князів та московське військо. Смоленськ витримав ординські удари.

У 1323 р., схоже, У. спробував повернути залежність Галицько-Волинської держави. В ході цієї боротьби, напевно, загинули Андрій та Лев Юрійовичі. Але, не маючи змоги безпосередньо втрутитися у боротьбу за Галицьку спадщину (через зайнятість основних сил на Кавказі), У. домовився з Литвою про підтримку мазовецького кандидата³⁴. Болеслав-Юрій Тройденевич, у свою чергу, титулувався князем “Малої Русі”, декларуючи відмову претензій на Київ та інші землі, які знаходилися у межах монгольського впливу (“*Dei gratia natus dux totius Russae Minoris*” – “З Божої ласки природжений князь всієї Малої Русі”)³⁵. У 1340 р. золотоординський хан допоміг Любарту-Дмитрові Гедиміновичу та його старості Дмитрові Детьку відбити наступ польського короля Казимира III на Галицьку землю³⁶. 1342 р. його військо здійснило небувале спустошення теренів Польщі і Угорщини, чим було стримано агресію проти Галицько-Волинської держави³⁷.

³⁴ *Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С. 99*

³⁵ *Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси / Сборник материалов и исследований, собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. – Санкт-Петербург, 1907. – С. 153–154*

³⁶ *Шараневич И. История Галицко-Володимирской Руси. – Львов, 1863. – С. 158–159*

³⁷ *Болеслав-Юрій II, князь всей Малой Руси // Сб. мат. и исслед., собр. О. Гонсиоровским, А. А. Куником, А. С. Лаппо-Данилевским, И. А. Линниченко, С. П. Пташицким и И. Режабком. – Санкт-Петербург. – 1907. – С. 20–21, 156–190*

Пробував У. відновити вплив Золотої Орди і у болгарських землях. У 1324 р. він підтримав царя Георгія II Тертера у конфлікті з Візантією, а у 1328 р. – царя Михайла III Шишмана у війні із Сербією. Але в обох випадках Болгарія потерпіла невдачі.

Головним напрямком зовнішньої політики У. продовжувала залишатися боротьба за Азербайджан. 11.05.1314 р. У. вислав з Дербента Гейхату з чотирма старшими емірами. 2.08–30.09.1315 р. Баба-огул із своїм туменом піддався ільхану Улджейту і був посланий на Хорезм, правитель якого Кутлуг-Тимур через зраду частини війська не зміг йому завадити. В одному мінареті Баба-огул спалив 600 мусульман, взяв в полон 50 тис. Але був розбитий Савуром, сином Урек-Тимура, сина Тука-Тимура. Син Дуви, хана Мавераннахра, – Есен-Бука-огли (1309–1318) був союзником У. В присутності посла У. – Ак-Буки і еміра Хусейн-гургена, батька засновника династії Джалаїридів Хасана Великого, Улджейту стратив Баба-огула з сином.

Війна з Хулагуїдами не дозволила У. підтримати Есен-Буку, коли той у 1316 р. намагався відірвати улус Чагатая від Монгольської імперії. У. і сам формально залишився вірним великому каану Буйянту.

Зимом 1319 р. під час перебування юного ільхана Абу Саїда на зимівці в Гаубарі У. раптово виступив проти Хулагуїдів. Лезгіни попередили еміра Тарамтаза і той змушений був втікати. Узбек дійшов до берега ріки Кури, але емір Чупану, який виконував функції регента, зумів зайти йому в тил зі сторони Грузії. У. довідався про наміри противника взяти його у кліщі і відступив до Терека. Його переслідував Курумиш, син Алінака, який не прийшов на допомогу Абу-Саїду. Бойові дії тривали майже безперервно з перемінним успіхом.

У. постійно шукав прихильників у стані ільханів. У 1325 р. емір Чупан, один з кращих полководців ільханів, з Грузії спустошив землі У. Він загинув між 17.11–16.12.1327 р. Його старший син Хасан з онуком Галишем втекли у Хорезм, звідки перебралися до У. Обидва воювали у його війську проти черкесів. Хасан помер від рани у цій війні, а його син Галиш був пізніше у війську Джанібєка. 19.10–17.11.1335 р. умертвили Багдад-хатун, яка вела переписку з У., запрошуючи його в Іран.

Війна з Хулагуїдами виснажувала сили Золотої Орди і не приносила результатів. У 1335 р. У. знову не зміг форсувати Куру через опір азербайджанців.

У. багато будував, зокрема в Криму. В Солхаті збереглася мечеть з чудовим різьбленим кам'яним порталом, з датою будови та ім'ям У.³⁸ Він переніс столицю у Новий Сарай (Сарай-ал-Джедід), який розбудував і прикрасив. Розширилися не тільки політичні, але й торговельні контакти з Єгиптом, головним союзником Золотої Орди в боротьбі з ільханами³⁹. Довгу історію мало

³⁸ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение*. – Москва-Ленинград, 1950. – С.91

³⁹ Закиров С. *Дипломатические отношения Золотой Орды с Египтом (XIII–XIV вв.)*. – Москва, 1966.

сватання однієї з царівен – Тулунбай-хатун, дочки Тунаджі, яку планували видати за султана ал-Меліка ан-Насіра. Перше посольство було відправлене у 1314 р. Зберігся опис ал-Айні подорожі царівни через Константинополь у Александрію в 1320 р.⁴⁰ Через п'ять років У. довідався, що султан незабаром видав царівну за одного із своїх мамлюків. Султан вибачався, признаючи, що Аллах забрав її з життя.

Сестра У. Кончака-Анна (+ 1317) була видана за московського князя Юрія Даниловича. Незважаючи на віронетерпимість в самій Орді, до нього невластиву Чингізидам, У. дозволив Кончаці змінити віру і охреститися⁴¹. Так само не змушував переходити в іслам свою дружину Баялун-хатун, з походження візантійську принцесу. Дочка Іткуджуджука, за свідченням Ібн Батутти була видана за еміра Іса-бека. З дружин У. відомі ще Шерітамгу, мати Джанібека, та Кабаке і Урдуджі.

46. **ГАЗАН-ОГЛАН** (+ 1312 ?)..... 29

Інша форма імені Езгір-оглан. Згідно Таріх-і-Шейх-Увейс у 1312 р. претендував на престол. Через це деякі історики вважають його старшим за Узбека.

47. **ДЖУХТАЙ**30

VIII

48. **СЕРА-БУКА**..... 39

49. **ТУЛАКАЙ**39

50. **КААН**.....39

51. **ДЖУРУКАН**39

52. **САФАР-БУЛУДЖ**.....39

53. **ТУЛУТБЕК** (+ до 1342) 45

Його нащадки претендували на ханський престол по смерті Узбека.

54. **ІРІНБЕК** (+ до 1342) 45

⁴⁰ *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.1. – С.520*

⁴¹ *Григорьев В. О достоверности ярлыков, данных ханами Золотой Орды русскому духовенству. – Москва, 1842. – С.51*

55. ТУГДИБЕК (+ до 1342) 45

Не мав нащадків. Напевно помер юним.

56. ШИРІНБЕК (+ до 1342) 45

Не мав нащадків.

57. ТІМУРБЕК (+ 1342) 45

Вбитий з наказу Джанібєка по смерті батька.

58. ДЖАНІБЕК (+ 1357) 45

Хан Золотої Орди (1342–1357).

По смерті Узбека усунув племінників, синів старшого брата Тулугбека, і став ханом. Його політика мала виразний південно-східний напрямок. Західними проблемами цікавився мало, продовжуючи політику батька, чим дозволив значно укріпитися московським князям. Галицько-волинськими справами він взагалі не цікавився. Після Узбека ординці вже не пробували відновити свій вплив на цих землях. Політику батька Д. продовжував і насаджуючи іслам. Джерела відзначають будівництво мечетей, медресе, покровительство богословам і наукам, що підкреслював також Анонім Іскандера.

Д. не вдалося відвоювати у Генуї Кафу (1344). Конфронтація з цією республікою продовжувалася і Д. у 1347 р. уклав угоду з її конкурентом Венецією. Виступив Д. на стороні Венеції у її черговому конфлікті з Генуєю у 1349–1355 рр., який завершився перемогою Венеції. Почали розширюватися венеціанські факторії в Тані (Азові) та Провато (Крим). Але венеціанці так і не зуміли закріпитися у Солхаті. Крім того за умовами миру 1355 р. обидві республіки зобов'язалися не посилати своїх кораблів в Чорне море протягом трьох років⁴².

Д. підпорядкував собі майже весь Чагатайський улус, а також завоював Азербайджан, чого нащадки Джучі добивалися майже 100 років.

Для реалізації заповітних мрій Джучидів склалися сприятливі обставини. Ільхан Абу Саїд помер у 1335 р. і держава Хулагуїдів фактично розпалася. Азербайджан захопили Чобаніди. Тиранічна влада Мелік-Ашфера (1344–1356) привела до того, що цілий ряд представників знаті і купецтва стали звертатися

⁴² Скржинская Е. Ч. Венецианский посол в Золотой Орде (по надгробию Якопо Корнаро, 1362 г.) // Скржинская Е. Ч. Русь, Италия и Византия в Средневековье / Подготовка текста к печати М. В. Скржинской и Н. Ф. Котляра, вступительная статья Н. Ф. Котляра. – Санкт-Петербург, 2001. – С. 125

до Д. із закликом зайняти Азербайджан. У Сарай-Берке приїхав навіть відомий мусульманський казі ходжа Мух'ї-ед-Дін Бердаї і у своїх проповідях закликав Д. захистити народ від злочинів Мелік-Ашфера. У 1356 р. (джерела датують похід 1357 р., але монети, які Д. карбував у Тебрізі датовані 1356 р.) Д. форсував Куру і рушив на Тебріз. При виді його численних сил біля Уджанського гурука військо Мелік-Ашфера розбіглося. У нього не вистачило волі чинити опір, він покинув Тебріз з гаремом і скарбницею, яку в дорозі розграбували раби. Самого Мелік-Ашфера схопили і стратили, виставивши голову у Тебрізі. Д. вступив у Тебріз, поставив на престол ільханів свого сина Бердибека і залишив йому 50 тис. воїнів з полководцем Сарай-Тимуром, сином еміра Джарука⁴³. Сам Д., будучи хворим, з дочкою Мелік-Шарифа Султанбахт і сином Тимурташем виступив назад.

Коли Бердибек довідався про стан батька, то покинув Тебріз і рушив у Сарай-Берке. Обставини смерті Д. детально розповідає Анонім Іскандера. Д. стало легше, але довідавшись про прибуття сина, який покинув щойно завойований Азербайджан, він розхвилювався. Викликавши еміра Тоглу-бея (Товлубія), який був ще полководцем Узбека, він вирішив з ним порадитися. Останній був правою рукою і радником Бердибека. Побоюючись, що про це довідається Д., Тоглу-бей убив хана прямо в ставці на килимі. Негайно покликали Бердибека і почали приводити до присяги емірів. Тих, які вагалися, тут же вбивали⁴⁴. Ібн Халдун приводить дві версії смерті Д. – від хвороби і внаслідок вбивства, зазначаючи, що вже хворим хан був заключений в окови⁴⁵.

Д. добився найбільшого розширення території Золотої Орди, він переможно завершив довголітню війну і завоював Азербайджан. Йому вдалося приєднати до Золотої Орди значні території Чагатайського улусу. Кок-Орда, яка потихеньку відривалася від Ак-Орди, також відчула його руку. Але смерть Д. відкрила початок розвалу держави⁴⁶.

59. ХІДИРБЕК (+ 1342)45

ІХ

60. ТІНІБЕК (+ 1342) 53

Інша форма імені – Дінібек. Хан Золотої Орди (1342).

⁴³ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.103, 231

⁴⁴ Там само. – С.128–129, 293

⁴⁵ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.1. – С.389

⁴⁶ Арзютов Н. Золотая Орда. – Саратов, 1930; Базидевич К.В. Восточная Европа, Средняя Азия и Закавказье под Властью монгольских завоевателей. – Москва, 1940; Богатов Г.А. Золотая Орда // Русская речь. – 1970. – № 4.

Узбек бачив у ньому спадкоємця. У 1331 р. Т. одружився з Ануширванхатун, дочкою впливового еміра Шейх-Алі, сина еміра Хусейна. За інформацією Таріх-і-Шейх-Увейс, невдовзі після смерті Узбека у 1342 р. був розбитий дядьком Джанібекком і страчений⁴⁷.

61. ТУБУТА 53

62. ХИЗР-БЕК (+ 1342) 53

За Таріх-і-Шейх-Увейс страчений дядьком Джанібекком як претендент на ханський престол⁴⁸.

63. КУРУДЖБЕК (+ 1357).....54

Вбитий з наказу Бердибека як претендент на ханський престол.

64. КЕЛЬДИБЕК (+ 1361)..... 54

Хан Золотої Орди (весна 1361 – осінь 1361).

Роки правління надійно підтверджуються монетами: монети 762 р. х. карбовані у столиці Сарай ал-Джедді та 762–763 рр.х. – в Азаку (Азові). Загинув К. в битві з іншим претендентом Мюрідом, про що збереглося повідомлення Рогозького літопису⁴⁹. За Анонімом Іскандера К. був самозваним сином Бердибека. Він заставляв емірів вбивати один одного, таємно викликаючи до себе і змушуючи виступати проти іншого (так згинули Могул-Буга, Ахмед, Нангудай та інші видні еміри ще з часів Джанібекка)⁵⁰. Самозванство К. відзначив і Рогозький літопис⁵¹. З такою версією погодився В. Єгоров⁵². Інші літописи називають К. внуком Узбека⁵³. Зрештою виключено, щоби на владу в Золотій Орді міг претендувати нечингізид з народження. Достатньо прикладів таких як Мамай, Тимур чи Єдігей, жоден з яких не ризикнув об'явити себе ханом. Крім того внук Узбека К. зафіксований у генеалогіях Чингізидів. Тому, здається, правий М. Сафаргалієв, вважаючи К. сином Ірінбека і внуком Узбека⁵⁴.

⁴⁷ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.1. – С.389

⁴⁸ Там само. – С.100

⁴⁹ ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Стб.73

⁵⁰ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.129

⁵¹ ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Стб.70

⁵² Егоров В.Л. Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва. – Москва, 1980. – С.187–188

⁵³ ПСРЛ. – Т.18. – С.101

⁵⁴ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. С.112, 117–118

Можливо, що противники К. розпускали чутки щодо його походження. Анонім Іскандера, загалом джерело плутане, дуже яскраво описує жорстокість К. Але повідомлення цього джерела ніби Бердибек знищив усіх нащадків Бату явно не відповідає дійсності. Численні царевичі були розкидані по далеких улусах і мали безліч можливостей уникнути страти. За цим джерелом К. був вбитий власним сином⁵⁵. М. Сафаргалієв називає можливим вбивцею К. Ільєса, сина Маглубея, який був старшим еміром при наступниках К. і датує його вбивство 1361 р.⁵⁶ Монети К., карбовані у Сараї ал-Джедід та Азаку, датуються 762 р. х. Монети датовані 763 р. х. (який почався з 31.10.1361 р.) були карбовані лише в Азаку. Це би могло означати, що суперник К. витіснив його із столиці. На підставі цього можна також вважати, що К. загинув десь в кінці 1361 р.

65. **УРУСЧУК (+ 1357?)**..... 54

У 1357 р. Бердибек знищив більшість нащадків Бату. Серед них були і сини Ірінбека, але котрий з царевичів помер до 1357 р., а котрий загинув у 1357 р. невідомо. Всі, хто пережив різню 1357 р. пізніше претендували на престол.

66. **ТАТІБЕК (+ 1357?)**..... 54

67. **ДЕВЛЕТ-БЕК (+ 1357?)**..... 54

68. **ІРІНБЕК (+ 1357?)**..... 54

69. **ТАТЛІБЕК (+ 1357?)**..... 54

70. **ШАХБЕК (+ 1357?)**..... 54

71. **БАТІБЕК (+ 1357?)**..... 54

72. **БЕРДИБЕК (+ 1359)** 58

Хан Золотої Орди (1357–1359).

Відзначився в поході на Азербайджан і був призначений батьком намісником із ставкою у Тебрізі. Довідався про близьку смерть батька через послання Тоглу-бея (Товлубія) і негайно покинув Азербайджан, виступивши до столиці Золотої Орди. Емір Тоглу-бей вбив хворого Джанібєка і привів до присяги його емірів, вбивши тих, хто вагався. Після цього Б. “викликав до себе

⁵⁵ *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.129*

⁵⁶ *Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – С.118*

всіх царевичів і за один раз їх всіх знищив”, в т. ч. 8-місячного брата за якого просила рідна мати обох – Тагай-Тоглу-хатун (Тайдула)⁵⁷.

Покинувши завойований Північний Іран, Б. забрав з собою еміра Сарай-Тимура, а у Тебрізі залишив гарнізон, очолений Ахїджуном. Утримати Іран не вдалося. Відразу Азербарджан пробував зайняти правитель Фарсу і Перського Іраку Музаффарід (1313–1359), якому ще Джанібек пропонував підкоритися. Вже по смерті Б., скориставшись боротьбою за владу, полонений принц з династії Чобанідів Тимурташ втік з сестрою в Хорезм. Залишивши сестру у Ширазі, він прийшов в Ахлат, сподіваючися на підтримку Хизр-шаха, але той при наближенні Увейса-султана стяг йому голову і відправив у Тебріз. Азербарджан став володінням Увейс-султана.

За писемними джерелами Б. правив три роки⁵⁸. Був вбитий разом з своїм радником і старшим еміром Тоглу-беєм іншим претендентом рідним братом Кульною⁵⁹. Посилаючися на монети Б. з Тетюшського скрабу, карбовані у Гюлістані (1359/1360) та Новому Сараї (1360/1361), А. Якубовський вважав за можливе продовжити час його правління до 1361 р.⁶⁰ Він думав, що монети Кульни за період 1360–1361 рр. ще знайдуться. Інші дослідники цього не приймають. Симеонівський та Рогозький літописи вважають, що Б. помер власною смертю⁶¹. Довіряючи цим джерелам, В. Єгоров висунув версію, ніби по природній смерті Б. Товлубій та інші еміри пробували висунути свого кандидата, але переміг Кульна⁶². Ця версія бездоказова. М. Сафаргалієв дотримувався версії щодо загибелі Б. у 1359 р., пов’язуючи придворні інтриги з діяльністю цариці Тайдули⁶³. Його погляд виглядає переконливим.

За Ібн Халдуном при Б. темник Мамай був беглер-беєм і одружився з його дочкою⁶⁴.

73. КУЛЬНА (+ 1359) 58

За руськими літописами – Кульпа (Аскульпа). Хан Золотої Орди (1359, весна–осінь).

Походження К. залишається дискусійним через розбіжність у джерелах. За А. Якубовським був рідним братом Бердибека⁶⁵. В. Єгоров заперечує,

⁵⁷ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.129–130

⁵⁸ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.1. – С.389; – Т.2. – С.129, 214

⁵⁹ ПСРЛ. – Т.10. – С.230–231

⁶⁰ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – С.271–272

⁶¹ ПСРЛ. – Т.18. – С.100; – Т.15. – Вып.1. – Стб.68

⁶² Егоров В.Л. Золотая Орда перед Куликовской битвой. – С.181–182

⁶³ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. С.112–113

⁶⁴ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.1. – С.389

⁶⁵ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – С.271–272

вважаючи, його узурпатором, який не мав відношення до Джучидів⁶⁶, з чим погодитися важко. Навіть у періоди хаосу і жорстокої боротьби за владу, нечингізид не мав жодних шансів на ханський престол. М. Сафаргалієв допускав, що К. міг бути сином Ірінбека⁶⁷. Мусульманські автори про правління К. відомостей не подають і у перелік ханів не вносять. За російськими літописами К. правив п'ять⁶⁸ або шість місяців і п'ять днів⁶⁹. Правління К. надійно підтверджується монетами, які карбувалися у 1359 р. в Гюлістані, Новому Сараї, Бельджімені, Азаку і Хорезмі. На такій великій території визнавати ханом нечингізида не могли. К. з синами був вбитий братом Ноурузом.

74. ЧЕРКЕС58

75. НОУРУЗ (+ 1360) 58

Повне ім'я Ноуруз-Бег Мухаммед, за російськими літописами – Наврус. Хан Золотої Орди (1359, осінь – 1360, весна).

Навколо походження Н. також триває дискусія через різні свідчення джерел. А. Якубовський вважав його рідним братом Кульни і Бердибека⁷⁰. В. Єгоров – узурпатором незнаного походження⁷¹. За М. Сафаргалієвим він був Джучидом, можливо рідним братом Кельдибека⁷². Н. підтримувала цариця Тайдула, емір Маглулей і західні улуси Золотої Орди, тобто не має сумнівів, що він належав до нащадків Бату. Літописи називають його царем Волзьким. Н. стимулював суперництво між володимиро-суздальськими князями, надавши ярлик на велике князіння нижегородському князеві Дмитрові Костянтиновичу і відмовивши московському князеві Дмитрові Івановичу, який відразу кинувся задобрювати хана, царицю Тайдулу і їх оточення.

Боротьба за владу продовжувалася, у неї було втягнуто все ординське суспільство. Частина емірів звернулася до правителя Кок-Орди, запрошуючи його на престол у Новому Сараї.

Представник Кок-Орди Хизр-ходжа переміг Н. Змовники видали Н. разом з сином Теміром, царицею Тайдулою, еміром Маглубеєм та його людьми. Всі вони були страчені⁷³.

⁶⁶ *Єгоров В.Л. Золотая Орда перед Куликовской битвой. – С.182–183*

⁶⁷ *Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – С.113*

⁶⁸ *ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Стб.68*

⁶⁹ *ПСРЛ. – Т.8. – С.10; – Т.10. – С.231*

⁷⁰ *Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – С.271–272*

⁷¹ *Єгоров В.Л. Золотая Орда перед Куликовской битвой. – С.182–183*

⁷² *Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды., див. табл. “Родовід ханів Золотої Орди”.*

⁷³ *ПСРЛ. – Т.10. – С.232; – Т.18. – С.100*

76. ІТКУДЖЮДЖЮК (+ 1357)58

Вбитий Бердибеком у віці 8 місяців.

X

77. АБДУЛЛАХ (+ 1369) 62

Хан Золотої Орди (1361, весна – 1369).

Був маріонеткою в часи правління всесильного беглер-бея Мамаю. Висунений останнім, спирався на Правобережжя і Крим. Разом з Мамаєм захоплював Новий Сарай у 1363–1364, 1368–1369 рр. Джерела відзначають тільки, що А. був з нащадків Узбека⁷⁴. У цьому не може бути сумнівів, позаяк інші гілки Джучидів мали улуси за Волгою, а гілка Бувала до цього часу вигасла. Неджучида Мамаю не було підстав висувати. Найбільш вірогідною виглядає гіпотеза М. Сафаргалієва, за якою А. був сином Хизр-Бека⁷⁵. Час правління А. досить надійно визначається карбованими ним монетами.

Захопившись боротьбою за ординську столицю, Мамай основну увагу зосередив на російських князівствах, хоча його базою були Крим та Північне Причорномор'я. Цим скористався великий князь литовський Ольгерд Гедимінович. У 1362 р. він виступив у південні степи. До нього приєдналися дружини північноподільських князів Костянтина, Олександра і Юрія Корятювичів. А. з Мамаєм перебували в черговий раз на Волзі, тому литовсько-українському війську протистояли місцеві еміри: Хаджібей, правитель подільського улусу, та Кутлу-Бука, син Туглук-Тімура, правитель кримського улусу. З ординцями був їх васал князь Малого Поділля Дмитро⁷⁶. Походження Дмитра (Деметрія) залишається дискусійним. Ряд дослідників продовжують вважати його вихрещеним ординським еміром в ранзі темника⁷⁷.

Битва на Синіх водах (р. Синюха, притока Південного Бугу) восени 1362 р. закінчилася розгромом ординського війська⁷⁸. Навряд чи мав підстави бути задоволеним її результатами Мамай, як вважав Л. Гумільов⁷⁹, навіть якщо

⁷⁴ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.1. – С.390

⁷⁵ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды., див. табл. “Родовід ханів Золотої Орди”.*

⁷⁶ Войтович Л.В. *Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст.* – Львів, 1996. – С.107–109

⁷⁷ Руссєв Н.Д. *Молдавия в “темне века”: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // Stratum plus.* – 1999. – № 5. *Неславянское в славянском мире.* – С.379–406

⁷⁸ Грушевський М. *Історія України-Руси.* – Т.4. – Київ-Львів, 1907. – С.79–83

⁷⁹ Гумилев Л.Н. *Древняя Русь и Великая Степь.* – Москва, 1989. – С.619

Хаджібей та Кутлу-Буга і були його противниками. Ольгерд рушив далі і дійшов до Сіверського Дінця та Сосни. Наслідки були для Орди фатальними⁸⁰. Корятівичі опанували Мале Поділля і хоча ще, як свідчить грамота князя Олександра з 1375 р., періодично платили данину-вихід, але вже не дуже рахувалися з Ордою. Молдовське князівство, яке виникло у 1359 р., почало розширювати свої межі до гирла Дунаю. Ольгердовичі змінили ординських васалів на престолах Києва, Новгород-Сіверського і Трубчевська. Фактично українські землі на Правобережжі позбулися ординської опіки. Ординський вплив залишався суто номінальним ще на Лівобережжі десь до 1380 р.

78. МУХАММЕД-БУЛАК (+ 1375) 62

Варіанти імені: Мамат-Салтан, Гіяс-ад-Дін Мухаммад-хан, Гіяс-ад-Дін Булак-хан, Булак-хан. Хан Золотої Орди (1370–1375).

Також був маріонеткою Мамай, який міг спиратися тільки на нащадків Бату, маючи противниками заволзьку знать. Тому після смерті М.-Б. йому нікого було посадити на трон. Літописи датують появу М.-Б. на престолі 1370 р.,⁸¹ чому не суперечать і монети, карбовані в Орді, Астрахані (Хаджі-Тархані), Новому Маджарі та Новому Криму. У 1372–1373 рр. Мамай та М.-Б. на короткий час захопили столицю Золотої Орди, але змушені були відійти в Причорномор'я. Після 1375 р. зникають згадки про М.-Б. та його монети. В. Єгоров без аргументації датує початок правління М.-Б. 1369 р.⁸² Так само без аргументації М. Сафаргалієв вважає цього хана нащадком Гінібека⁸³. Більш вірогідно, що він був рідним братом Абдаллаха, якого Мамай тримав при собі, щоби в потрібний момент поставити на трон.

79. МІР-ПУЛАД (+ 1361) 64

Хан Золотої Орди (1361, три дні).

За Анонімом Іскандера Кельдибек був вбитий своїм сином, ім'я якого не названо. Новий правитель займав трон три дні⁸⁴. М. Сафаргалієв висунув

⁸⁰ Шабульдо Ф.М. Сильноводська проблема: можливий спосіб її розв'язання. – Київ, 1998; Його ж. Возвращаясь к синеводской проблеме: о некоторых результатах и последствиях антиордынской кампании Великого княжества Литовского в 1362 г // Славяне и их соседи. Сборник тезисов XVII конференции памяти В.Д.Королюка. – Москва, 1998. – С.145–146

⁸¹ ПСРЛ. – Т.11. – С.12; – Т.15. – Вып.1. – Стб.92

⁸² Єгоров В.Л. Золотая Орда перед Куликовской битвой. – С.190–191

⁸³ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды., див. табл. “Родовід ханів Золотої Орди”.

⁸⁴ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.129

гіпотезу, що можливо мова йде про Мір-Пулада, з іменем якого збереглося кілька монет датованих 1361 р.⁸⁵ Ця гіпотеза звучить переконливо.

80. **МИХАЙЛО** (+ 1359) 73

Судячи з імені був християнином. Вбитий разом з батьком своїм дядьком ханом Ноурузом⁸⁶.

81. **ІВАН** (+ 1359) 73

Судячи з імені був християнином. Вбитий разом з батьком своїм дядьком ханом Ноурузом⁸⁷.

82. **ТИМУР** (+ 1360) 75

Інша форма імені – Темір. Страчений разом з батьком ханом Хизр-ходжею⁸⁸.

ХІ

83. **ТУЛУНБЕК** (+ після 1379) ? 82

Хан Золотої Орди (1370–1372, 1379).

Походження його неznане, хоча немає сумнівів, що він був Чингізидом. У ярлику, виданому московському митрополитові у 1379 р., названий племінником Мамає⁸⁹. Це змусило В. Єгорова припустити, що Т. та хан, який правив у Новому Сараї в 1370–1372 рр. були різними особами⁹⁰. Якщо Т. справді був племінником Мамає, тобто сином брата його дружини, дочки Бердибека, то його батьком найпевніше був Тимур. У такому разі останній із нащадків Бату спробував повернути прадідівський престол, а після його втрати повернувся знову вже як маріонетка Мамає. Дальша доля невідома.

На Куликовському полі з Мамаєм хана не було. Можливо на той час Т. уже не жив. Можливо тому, гарячково шукаючи виходу, Мамає все-таки видав великому князеві литовському ярлик на землі, які колись контролювалися

⁸⁵ Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды.*, С.118

⁸⁶ ПСРЛ. – Т.8. – С.10; – Т.10. – С.231

⁸⁷ Там само.

⁸⁸ ПСРЛ. – Т.10. – С.232; – Т.18. – С.100

⁸⁹ Приселков М.Д. *Ханские ярлики русским митрополитам.* – Петроград, 1916. – С.107

⁹⁰ Егоров В.Л. *Золотая Орда перед Куликовской битвой.* – С.207–208

Золотою Ордою⁹¹, і у такий спосіб купив дружній нейтралітет Литви. Може з тієї причини до війська московського князя не приєднався київський князь Володимир Ольгердович.

Загалом Куликовська битва, незважаючи на величезну літературу⁹², правильної оцінки не отримала. Одні з українських істориків вважали її мало не епохальною у нашій історії, інші взагалі не надавали їй ніякого значення. Обидва погляди невірні. Куликовська битва мала значно більше значення для українських земель, ніж для російських. Лівобережні українські землі внаслідок цієї битви повністю звільнилися від ординського протекторату, тоді як вже у 1382 р. Тохтамиш відновив ординське панування над російськими князівствами. Крім того участь окремих українських князів і їх дружин у самій битві була далеко не периферійною.

Напевно слід довіряти підрахункам А. Кірпи́чнікова, який вважав, що військо Дмитрія Донського мало 40–45 тисяч, а військо Мамаєва – до 50 тис. (тобто п'ять туменів)⁹³. Це була найбільша з усіх відомих битв XIV ст. У рядах ординського війська були і італійські спеціалісти з чорноморських колоній, напевно пушкарі. У російському війську були також українські та білоруські князі-емігранти: Дмитро Корятювич Боброк-Волинський, Бутав-Дмитро Ольгердович та Андрій Ольгердович. Саме вони і стали героями цієї битви, особливо Дмитро Боброк-Волинський, зять московського князя, який фактично командував Засадним полком і не дав запальному серпуховському князеві Володимирі Андрійовичу, що був першим воєводою цього полку, передчасно вступити у битву. Саме удар Засадного полку і вирішив долю битви. На думку М. Тихомирова з Дмитром Корятювичем виїхали з Волині і його васали, які також взяли участь у цій битві⁹⁴. Такий же висновок стосовно сіверських та полоцьких дружин зробив С. Заремба⁹⁵. Посилила московську армію і брянська “кована рать”⁹⁶. Крім того у битві взяли участь дружини удільних чернігівських князів, безпосередньо зацікавлених у розгромі ординського війська: новосельського, елецкого, мещерського, оболеньських та таруських. Загалом ці дружини склали мало не третину війська московського князя, причому їх бронювання було більш сучасним. Більшість цих князів не були васалами московського князя, але їх інтереси у антиординській боротьбі вимагали їхньої

⁹¹ Чи був ярлик Мамаєва на українські землі (До постановки проблеми) // *Записки НТШ*. – Т. 243. – 2002. – С. 301–317

⁹² *Куликовская битва. Сб. стат.* – Москва. – 1980. – С. 289–318

⁹³ *Кирпичников А. Н. Куликовская битва.* – Ленинград. – 1980. – С. 66–68

⁹⁴ *Тихомиров М. Н. Куликовская битва 1380 г. // Вопросы истории.* – 1955. – N 8. – С. 16

⁹⁵ *Заремба С. З. Куликовська битва та її історичне значення.* – Київ, 1980. – С. 58

⁹⁶ *Соловьев А. В. Автор Задоницы и его политические цели // Труды ОДРЛ.* – Т. 14. – Москва–Ленинград, 1958. – С. 184–185

участі у цій війні. Сам московський князь не вірив в успіх і був змушений виступити під тиском церкви, особливо Сергія Радонежського, який послав у княже військо двох монахів-богатирів – Пересвета і Осляблю. Невипадково пізніше, після приходу Тохтамиша він всю злобу виложив на митрополита Кіпріяна. У самій битві Дмитро Іванович усунувся від керівництва і встав у ряди Головного полку, уступивши своє місце під великокняжим стягом і панцир боярину М. Бренку. Цей неприпустимий у княжій практиці ганебний факт більшість істориків не коментують. Княжі доспіхи і стяг, добре видні і своїм і чужим, завжди були об'єктом підвищеної небезпеки, так що шеренговий лицар мав значно більше надій уціліти, що, зрештою, і сталося. Крім того, щоб керувати битвою, полководець мусить за нею спостерігати, вносячи корективи, як це робили на полі бою Дмитро Боброк-Волинський та Мамай. Князь Дмитро Донський був просто учасником битви, змушений до неї загрозою церковного прокляття⁹⁷.

Куликовська битва продемонструвала як і значне ослаблення Золотої Орди, так і великі можливості об'єданого війська різних князів. Лівобережні чернігівські князі після неї позбулися ординського впливу. Московські князі та їх васали після цієї битви ще сто років залишалися ординськими васалами і платили данину-вихід. Самій Москві така ситуація була вигідною, позаяк з ординською допомогою і через ту саму данину-вихід, вона розширювали свою зону впливу.

⁹⁷ Прохоров Г. М. *Повесть о Митяе. Русь и Византия в эпоху Куликовской битвы.* – Ленинград, 1978; Його ж. *Культурное своеобразие эпохи Куликовской битвы // Труды Отдела Древнерусской Литературы.* – Т.34. – Ленинград, 1979; Шамаро А. А. *Куликовская битва. Дмитрик Донской и Сергей Радонежский // Вопросы научного атеизма.* – Вып.25. – Москва, 1980; Кирпичников А. Н. *Оружие времени Куликовской битвы // Вестник АН СССР.* – 1980. – № 8; Хорошкевич А. Л. *О месте Куликовской битвы // История СССР.* – 1980. – № 4; *На поле Куликовом. Рассказы русских летописей и воинские повести XIII–XV вв.* – Москва, 1980; Ашурков В. Н. *На поле Куликовим.* – Тула, 1980; Рibaков Б. А. *Куликовская битва // Куликовская битва в истории и культуре нашей Родины.* – Москва, 1983; Буганов В. И. *Куликовская битва.* – Москва, 1985; Хотинський Н. А. *Ковыль-трава на Куликовом поле.* – Москва, 1988.

Поединок Пересвета з Темір-мурзою (Челібеем) (1380 р.).
З мініатюри Царственного літописця.

7. ГІЛКА ОРДУ

Табл.4. Гілка Орду (Орду-Ічена).

III

1. ОРДУ (+ 1251) – див. табл.2, поз.3

IV

2. САРТАКТАЙ (+ до 1251)..... 1

Помер за життя батька, інакше мав би успадкувати його улус. Одружений з Худжіян, сестрою Китуй-хатун, дружини Хулагу.

3. КУНГКИРАН (+ 1288) 1

Інша форма імені Кунграт. Успадкував після батька його улус. Хан Кок-Орди (1251–1288). Нащадків не мав.

4. КУЛІ (+ 1261) 1

У “Муіз-ал-аксаб” поставлений попереду Кунгкирана, але у такому разі він мав би успадкувати після Орду трон Кок-Орди. Взяв участь у поході Хулагу в Іран у 1256–1257 рр., очолюючи війська улусу Орду. З ним були сини Мінгкан і Аячі. Пройшов у Дехістан і Мазандеран. Завоював Газну і Бамян, які раніше належали нащадкам Чагатая. Помер на бенкеті у Хулагу, можливо від отруєння. Його смерть була однією з головних підстав для Берке розпочати війну проти Хулагу.

З дружин відомі Едекен з племені конкурат, Кадакан та Кунікі, яка також померла в Ірані.

5. КУРУМИШІ (+ до 1251) 1

Не мав нащадків.

6. ЧУРМАКАЙ 1

Інша форма імені Джурмакай. Не мав нащадків.

7. КУТУКУ 1

Інша форма імені Кутукуй. За “Муіз-ал-аксаб” не мав нащадків. М. Сафаргалієв приписав йому дітей молодшого брата Хулагу¹. Інші генеалогії подають імена його трьох синів.

8. ХУЛАГУ 1

Відомі дві дружини: Сулукан-хатун і Тубарген-хатун (Тубарчин-хатун).

V

9. КАНІЧІ (+ 1302) 2

Інші форми імені Конічек, Кончі, Кичю, Кунджа. Хан Кок-Орди (1288–1302). Помер від ожиріння.

Відомі його дружини: Нікулукан-хатун з племені конкурат, Кукулун-хатун з племені меркітів, Джікчум-хатун з племені конкурат і Таркуджін з племені джджірат.

10. ТУМАКАН 4

Відомі його дружини: Булуган, дочка Сукал-найона з племені татар; Буралун-хатун та Олджай.

11. ТУМАН 4

Син Єдікен-хатун. Дружина – Буралун-хатун.

12. МІНГКАН (+ після 1257)..... 4

Син Білан-хатун. Разом з батьком і трьома своїми синами взяв участь у поході Хулагу в Іран в 1256–1257 рр.

13. АЯЧІ (+ після 1290) 4

Інша форма імені Абаджі. У 1256–1257 рр. взяв участь з батьком і братом Мінгканом у поході Хулагу в Іран. Від ільхана Аргуна отримав окремий улус (після 1284 р.). У 1289–1290 рр. брав участь у поході Токти і Ногая проти Хулагуїдів.

¹ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – Табл.: “Родословие ханов Золотой Орды”*

14. МУСУЛЬМАН 4

Син Кадакан-хатун. Дружина – Орда-тікін з найманів.

15. ТУМАЛІК7

16. ТОКА-ТИМУР7

17. ДЖАЛГАРАТ7

18. ТИМУР-БУКА 8

Відомі його дружини: Кукчін, дочка Тісу-нойона з племені конкурат; Аргун-Тікін, дочка Кучакара; Кутуджин та Баялук, сестра Кутуй-хатун з племені конкурат.

19. САСИ8

20. УЛКУТУ 8

Син Тубарчин-хатун.

21. УШАНШАН..... 8

Інша форма імені Ушонон.

VI

22. БАЯН (+ 1309)..... 9

Син меркітки Кукулун-хатун. Хан Кок-Орди (1302–1309).

Б. зіткнувся з своїм двоюрідним братом Кублуком, сином Тимур-Буки, внуком Хулагу. Останній отримав підмогу від Кайду (+ 1301), сина Кашіна, п'ятого сина Угедай-каана, який захопив і до смерті утримував Семиріччя і суміжні області. У союзі з Кайду, а пізніше сином останнього Чопаром, був Дуви, син Борака, правнука Чагатая, який правив у Середній Азії (1282–1306). Проти такої коаліції Б. шукав захисту у великого каана. Хубілай-каан направив проти Кайду свого сина Нумугана, якого разом з Хайтум-нойоном схопили двоюрідні брати і видали: першого Менгу-Тимуру, а другого – Кайду. Кайду і Дуви відігнали Б., який марно надіявся на свого сюзерена хана Золотої Орди Токту. Зайнятий боротьбою з Ногаєм, останній подав Б. слабку допомогу. Вісімнадцять разів сходився Б. з Кублуком, але не зміг його подолати. Незважаючи на наказ Токти Дува і Кайду не видали Кублука, який був їх

союзником у боротьбі з ільханом Газан-ханом. Тільки у 1309 р. брат Токти Бурлюк розбив Кублука і той загинув у вигнанні.

По смерті батька Б. взяв з його гарему шестеро дружин Таркуджін, Джінктум, Алтачу, Ількан, дочку Муки з племені конкурат; Кутулук, дочку Тукуяна-Тукутая з племені огукан та Алтачу, дочку Тудай-багадура з племені конкурат.

23. КУЮЛЮК (+ 1310)9

Хан Кок-Орди (1309–1310).

24. ТОКТЕМІР9

25. БАЧКІРТАЙ 9

Син меркітки Кукулун-хатун.

26. ЧАГАН-БУКА9

Син конкуратки Джіктум.

27. МАНГАТАЙ (+ після 1309)..... 9

Інші форми імені Мангкутай, Макудай. Син джоджіратки Таркуджін, яка пізніше стала дружиною його старшого брата Бояна. Бл. 1309 р. відібрав у Бояна половину улусу з Газною.

28. ДЖАРУК 10

29. МУБАРОК10

Інші форми імені Муборак, Мубарак. Син Буралун-хатун.

30. КУЧУК 10

Син Ольджай.

31. АК-КУЮК11

32. ДЖАНШМЕНД 11

Нащадків не мав.

33. КУРТАГА ЧІ	11
Нашадків не мав.	
34. КУТЛУГ-БУКА	11
Нашадків не мав.	
35. КУТЛУГ-ТИМУР	11
Нашадків не мав.	
36. ІЛЬ-ТИМУР	11
Нашадків не мав.	
37. ЯЙЛАК	11
Нашадків не мав.	
38. ХАЛПЬ	12
Нашадків не мав.	
39. БАШМАК	12
40. УЛКУТУК	12
Нашадків не мав.	
41. ГАЗАН	13
Інша форма імені Бузан.	
42. ДЖАВУТУ	14
Інша форма імені Якуту.	
43. ЯКАЛАТ	14
44. ХОДЖА	14

45. ІЛЪЯС	14
46. УЧКУР-ТУКА	16
47. БШКУР-ТУКА.....	16
48. ДЕРЕК	16
49. КУБЛУК (+ після 1309)	18

Інша форма імені Кублюк. Син Кукчин. Суперник Баяна у боротьбі за Кок-Орду (1300–1309 рр.). Загинув у вигнанні.

50. ТУКА-ТИМУР	18
----------------------	----

Син Аргун-тікін.

51. ДЖАНГКУТ	18
--------------------	----

Син Кутуджін-хатун.

52. БУКА-ТИМУР	18
----------------------	----

Син Баялук-хатун.

VIІ

53. ЩАДІ (+ до 1310).....	22
---------------------------	----

Син Ількан-хатун.

54. САСИ-БУКА (+ 1321)	22
------------------------------	----

Інша форма імені Сарич-Бука, Саси-Буга. Син Кутулун. Хан Кок-Орди (1310–1321).

За Анонімом Іскандера помер у 1320 р., Казі Ахмед відносить його смерть до періоду між 12.11.1320–30.01.1321 рр. Був у дружніх стосунках з царевичем Тогрулом та його сином Узбеком. Через це у 1312 р. хан Золотої Орди Тохта пробував замінити С.-Б. своїм сином Ільбасмишем. У К. Босворта помилково цей епізод датований бл.1315 р.²

² Босворт К.Э. *Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии / Пер. с англ. П.А.Грязневич. – Москва, 1971. – С.231*

55. ТЕКЕ.....	22
Інша форма імені Текне. Син Алтаку-хатун.	
56. СОЛДЖІКУЙ	22
Інша форма імені Саладжи-Кутай.	
57. КУШТЕМІР	23
58. БІРАТАЙ	25
Син кераїтки Куклук-хатун.	
59. ТЕКЕ	26
Син кераїтки Сурмиш, дочки Тус-Тимура.	
60. НОГАЙ	28
61. САТАЛМИШ	28
62. ІЛЬ-БУКА	29
63. ТУР-ТИМУР	29
64. БУРАЛИГІ	31
65. ХАСАН	39

VIII

66. ЕРЗЕН (+ 1345).....	54
Інша форма імені Ебісан. Хан Кок-Орди (1321–1345).	
За Анонімом Іскандера правив після поразки Мубарок-ходжі до 1345 р.	
За Казі Ахмедом помер у 1344/1345 рр. З цими повідомленнями узгоджується більшість джерел.	
67. МУБАРОК-ХОДЖА (+ 1348)	54
Інша форма імені Мурабек-ходжа. Хан Кок-Орди (1345).	

За Анонімом Іскандера правив 6 місяців після Саси-Буки, потім кочував по Киргизії і через два з половиною роки помер на Алтаї. Це повідомлення було прийнято К. Босвортом³. За Казі Ахмедом та іншими авторами М.-Х. правив 6 місяців після Ерзена.

68. ХИЗР-ХОДЖА (+ 1361) 54

Інша форма імені Хідир, Хідирбек, Кідир. Хан Золотої Орди (1360, весна – 1361, весна).

За Анонімом Іскандера був запрошений на престол Золотої Орди заволзькими феодалами після невдалої спроби Орду-Шейха⁴. На плутанину хронологічної послідовності у цьому джерелі звернув увагу М. Сафаргалієв⁵. Орду-Шейх (Орду-Мелік) боровся за ординський престол вже після загибелі Х.-Х. Х.-Х. був найстаршим з Джучидів після вигаснення гілки Бату (не рахуючи Ноуруза, якому заволзькі феодала не хотіли підкорятися, та юних Абдуллаха і Мухаммед-Булака, яких тримав при собі беглер-бек Мамай). Тому його появу зустріли з ентузіазмом⁶. Він легко переіміг Ноуруза. Останній разом з сином Тимуром був йому виданий і обох стратили за його наказом. Дірхеми, карбовані у Гюлістані, Белад Гюлістані, Новому Сараї, Хорезмі і Азаку у 1360–1361 рр. свідчать про опанування ним практично всієї території Золотої Орди.

Х.-Х. викликав до себе великого князя володимирського Андрія Костянтиновича, його брата суздальського князя Дмитра Костянтиновича, московського князя Дмитра Івановича, ростовського князя Костянтина Васильовича та великого ярославського князя Михайла Давидовича. Відчувалося намагання нового хана навести порядок у розхитаній усобицями державі. Одержуючи ярлики, князі зобов'язалися не допускати нападів т.з. ушкуйників на ординські міста на Нижній Волзі та видати винних у нападі на місто Джукетау (Жукотин) на Камі⁷. В.Якубовський невірно датував початок правління Х.-Х. 1359 р., спираючися на те, що він ніби-то карбував монети у 760 р.х.⁸, але таких монет не знайдено⁹.

³ Босворт К.Э. *Мусульманские династии.* – С.231

⁴ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды.* – Т.2. *Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным).* – Москва. – 1941. – С.130

⁵ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды.* – С.114

⁶ ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Стб.69. – Т.18. – С.100

⁷ ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Стб.69; – Т.25. – С.181

⁸ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение.* – Москва-Ленинград, 1950. – С.273-274

⁹ Егоров В.Л. *Золотая Орда перед Куликовской битвой // Куликовская битва.* – Москва, 1980. – С.183

Х.-Х. був вбитий власним сином Тимур-ходжою¹⁰. Рогозький літопис вбивство цього хана приписує його братові Мюриду (Муруту), якого в іншому місці називає сином вбитого [у Х.-Х. був син Мурад – Л.В.], що говорить по ступінь інформованості літописця¹¹.

69. ХАЛФА (+ 1361 ?).....54

Інша форма імені Халфай. Хан Золотої Орди (1361, весна ?).

За Анонімом Іскандера правив у Золотій Орді між Хизр-Ходжею і Тимур-Ходжею у 1361 р., але жодне інше джерело цього не підтверджує. Плутанина цього автора, який Тимур-Ходжу вважав сином Ордумеліка також підсилює сумніви щодо правильності цього джерела. Але зовсім виключати таку можливість навряд чи доцільно.

ІХ

70. ЧИМТАЙ (+ 1361) 66

Хан Кок-Орди (1345–1361).

Спочатку тримав улус у Мангішлаці. У боротьбі проти Мубарок-Ходжі у 1345 р. отримав підтримку Джанібека. Але при ньому Кок-Орда фактично проводила самостійну політику. Ч. вмішувався у боротьбу в Ак-Орді.

За Казі Ахмедом помер у 1363 р., що суперечить іншим джерелам.

71. ХАДЖІ-ЧЕРКЕС (+ 1375) 66

Хан Золотої Орди (1374–1375).

Отримав Астраханський улус (Хаджі-Тархан) можливо від Хизр-ходжі або від іншого хана з нащадків Орду. Виступив проти Мамає і його маріонетки Мухаммеда-Булака і прогнав його з Сараю¹². За Ібн-Халдуном, здобувши Сарай ал-Джедід, Х.-Ч. успішно відбив спробу хана Кок-Орди Уруса зайняти Астрахань. О.Насонов вважав, що володіння Х.-Ч. включали Нижнє Поволжжя, Хорезм та Мохшу і клином відсікали російські князівства від ординських володінь, які контролював Мамає, що зумовило конфронтацію російських князів

¹⁰ ПСРЛ. – Т.18. – С.101

¹¹ ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Стб.70, 73

¹² Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С.391

з Мамаєм у 1374 р.¹³ В.Егоров заперечує цей висновок, але його аргументація до кінця непереконлива¹⁴.

Втративши престол Х.-Ч. відступив в Астрахань. Загинув у 1375 р.¹⁵

72. ОРДУМЕЛІК (+ 1361) 66

Інший варіант імені Орду-Шейх. Хан Золотої Орди (1361, весна).

Напевно О. все-таки був запрошений частиною емірів із Сарая, як вважав Анонім Іскандера. Виступив проти Тимур-Ходжі, але той вже був скинений ставлеником Мамає Абдуллахом. Правив всього місяць¹⁶. Встиг випустити монети у столиці та Азаку (Тані), що свідчить про його контроль над степом між Волгою та Доном¹⁷. Загинув у боротьбі з Кельдибеком.

73. ТИМУР-ХОДЖА (+ 1361) 68

Хан Золотої Орди (1361, весна).

Щоб оволодіти престолом убив батька і молодшого брата¹⁸, чим розпочав довгий період боротьби за трон Золотої Орди. За Четвертим Новгородським і Семенівським літописами лише на четвертий день після вбивства батька був проголошений ханом, а на сьомий день скинений темником Мамаєм¹⁹. За Анонімом Іскандера правив два роки і був вбитий, коли прийшов до дружини одного з емірів, після чого йому успадкував Орду-Шейх (Орду-Мелік), який ніби-то був його батьком²⁰. Монети Т.-Х. карбовані у 1361 р. у Сараї ал-Джедід, а також монети Ордумеліка свідчать проти цих відомостей. Т.-Х. правив 2–5 неділь. Як вірно вважав В.Якубовський, Мамаєм з Абдуллахом прогнали Т.-Х. за Волгу, де він загинув²¹. Самі переможці відійшли в Крим, а плодами перемоги скористався Ордумелік, який не міг ніяк бути батьком Т.-Х., навіть виходячи з порядку успадкування престолів²².

¹³ Насонов А.Н. *Монголы и Русь. История татарской политики на Руси.* – Москва-Ленинград, 1940. – С.131

¹⁴ Егоров В.Л. *Золотая Орда перед Куликовской битвой.* – С.201-203

¹⁵ Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды,* – С.126–127

¹⁶ ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Стб.71

¹⁷ Егоров В.Л. *Золотая Орда перед Куликовской битвой.* – С.186–187.

¹⁸ ПСРЛ. – Т.10. – С.233

¹⁹ ПСРЛ. – Т.4. – С.64; – Т.18. – С.101

²⁰ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.2. – С.30

²¹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение.* – С.275

²² Егоров В.Л. *Золотая Орда перед Куликовской битвой.* – С.184–186

74. МУРАД (+ 1363) 68
 Інша форма імені Мюрід, Мурат, Амурат. Хан Золотої Орди (1361, осінь – 1363).

Його правління пройшло під знаком боротьби з Абдуллахом, ставленником Мамай. Мамай спирався на московського князя Дмитра Івановича, а М. на суздальського князя Дмитра Костянтиновича. Захоплення цією боротьбою привело зрештою до розгрому ординського війська на Синіх водах у 1362 р. та наступного звільнення від ординської залежності не тільки правобережних, але й київських та чернігівських земель. У цей же період від Золотої Орди відколовся Хорезм, де прийшла до влади династія Суфі. Навіть на Волзі на місці Волзької Булгарії емір Булат-Темір організував фактично незалежну державу. Незабаром тут виникли два князівства – Булгарське і Жукотинське.

М. карбував монети у Гюлістані. За Анонімом Іскандера був вбитий внаслідок змови старшого еміра Ільяса, сина Маглубая, якого підштовхнула дружина М.²³

75. КУТЛУБЕК (+ 1361) 68

Молодший син Хизр-Ходжі був вбитий разом з батьком його братом Тимур-Ходжею.

X

76. ХІМТАЙ 70

77. УРУС (+ 1378) 70

Повне ім'я Гіяс ад-Дін ад-донья Мухаммед-хан Урус. Хан Золотої Орди (1377–1378), хан Кок-Орди (1361–1378).

За “Муіз-ал-аксаб” У. був нащадком Тука-Тимура. Його батьком був Бадик (Бакадул), син Тимур-Ходжі, сина Бандука, сина Ачика, сина Уз-Тимура, сина Тукай-Тимура. Але за таких умов успадкування ним трону Кок-Орди було би фантастикою²⁴. В. Вельямінов-Зернов²⁵ та М. Сафаргалієв²⁶ приймали версію Аноніма Іскандера, за якою У. був сином Чимпая. Ця версія виглядає більш вірогідною.

Ще за життя батька У. штовхав його на об'єднання престолів Кок-Орди і Ак-Орди. Але сам, будучи зв'язаний боротьбою з Тохтамишем та іншими

²³ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.130

²⁴ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, – Т.2. – С.56-59

²⁵ Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. В трех частях. – Ч.1 – Санкт-Петербург, 1863. – С.231

²⁶ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – С.129

претендентами, зумів втрутитися у боротьбу в Золотій Орді тільки у 1377 р. За Нізам-ад-Діном був ханом у 1377–1378 рр. Це підтверджують і знахідки монет, карбованих у Новому Сараї. Але його володіння, очевидно, не сягали значних територій на правому березі Волги. Решта земель на той час були під контролем Мамаю. Монети У. карбовані у Ак-Орді датуються 772, 777 рр.х. У 778 р.х. (21.05.1376–9.05.1377) до У. втекли еміри Адільшах і Сари-Буга після невдалого повстання проти Тимура. Однак син Тимура Джекангір-мірза дістав У. в Керміні і розгромив. Еміри мусили втікати до Камар-ад-Діна. За Казі Ахмедом У. помер у Сигнаку в 1376/1377 (778 р.х.).

78. **БУЛАТ-ХОДЖА** (+ 1364) 72

Інші форми імені Пулад, Хайр-Пулад, Пулад-ходжа. Хан Золотої Орди (1363–1364).

За Анонімом Іскандера був вбитий емірами в постелі через схильність до тиранії, яку він не зміг подолати²⁷. Звичайно, за черговою змовою слід бачити фігуру Мамаю, позаяк його хан Абдуллах у 764 р.х. (з 21.10.1362 до 9.10.1363) також карбував у Сараї власні монети. В. Єгоров вважає Хайр-Пулада та Пулад-Ходжу різними особами, виходячи з легенд на монетах²⁸, але писемні пам'ятки для такої гіпотези простору не дають. Б.-Х. невдало пробував повернути болгарського еміра Булак-Тимура під зверхність Золотої Орди.

79. **АЗІЗ-ШАХ** (+ 1367) 73

Інша форма імені Азіз-Шейх. Хан Золотої Орди (1364–1367).

Датування Аноніма Іскандера підтверджують знахідки монет, карбованих у Сараї ал-Джедід, Гюлістані, Гюлістані ал-Махруса. Зайняв престол після загибелі Булат-Ходжі. Довго воював з його противником еміром Булак-Тимуром, який захопив Булгар. Після розгрому Булак-Тимура суздальськими князями добив його у Нижньому Поволжжі у 1367 р. Вбитий прихильниками Мамаю і Абдуллаха ніби-то через запровадження якогось “поганого звичаю”²⁹.

80. **БУЛАТ-ТИМУР** (+ 1367) ? 73

Інша форма імені Пулад-Тимур. Хан Золотої Орди (1367).

Частина монет цього хана, датованих 1367 р., містить дещо фантастичну легенду “султан покійний Джанібек-хан”³⁰. Під тим же роком відомі монети,

²⁷ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.2. – С.131

²⁸ Єгоров В.Л. *Золотая Орда перед Куликовской битвой.* – С.200

²⁹ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.2. – С.130–131

³⁰ Савельев П.С. *Монеты Джучидов, Джагатаидов, Джелаиридов и другие, обращавшиеся в Золотой Орде в эпоху Тохтамыша.* – Вып.2. – Санкт-Петербург, 1858. – С.208

карбовані від імені Джанібєка II, які В. Єгоров вважав за можливе також атрибутувати Б.-Т.³¹ П. Савельєв, який першим опублікував монети з таким дивним написом, схилився до можливості існування хана Джанібєка II від імені якого Б.-Т. карбував свої монети³². В. Григор'єв вважав Б.-Т. нечингізидом, який діяв як намісник Джанібєка в Булгарі, будучи сином улусбека Нугана³³. З цією версією погодився М. Сафаргалієв³⁴.

Питання це залишається відкритим. Навряд чи в цей бурхливий час намісник Джанібєка міг би протриматися так довго у Булгарі. До того ж і булгарський “князь” Хасан та інші “ординські князі” з літописів виявлялися Чингізидами. Можливо, що Б.-Т. у такий спосіб хотів підкреслити відродження Золотої Орди “золотих” часів, тобто відкинути все, що трапилося по смерті Джанібєка. Скоріше всього він був братом Азіза, який йому успадкував і так само не втримався у боротьбі з Мамаєм. Загадки цього заплутаного періоду ще довго будуть залишатися предметом дискусії.

ХІ

81. КУТЛУГ-БУГА (+ 1377) 77

Загинув у поході на Тохтамиша до Отрару. Незважаючи на його загибель, Тохтамиш програв цю битву і втік до еміра Тимура в Самарканд.

82. ТОКТАКІЯ (+ 1378) 77

Інша форма імені Токтакій. Хан Золотої Орди (1378) та Кок-Орди (1378). Відзначився перемогою над Тохтамишем. Успадкував батьківський трон, але несподівано помер. За Нізам-ад-діном та Казі Ахмедом правив два місяці.

83. ТИМУР-МЕЛІК (+ 1379) 77

Хан Золотої Орди (1378–1379), хан Кок-Орди (1378–1379).

За Нізам-ад-Діном, розбивши Тохтамиша, який спробував зайняти трон при підтримці еміра Тимура Кульгавого, який поступово оволодів Середньою Азією, правлячи, як і Мамай, від імені ханів-маріонеток, Т.-М. захопився пияцтвом і програв змову емірів. Тимур послав з Тохтамишем значні сили, очолені емірами Туман-Тимуром, Уруке-Тимуром, Гіяс-ад-Діном-Тарханом,

³¹ Егоров В.Л. *Золотая Орда перед Куликовской битвой.* – С.200–201

³² Савельев П.С. *Монеты Джучидов.* – С.198

³³ Григорьев В.В. *Новые монеты Джучидов // Записки Одесского об-ва истории и древностей.* – Т.4. – 1847. – С.216–217

³⁴ Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды.* – С.119

Бахти-Ходжу та Бангі, які розігнали сили Т.-М., більшість емірів якого покинули хана. Тохтамиш був посаджений на трон в Сигнаку. Зимою 1379 р. Т.-М., який безцільно проводив час у Караталі на південь від столиці, був розгромлений Тохтамишем у битві на ріці Карабака. Сам М.-Т. потрапив у полон і був страчений разом з головним еміром Балтичком, батьком Єдігея, який відмовився перейти на службу до Тохтамиша³⁵.

84. КУНЧЕ-ОГЛАН (+ 1395) 77

Втік до еміра Тимура і у 1388–1391 рр. приймав активну участь у боротьбі з Тохтамишем. Пізніше покинув Тимура і був прийнятий Тохтамишем. Очолював праве крило у битві на р. Терек 14.02.1395 р., де і загинув.

85. КУЮРЧАК (+ після 1396)77

Інші форми імені Курчук, Койричак-оглан. Хан Золотої Орди (1395–1396).

Знаходився при дворі еміра Тимура і брав участь у боротьбі з Тохтамишем у 1388–1395 рр. Після розгрому Тохтамиша на р. Терек та знищення золотоординських міст був поставлений Тимуром ханом. Контролював територію поблизу Сараю. Після відходу військ Тимура прогнаний Тимур-Кутлуком та Єдігеєм³⁶.

ХІІ

86. МАХМУД-ОГЛАН (+ після 1379) 82

Командував лівим крилом у війську Тимур-Меліка і марно намагався змусити дядька вжити належних заходів проти Тохтамиша.

87. БАХШИБІЙ.....82

88. СЕАДІ82

89. ТАТЛІ 82

90. АНШЕ-БУЛАТ82

³⁵ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.2. – С.131–132, 191

³⁶ Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды.* – С.176–177

91. ТИМУР-КУТЛУК (+ 1400) 83

Хан Золотої Орди (1396 – 1400).

За Анонімом Іскандера був сином Тимур-Меліка. Успадкував батьківські вади і помер від надмірного пияцтва. Посаджений на престол при підтримці темника Єдігея, який був його беглер-беком. З допомогою Єдігея прогнав Куюрчака. Перед походом в Індію Тимур прийняв послів від Т.-К. – еміра Єдігея та Хизр-Ходжу-оглана. Т.-К. заручився про всяк випадок підтримкою великого завойовника перед вирішальною битвою з Тохтамишем.

Тохтамиш не змирився з поразкою. Укріпившись в Криму, він забезпечив собі допомогу від великого князя литовського Вітовта Кейстутовича. Великий князь литовський спішив скористатися з ослаблення Орди. Посадивши на її престол свого ставленика, він сподівався закріпити за собою звільнені від ординського протекторату князівства і значно більше впливати на московську політику, все-ще залежну від Орди. У 1399 р. Вітовт Кейстутович зібрав дружини українських, білоруських і литовських князів, злучився з дружинами своїх васалів – господаря Молдови та господаря з Поділля Спитка з Мельштина. З півдня підійшов Тохтамиш зі своїми відділами. У складі об'єданого війська був також загін тевтонських лицарів. У поході взяло участь більше 50 князів. Чисельність війська можна оцінити в 30–40 тис. латників, не враховуючи ординців Тохтамиша. Військо Вітовта мало артилерію. Т.-К. міг мати 25–30 тисяч. На марші був Єдігей, з яким було 10–15 тис. уральської орди, озброєння якої, особливо захисне, уступало війську Вітовта. У Т.-К. також була артилерія.

Війська зустрілися на ріці Ворсклі. Вітовт не використав прекрасної можливості розбити військо противника по частинах. Вступивши у переговори, він дав можливість Т.-К. дочекатися підходу Єдігея. На переговорах великий князь вимагав не тільки васальної присяги, але й ставити литовські клейма на ординських монетах, як колись підлегли князі ставили ординські клейма на своїх монетах. Схоже, що підхід Єдігея зовсім не насторожив великого князя. Останній, впевнившись у розслабленості противника, сам спровокував початок битви. Він зухвало запропонував Вітовтові стати його васалом. Великий князь кинув хорогви в наступ.

Битва відбулася 12.08.1399 р. У “переверненому” вигляді битва нагадувала битву на Куликовському полі. Обидві сторони без особливого ефекту застосували польову артилерію та кінних лучників. Військо Вітовта навалюю атакувало Єдігея і вже відчувало запах перемоги. Тим часом Т.-К. здійснив глибокий обхідний маневр і вдарив у тил. Першим покинув поле битви Тохтамиш, оголивши фланг, після чого почався загальний хаос. На полі битви впали полоцький князь Вінгольт-Андрій Ольгердович, брянський князь Бугав-Дмитро Ольгердович з сином Іваном Кіндирем, Лев-Гліб та Семен Корятовичі (і, можливо їх брат Борис), київський удільний князь Іван Борисович, холмсько-острозькі князі Михайло та Дмитро Даниловичі, підберезькі князі Михайло та Олександр Дмитровичі, стародубський князь Федір Патрикійович, Іван

Юрійович Белзький, подільський воєвода Спитко з Мельштина та ще ряд достойників. Сам Вітовт ледве врятувався з невеликим числом воїнів³⁷.

Незважаючи на нищівну поразку литовсько-українського війська, битва на р. Ворсклі зовсім не відбилася на долі лівобережних князівств. Через рік Т.-К. помер і знову почалася боротьба за престол. Панування Орди над землями, що входили в орбіту Великого князівства Литовського так і не було відновлене.

92. КУЧЕК 83

Інша форма імені Бугучак.

93. ТЕНГРІ-БЕРДИ.....83

94. СЕЇД-АЛІ83

95. СЕЇД-АХМЕД.....83

96. ТОХТА-БУЛАТ.....83

97. ТУГЛУК-БУЛАТ 83

98. ШУКУР.....83

99. ТОГЛУБІЙ83

Інші форми імені Товлубей, Товлубій.

100. ІРАНБІЙ83

101. СУДУБІЙ83

102. МЕНГЛІ-ТУРКАН83

103. МЕНГЛБІЙ83

104. ОГЛАНБІЙ.....83

105. КУТЛУГ-БУГА83

³⁷ ПСРЛ. – Т.4. – С.103

106. БОРАК (+ 1428) 85

Інша форма імені Барак. Хан Золотої Орди (1423–1427).

За “Родоводами тюрк” Абульгазі був сином Курчука (Куюрчака), що узгоджується з Камаль-ад-Діном, який писав, що Б. – внук Урус-хана. У 1419 р. Б.-оглан втік з Золотої Орди в Самарканд до султана Улугбека. За його підтримки у 1422 р. почав суперництво з Хаджі-Мухаммедом за престол Золотої Орди, який йому вдалося захопити у 1423 р. До 1424 р. Хаджі-Мухаммед був вбитий разом з старшим еміром Мансуром.

Укріпившись в Орді, Б. вирішив повернути східні володіння. У 1426 р. він напав на Сигнак, який тепер знаходився у володіннях Улугбека. Шахрух прислав Улугбекові на допомогу мірзу Мухаммеда Джуки. Вирішальна битва відбулася 15.02.1427 р. В Улугбека було більше війська, але він діяв безпечно і Б. зумів стиснути його фланги. Внука Тимура врятували еміри Мавераннахра. За Улугбеком була підтримка більшості Тимуридів. Він висунув іншого претендента Махмуд-Султана, який переміг Б. і став ханом. Б. був вбитий 831 р. х. (22.10.1427 – 10.10.1428).

За казанським рукописом Б. вбив тільки еміра Мансура, а Махмуд-Султан вбив Б. Тому М.Сафаргалієв вважав Махмуд-Султана тотожним Махмуд-Ходжі і Хаджі-Мухаммеду³⁸, що все-таки непевно.

107. ДЕРВІШ (+ 1420)85

Хан Золотої Орди (1417–1420).

У “Родоводах тюрк” Абульгазі названий сином Шахи-оглана, але це якась помилка, бо такого царевича не існувало. Будучи ставлеником східних улусів, Д. загинув у 1420 р. разом з своїм старшим еміром Єдигеєм у боротьбі з Кадир-Берді³⁹. Походження його залишається дискусійним. Можна тільки не сумніватися, що він належав до нащадків Орду і, напевно, був внуком хана Уруса.

Користаючися ординськими усобицями, Вітовт Кейстутович оволодів гирлами Дністра та Дніпра, розширивши межі свого впливу до Чорного моря.

108. РАКИЙ85

109. БЕНДЕ-СУЛТАН.....85

³⁸ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – С.204

³⁹ Там само. – С.202

ХІІІ

110. ТИМУР (+ після 1412) 91

Хан Золотої Орди (1410–1412).

Правління Т. також надійно датується монетами, карбованими у Булгарі в 816–818 рр. х. Посаджений еміром Єдігеєм, який змусив його одружитися із своєю дочкою, розраховуючи перетворити у чергову маріонетку. Але, ставши ханом, Т. усунув улусбека і тому довелося втікати в Хорезм. Там він вбив місцевого еміра і організував оборону. За наказом Т. шість місяців війська Золотої Орди облягали Хорезм. Під час облоги повстали сини Тохтамиша – Джелаль-ед-Дін, Султан-Хусейн і Мухаммед. Т. кинувся на них, але був розгромлений і загинув у вигнанні, вбитий підручними Газана.

111. ЩАДІБЕК (+ 1408/1409) 92

Хан Золотої Орди (1401–1407).

Поставлений еміром Єдігеєм, який продовжував керувати усіма справами в Орді. Єдігей скористався з сутичками правителя Хорезму, що відпав від Золотої Орди ще у середині 1360-х рр., Мусаки з кара-татарами, яких Тимур вивів з Руму (Візантії), і у 1405–1406 рр. зайняв Хорезм, прогнавши Мусаку. Правителем він поставив еміра Анка. При Щ. західні проблеми відійшли на другий план і Вітовт надзвичайно швидко, незважаючи на проблеми з Тевтонським Орденом, ліквідував негативні наслідки поразки на р. Ворсклі.

Монети Щ. карбувалися також у Булгарі у 805–807 рр.х. Щ. намагався позбутися опіки беглербека, який після перемоги на Ворсклі користувався величезним авторитетом. Тоді Єдігей здійснив переворот на користь Пулада. Щ. втік до еміра Дербента Шейх-Ібрагіма, де і помер. За Камаль-ад-Діном це трапилося у 1408/1409 рр.

112. МУХАММЕД92

113. АХМЕД92

114. АЛПІ92

115. ІМЕНБІЙ92

116. ТАГАЙ- БУЛАТ96

117. САРАЙ-БУЛАТ96

118. АК-БУЛАТ97

119. БЕРДИ-БУЛАТ.....	97
120. ДЖІНГ-БУЛАТ	105
121. КУТУЧАК	105
122. ЯДГАР	105
123. НУСРЕТ.....	105
124. ГРЕЙ (+ після 1465).....	106

Обидва старших сини Борака після розгрому калмицьким військом у 1451 р. ординців Абулхаїра відкочували на схід під покровительство Іса-Бугахана. По його смерті у 1465 р. (за Мухаммедом Хайдаром) вони утворили казахські султанати, території яких примикали до оз. Балхаш. У суперечці з цього приводу між М. Сафаргалієвим⁴⁰ із А. Семеновим⁴¹ переконливішим виглядає перший.

125. ДЖАНІБЕК (+ після 1465).....	106
126. СААДЕТ-БЕК	106
127. АБУ-САЇД	106
128. МІР-КАСІМ	106
129. МІР-СЕЇД	106

XIV

130. КІЧІ-МУХАММЕД (+ 1459)	110
-----------------------------------	-----

Хан Золотої Орди (1431–1459).

Проголошений східними емірами після загибелі Борака. До 1431 р. опанував основні ординські володіння (частину східних територій утримав хан Абухаїр) і розпочав боротьбу за відновлення меж Золотої Орди. У 1431 р. здійснив похід у Хорезм. Хорезм вдалося здобути тільки у 1435 р. У 1436–1437 рр. К.-М. відібрав в Улуг-Мухаммеда Крим та Астрахань. Про цю боротьбу

⁴⁰ Там само. – С. 212

⁴¹ Семенов А. А. *К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана.* – Сталинабад, 1954. – С. 31–36

згадав Йосафато Барбаро, який був у Азаку (Тані). У 1437 р. К.-М. прогнав з Криму Абу-Саїда, але у 1443 р. був вибитий звідти Хаджі-Гіреєм. До смерті носив титул хана і боровся із суперниками за владу. Фактично з 1434 р. Золотої Орди вже не стало, найбільший її уламок – Велика Орда – почав самостійну історію. До смерті Кічі-Мухаммеда на місці Золотої Орди існували Велика Орда, Казанське, Тюменське (Сибірське), Кримське ханства і Ногайська Орда. Крім того на кордонах Московської держави було утворено залежне від Москви Касимовське ханство. На сході існували також незалежні Узбецьке ханство та казахські султанати.

131. ПУЛАД (+ 1410) 111

Інша форма імені Булат. Хан Золотої Орди (1407–1410).

Монети П. з 810, 812 рр. х. карбовані у Булгарі ал-Джедід та Булат-Щадібеку. У 1408/1409 рр. по смерті Щадібека відізвав з Хорезму еміра Алка. У 1410 р. Шахрух прийняв послів і вислав дари для П. і Єдігея. Єдігей намагався закріпити своє становище, спираючися на підтримку Тимуридів. Він був з племені мангкут, з якого Чингізиди часто брали дружин. Тому він поспішив заручити свою дочку з царевичем мірзою Мухаммед-Джуки. Нове посольство у тому ж році у складі Єдігея, еміра Шейх-Ібрагіма з Дербента і еміра Ієїда Іззад-Діна з Хазар-Ожеріба було прийнято Шахрухом.

Причина смерті П. неясна. Може він також хотів позбутися опіки Єдігея. За нього царевичі та улусбеки, які тримали причорноморські території, шукали покровительства литовських князів.

132. БУРУНДУК 124

133. ЯДИК-ХАН 124

134. КАСІМ-ХАН (+ бл. 1520) 124

135. СЕЙДЯК-ХАН 124

136. КАНБАР-СУЛТАН 124

137. УСЯК-ХАН 124

138. ІРАНДЖІ-ХАН 124

XV

139. МАХМУД (+ 1476) 130

Інша форма імені Ахмут (за Типографським літописом). Хан Великої Орди (1459–1466), хан астраханський (1466–1476).

По смерті Кічі-Мухаммеда намагався утримати від розвалу Велику Орду, з якої вже виділилося Узбецьке ханство і владу якої не визнавали сибірські, ногайські та казахські улуси. У 1466 р. проти М. повстав його молодший брат Ахмед, який розбив його на Дону і зайняв ханський престол. М. пробував ще боротися, але після поразки від Хаджі-Гірея та Азмата відійшов у Астрахань, де заснував Астраханське ханство. У листі до турецького султана Мухаммеда II від хана Астрахані титулувався “султан Махмуд, син Мухаммеда, сина Тимур-хана...”⁴².

На сході Астраханське ханство межувало з кочовищами Ногайської орди по р. Бузак, на півдні його територія поширювалася до р. Терек, на заході – до Кубані і Дону, а на півночі – до м. Сарай-ал-Джедід. Столиця ханства була важливим центром міжнародної торгівлі тканинами, шовком та іншими східними товарами, хутрами та шкірою з Казанського ханства і російських князівств, а також рабами з Казанського і Кримського ханств та Ногайської орди. У стосунках з Москвою та іншими російськими князівствами астраханські хани титулувалися „царями”, тобто вважалися старшими⁴³.

140. АХМЕД (+ 1481) 130

Інша форма імені Ахмад. Хан Великої Орди (1466–1481).

У 1466 р. повстав проти брата, розбив його військо на Дону і оволодів престолом. При ньому продовжували відділятися від Великої Орди території підлеглих раніше улусів. Казахські султанати, Сибірське, Казанське, Астраханське і Кримське ханства та Ногайська Орда не тільки не визнавали зверхності А., але й переважно претендували на території, що знаходилися під його контролем.

Найбільш послідовно А. боровся за російські князівства і Крим. За згодкою В. Якубовського у 1475 р. він відновив залежність Криму від Великої Орди, посадивши Менглі-Гірея у темницю у Кафі, звідки того визволили турки⁴⁴.

⁴² Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.264–265

⁴³ Дженкинсон А. Путешествие Антона Дженкинсона из города Москвы в России до города Бухары в Бактрии // Астраханский сборник. – Астрахань, 1896; Штылько А.Н. Астраханская летопись. Исторические известия., – Астрахань, 1897; Астрахань и Астраханський край (Сборник краеведения). – Кн. 1–2. – Астрахань, 1924–1925; Микитин В.П. Астрахань и ее окрестности. – Москва, 1982.

⁴⁴ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – С.423–424

З цим епізодом було пов'язане посольство від А. до великого князя московського Івана Васильовича, очолене Бочюком, яке вимагало особистого приїзду великого князя в Орду. А. хотів закріпити успіх на півдні і продемонструвати свою силу. Іван III послав в його ставку Бестужева. К. Базилевич трактує це рішення як відмову від виплати данини-виходу⁴⁵, що, звичайно, безпідставно. Московський князь боявся розправи, подібно тої, яка сталася з його союзником Менглі-Гіреєм. У Криму А. поставив управляти свого племінника Джанібєка, до якого у 1477 р. було послано окреме московське посольство⁴⁶. Менглі-Гірей повернувся тільки у 1478 р. і відразу з Москви до нього було послано посольство, яке очолив князь Іван Іванович Звенець-Звенигородський⁴⁷.

Намагання А. утримати в покорі російські князівства привело до війни проти Московської держави, яка через нерішучість обох сторін стала знаменитим "стоянням на Угрі"⁴⁸, після якого закінчилося і ординське панування над цими князівствами. Ще якийсь час ординський вихід платили рязанські князі.

Ахмат загинув у 1481 р. на березі Дінця у битві з Айбеком.

141. ЯКУБ 130

142. ШИГАЙ-ХАН 133

Мав двох незнаних з імені братів, які не залишили нащадків.

143. ЧЕЛИМ 134

144. АК-НАЗАР 134

145. КАСІМ-ХАН (+ 1524) 135

146. БУЛАТ-СУЛТАН 137

XVI

147. КАСІМ (+ 1495)..... 139

Хан астраханський (1476–1495).

За свідченням Контаріні успадкував батькові у 1476 р. При ньому Астраханське ханство стало міцною окремою державою, яка успішно відбивала

⁴⁵ Базилевич К.В. *Внешняя политика Русского централизованного государства. Вторая половина XV в. – Москва, 1952. – С. 34*

⁴⁶ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. *Золотая Орда и ее падение. – С. 424*

⁴⁷ Базилевич К.В. *Внешняя политика. – С. 43*

⁴⁸ Пресняков А.Е. *Иван III на Угре // Сборник в честь С.Ф. Платонова. – Петербург, 1911; Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – С. 426–427*

спроби сусідів – Великої Орди та Кримського ханства, оволодіти цією територією. Якійсь час данину-вихід Астраханському ханству платила і Москва⁴⁹. По смерті К. престол Астраханського ханства успадкував його син **Абдул-Керім** (1495–1515).

Брат Абдул-Керіма – **Шейх Авліяр** при допомозі Москви у 1512 р. отримав престол Касимовського царства, який займав до своєї смерті у 1516 р. Йому успадкував син **Шейх-Алі** (Шиг-Алі) (1516–1566, з перервами), при якому Касимовське царство перетворилося у васальну частину Московської держави, а сам Шиг-Алі став одним з головних московських полководців⁵⁰. З допомогою Москви Шиг-Алі (у 1519–1521, 1546, 1551 рр.) та його брат **Джан-Алі** (у 1532–1536 рр.) займали престол Казанського ханства. Джан-Алі, який займав престол Касимовського царства у періоди відсутності старшого брата, і у Казані показав себе підручним московського князя, що зрештою і привело до змови емірів, яку очолила сестра Магомет-Еміня. Джан-Алі був вбитий змовниками. Дочка Джан-Алі була видана за астраханського царевича Абдуллу (Кабулу), сина хана Ак-Кубека, який у травні 1552 р. перейшов на московську службу і отримав в уділ Юр'єв-Польський. Абдулла помер у 1570 р., залишивши 5 синів: Буда-Алі (+ 1583), Мустафу-Алі (+ бл. 1590), Арслан-Алі, Саїн-Булата і Муртозу-Алі (+ бл. 1575), який перейшов у християнство під іменем Михайла.

По смерті Шиг-Алі Касимовське ханство отримав син Бек-Булата, правнук хана Касіма – **Саїн-Булат** (1567–1573), який також відзначився як полководець у походах московського війська проти Швеції у Прибалтику в 1571 р. Приймавши християнство як Семен Бекбулатович, він втратив Касимовське царство, але став одним з найбільших російських вельмож, якого Іван Грозний поставив на короткий час замість себе великим князем (1575–1576), а потім передав йому Тверське князівство (1576–1596). Переживши “опалу” в часи Бориса Годунова, який вбачав у ньому суперника, Семен Бекбулатович помер в глибокій старості (16.01.1616 р.) в Кирило-Білоозерському монастирі (де його у 1606 р. примусив прийняти чернецтво Лжедмитрій I, також вбачаючи у ньому претендента на московській престол)⁵¹.

⁴⁹ Соловьев С. М. *История России с древнейших времен.* – Кн. 3. – Т. 5. – Москва, 1989. – С. 140, 143

⁵⁰ Трофимов И. *Поход под Казань, ея осада и взятие в 1552 г.* – Казань, 1890; Мухаммедьяров Ш. Ф. *Социально-экономический и государственный строй Казанского ханства (XV – первая половина XVI вв.)* // Автореф. канд. дис. – Москва, 1950; *Казанская история.* – Москва-Ленинград, 1954; Шмідт С. О. *Восточная политика России накануне “Казанського взяття”* // *Международные отношения. Политика. Дипломатия XVI–XX вв.* – Москва, 1964; *Разрядная книга 1475–1598 гг.* – Москва, 1966.

⁵¹ Вельяминов-Зернов В. В. *Исследование о касимовских царях.* – Ч. 1 – С. 271-410; Лилиев Н. В. *Симеон Бекбулатович.* – Тверь, 1891; Азиз А. *История татар.* – Москва, 1925. – С. 143–147

Нашадки Джан-Алі – Джаніди (Аштарханіди) успадкували престол потужної держави Шейбанідів з центром у Бухарі і правили там у 1599–1753 рр.⁵²

Останнім казанським ханом у 1552 р. був син К. – **Ядкар** (Єдігер-Магмет, Єдігер-Мухаммед).

Інший син К. – **Янібек**, повстав проти свого дядька **Джанібека** у 1522 р. і, виборовши престол у суперництві з ним, **Хусейном** (Усеїном) та кримським ханом **Мухаммед-Гіреєм**, який у 1524 р. на короткий час оволодів Астраханню, був астраханським ханом у 1524–1532 рр. По ньому Астраханське царство успадкував **Шейх-Гайдар** (Хайдар), брат Шиг-Алі та Джан-Алі. Але Шейх-Гайдар був вбитий черкесами і престол зайняв старший син хана Великої Орди Муртази **Ак-Кубек** (1532–1534). Ак-Кубек спирався на ногайську допомогу, видавши дочку за Ак-мурзу – сина ногайського хана Юсуфа. Після смерті Ак-Кубека єдиний син хана **Абдул-Керіма Абдур-Рахман** у 1534 р. відвоював батьківський престол, заручившись підтримкою великого князя московського Василя Івановича. У 1538 р. союз Астраханського царства з Московією був підтверджений. Але через кілька місяців син Шейх-Гайдара **Дервіш-Алі** з допомогою ногайців здобув Астрахань і прогнав Абдур-Рахмана. У 1551 р. Дервіш-Алі втратив престол і втік у Московську державу, де отримав Звенигородське князівство. Його наступник хан **Ямгурчей** (1551–1554), напевне син Джанібека, зіткнувся із суперництвом серед ногайських мурз, які підштовхнули до інтервенції московський уряд. У 1553 р. ногайські мурзи, очолені Ізмаїлом, прислали в Москву посольство із проханням допомогти повернути на престол Дервіш-Алі. У 1554 р. Ямгурчей був розбитий 30-тисячним московським військом, очоленим князем Ю.І.Шемякіним-Пронським і на престол знову сів Дервіш-Алі. В Астрахані залишився московський гарнізон. Московський цар Іван Грозний заявив, що у цьому краї він шукає свою давню вотчину – Тмутаракань, яку його предок Володимир Святославович віддав в уділ своєму синові Мстиславу. **Дервіш-Алі** зобов'язався платити щороку 40 тис. алтин і 3 тис. штук осетрів, білуги та іншої цінної риби. Намагаючись позбутися як московської опіки, так і загрози з боку Ямгурчея та ногайців, астраханський хан почав схилитися до Кримського ханства. Але у 1556 р. Девлет-Гірей прислав йому на допомогу тільки 700 вершників і 300 яничар з гарматами. За ханом слідкували. До Астрахані вже спішили із своїми наказами стрілецькі голови Черемісінов та Тетерін і станиця отамана Колупаєва. Із Вятки перекидували стрілецький приказ голови Писемського. Всі вони були озброєні вогнепальною зброєю. Ще до підходу цих сил козаки отамана Ляпуна Філімонова раптовим ударом розгромили стан хана Дервіша-Алі. Російські війська зайняли Астрахань без бою. Зібравши сили, хан безуспішно пробував повернути свою столицю. Зазнавши значних втрат, він схоронився в Азові.

⁵² *Бартольд В.В. Шейбаниды // Бартольд В.В. Соч., – Т.1. – Ч.2. – Москва, 1964. – С.545–548; Босворт К.Э. Мусульманские династии. – С.207–208*

Астраханське ханство було приєднано до Московської держави, а Іван Грозний і його наступники стали титулуватися “царями Астраханськими”. Була виготовлена навіть окрема астраханська корона, яка зберігається в Оружейній палаті Кремля. Дервіш-Алі помер у Московській державі у 1567 р. як служилий князь.

Ногайська Орда, яка стала політичною реальністю у другій половині XV ст., займала величезну територію на схід від Понижзя Волги до витоків Тоболу та Іртиша, включаючи басейн Уралу. Нічого спільного із знаменитим темником Ногаєм вона не мала. Вперше термін “ногайці” з’явився лише у 1517 р. у Мацея Стрийковського, а потім у турецького історика Джаннабі (+1590), який назвав знаменитого еміра Єдігея “главою покоління ногайців”. Самоназва ногайців – мангіти (Мангітський юрт). Монгольське “нокай” – означає “собака”. Цікаво, що у татарському збірнику Єдігей називається собакою, правда цей збірник прихильний до Тохтамиша. Але ногайські печатки з XVI ст. також мали зображення собаки. Можливо це давній тотем манкітів, які на Яїку (Уралі) розчинилися серед масиву тюрків-кипчаків. Вже у кінці XIV ст. за батька Єдігея яїцький юрт почав завершувати своє етнічне формування, яке тривало до кінця життя самого Єдігея, при якому Уральська (Заяїцька) Орда була повністю автономною. По смерті Єдігея у 1420 р. ногайський юрт успадкував його син Газті-бей (Газій). Інші сини служили різним ханам: Мансур був головним еміром Хаджі-Мухаммеда; Ноуруз – еміром Улуг-Мухаммеда. Молодший син Нуред-Дін успадкував Газті-бею і після 1432 р. отримав кочовища на Волзі. Його син Воккас був головним еміром хана Абулхаїра. У 1447 р. Яїцька Орда відділилася від нього, за що агенти Абулхаїра вбили Воккаса. По ньому Ногайську Орду очолив його молодший брат Аббас. В часи Аббаса Ногайська Орда досягла найбільшого територіального росту. Після 1560-х рр. ногайці займали величезні території аж до Аральського моря і гирл Аму та Сир-Дар’ї.

Цей період тривав недовго. Вихід калмицьких орд змусив ногайців притиснутися до Волги, а потім перейти на її правий берег. Тут почався процес роздроблення. Більшість ногайських орд в кінці XVI – на початку XVII ст. переселилася у Причорномор’я, де визнала зверхність Кримського ханства, утворивши Буджацьку, Єдисанську, Єдичкульську, Джамбулуцьку Орди на півдні нинішньої України, та Кубанську Орду на Північному Кавказі. Буджацька Орда займала приморську територію у Буджаку між Дунаєм та Дністром. Єдичкульська Орда – за Дністром на Жовтих Водах, Єдисанська – біля Очакова, а Джамбулуцька – в Приазов’ї. Всі ці ногайські орди зберігали автономію до кінця XVIII ст.⁵³

Нащадки Ямгурчея правили у різних відламах Ногайської орди.

⁵³ Сафаргалієв М.Г. *Ногайская Орда в середине XVI в. / Диссертация к.и.н. Рукопись. – Саранск, 1939; Його ж, Ногайская Орда во второй половине XVI в. // Сборник научных работ Мордовского пединститута. – Саранск, 1949. – С.34–36; Його ж. Распад Золотой Орды. – С.226–229*

148. ДЖАНІБЕК (+ 1524) 139

Намісник хана Ахмеда у Криму (1475–1478). Хан астраханський (1515–1524).

В останній період його життя у 1522–1524 рр. йшла боротьба за астраханський престол.

149. ШЕЙХ-АХМЕД (+ 1527)..... 140

Хан Великої Орди (1481–1502).

По смерті Ахмата його сини Шейх-Ахмед, Сеїд-Ахмед, Муртаза, Багадур, Ходяк і Ялай розділили рештки Великої Орди. У 1502 р. Гіреї розбили Ш.-А. та його братів і включили залишки Великої Орди в Кримське ханство. Сам Ш.-А. жив у Литві у 1502–1527 рр. Від його двох племінників, які залишилися у Литві походять родини царевичів Пунських та Остинських⁵⁴.

150. СЕЇД-АХМЕД (+ до 1500) 140

Хан Великої Орди (1481 – до 1500). Невідомо як закінчив С.-А. У Литві залишилися нащадки ординського “царевича Сихдохмана”, ніби-то брата Менглі-Гірея. Подібного імені серед Гіреїв немає. Може це був С.-А.⁵⁵?

151. МУРТАЗА (+ 1502?) 140

Інший варіант імені Миртода. Хан Великої Орди (1481–1502?).

152. БАГАДУР (+ до 1502) 140

Хан Великої Орди (1481 – до 1502).

153. ХОДЯК (+ після 1502?) 140

Хан Великої Орди (1481–1502). Важко розрізнити синів хана Ахмада, які джерела переважно називають “Ахмадові діти”. Трималися вони досить дружно, всі, схоже, титулувалися ханами.

⁵⁴ Думин С.В. *Татарские царевичи в Великом княжестве Литовском (XV–XVI вв.) // Древнейшие государства на территории СССР. Мат. и исслед. 1987 г. – Москва, 1988. – С.109–113*

⁵⁵ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С.365*

154. **ЯЛАЙ** (+ до 1500) 140

Хан Великої Орди (1481 – до 1502). Нашадки “Ахмадових дітей” розчинились серед литовської та московської шляхти.

155. **ТЕВКЕЛЬ** 142

156. **ОНДАН-СУЛТАН** 142

Його син Ураз-Мухаммед-хан (+ 1610) перейшов на московську службу і був посаджений у Касимові. Перейшов на сторону Лжедмитрія II, пізніше присягнув Сигізмундові III і допомагав йому під Смоленськом. Приїхавши до сім'ї, яка перебувала у Калузі, куди сховався Лжедмитрій II, Ураз-Мухаммед-хан був схоплений і невдовзі страчений.

157. **ХАК-НАЗАР** 145

Від нього походять окремі родини казахських ханів.

158. **КУМАШ-ХАН** 145

Від нього походять окремі родини казахських ханів.

Стояння на ріці Угрі (1480 р.).
З мініатюри Царственного літописця.

8. ГІЛКА БЕРКЕЧАРА

Нащадки Беркечара, який отримав улус на східних кордонах, які межували з володіннями Чагатая, мали незначний вплив на події у Золотій Орді, тому у більшості випадків про їх діяльність відомостей не збереглося. Вже нащадки його внуків були неznані навіть авторам монгольських придворних генеалогій.

табл.5. Гілка Беркечара.

III

1. БЕРКЕЧАР (+ після 1270) – див. табл.2, поз.5

IV

2. КУКДЖУ 1

За іншими джерелами старшого сина Беркечара звали Сархад.

3. ЙІСУ-БУКА 1

V

4. ІДЖІЛЬ-ТИМУР (+ до 1291) 2

Помер до 1291 р., бо у цьому році претендент на ханський престол Токта сховався у ставці його молодшого брата.

5. ЙІЛІКЧІ (+ 1291)..... 2

У 1291 р. у його стані сховався Токта, який побоювався Телебуги та своїх братів. Значить на той час І.-Т. був старшим в улусі Беркечара.

6. ДУКДАЙ 2

7. ТУК-ТИМУР 2

8. САРАЙ-БУКА 3

Облога Москви ханом Тохтамишем (1382).
Мініатюра Остерманівського 2-го тому
Лицьового зведення (XVI ст.)

9. ГІЛКА ШИБАНА

Нашадки Шибана (Шейбана), який отримав улус на східних територіях Золотої Орди біля Уральських гір, довго залишалися в тіні. Піднесення цього роду почалося у другій половині XIV ст., коли їх представники почали боротися за ханський престол. Зауралля та Сибір, з їх потужними хутровими та рибними ресурсами, залишалися базовими територіями Шейбанідів навіть тоді, коли представники цієї гілки утвердилися у Мавераннахрі. Із зрозумілих причин основа увага у цій розвідці приділена тим представникам династії, діяльність яких мала вплив на події у Золотій чи Великій Орді.

табл.6. Гілка Шибана. Шейбаніди.

III

1. ШИБАН (ШЕЙБАН) (+ до 1251) – див. табл.2, поз.6

IV

2. БАЙКАЛ 1

Інша форма імені Ясал.

3. БАГАДУР 1

4. КАДАК 1

5. БАЛАКАН (+ 1261) 1

Інша форма імені Балга. У 1257 р. разом з іншими Джучидами був посланий у Іран на допомогу Хулагу. Коли розпочалася конфронтація між Берке і Хулагу, з наказу останнього Б. звинуватили в чарах проти ільхана, в чому він признався під тортурами. Хулагу з еміром Сунджаком відіслав його до Берке. Золотоординський хан ще сподівався на мирний фінал суперечки і тому не пішов на загострення. Отримавши “докази” вини Б., Берке відправив його назад, дозволивши Хулагу, діяти на власний розсуд. Хулагу наказав стратити Б., чим прискорив роз’язку. Після смерті ще кількох Джучидів Берке розпочав війну.

6. ЧЕРІК 1

Інша форма імені Джерік.

7. МЕРКАН	1
Інша форма імені Сурхан.	
8. КУРГУКА	1
Інша форма імені Куль-Бука.	
9. АЯЧІ	1
Інша форма імені Абаджі.	
10. САЙЛКАН	1
Інша форма імені Сасилтан.	
11. БАЯНДЖАР	1
Інша форма імені Баякачар.	
12. МАДЖАР	1
13. КАНГІЧІ	1
Інша форма імені Кувінджі. Нащадків не мав.	

V

14. ЛІАК-ТИМУР	2
15. БЕК-ТИМУР	2
Інша форма імені Кул-Тимур.	
16. БІШ-БУКА	2
Інша форма імені Ієсу-Бука.	
17. КУТЛУГ-БУКА	3
Інша форма імені Маракул.	

18. ЙЄЛ-ТИМУР	3
19. ДЖУЧІ-БУКА	3
20. ТУЛА-БУКА	4
21. ТУРІ	5
Інша форма імені Бурі.	
22. ТУКАН	5
Інша форма імені Тудан.	
23. ТОКДАЙ	5
Інша форма імені Токта. Його кочів'я були на Терекі, що дозволяє припускати, що деякі Шейбаніди, можливо молодша гілка, після смерті Берке отримала частину його улусу.	
24. ТУК-ТИМУР	6
25. ТУКА-ТИМУР	7
26. ІЛЬ-БУКА	7
27. КІНАС	8
Інша форма імені Кесар.	
28. УЧКУР-ТУКА	9
Інша форма імені Джукуд-Бука.	
29. КУТЛУГ-ТИМУР	10
30. АБУКАН-ТУРКАН	11
31. ТУРДЖІ	12

VI

32. БАДАКУЛ	19
Інша форма імені Ядакул.	
33. БЕК-ТИМУР	19
34. БАЯНКЕДЖАР	19
Інші форми імені Баян, Хеджар.	
35. ЙІСУ-БУКА	19
Інша форма імені Інсбука.	
36. МАНГКУТАЙ	20
37. ТУМАН-ТИМУР	20
38. БАКИРЧА	23
39. КУЧЕК	23
Інша форма імені Кунчек.	
40. ДЖАУКАН	29
41. БУРАЛТАЙ	29
42. БЕК-ТИМУР	29
43. БУРАЛИЧІ	29
44. ОТМАН	29
45. САТБАК	29
46. ЙІСУ-БУКА	29
47. ТИМУРТАЙ.....	29

48. ТУГАНЧАР	30
--------------------	----

VII

49. МІНГ-ТИМУР	35
----------------------	----

Інша форма імені Кулук-Менг-Тимур. За “Муїз-ал-аксаб” мав семеро синів, згідно Абульгазі та “Шейбаніад” – шестеро. Напевно два останні джерела мали точнішу інформацію.

50. УДЖУКАН	37
-------------------	----

VIII

51. БЕК-КУНДІ	49
---------------------	----

Інша форма імені Бек-Ханді. Відомі дві його дружини Урунбек та Бек-Мелік.

52. ТУНКИ	49
-----------------	----

Інша форма імені Тука.

53. СЕВІНЧ-ТИМУР	49
------------------------	----

54. ІЛЬБЕК	49
------------------	----

55. ПУЛАД	49
-----------------	----

Інша форми імені Булат-Султан.

56. ДЖАНГА	49
------------------	----

IX

57. АЛІ-ОГЛАН (+ до 1369).....	51
--------------------------------	----

Син Урунбек. Всі його сини народилися від дочки еміра Мухаммед-ходжі з племені конкурат. Помер до 1369 р., бо у цьому році його молодший брат Хасан-оглан виступив претендентом на престол Золотої Орди.

58. ХАСАН (+ після 1380?)..... 51

У “Муїз-ал-аксаб” – Хасан-оглан, за руськими літописами – Асан, Осан. Син Бек-Мелік. Хан Золотої Орди (1368–1369).

Його правління підтверджують монети з 1368 р. карбовані у Сараї з легендою “Султан правосудний Хасан-хан”. Таке міг собі дозволити тільки Чингізид. Тотожність Хасан-хана з Хасан-огланом “Муїз-ал-аксаб” признавав М. Сафаргалієв¹. Іншого Х. серед Джучидів в цей період джерела не знають. Старший із Шейбанідів міг спробувати щастя на престолі Золотої Орди саме в такий період, коли боротьба за трон тривала безперервно з 1359 р.

Прогнавши Абдуллаха з Мамаєм, він, природньо не зумів втриматися і, за даними руських літописів, у 1370 р. Х. захопив Булгар. Мамай змусив суздальського князя Дмитра Костянтиновича з своїми васалами та ординським підрозділом прогнати Х. з Булгару². Після цього Х. визнав владу маріонетки Мамає – хана Мухаммед-Булака від якого отримав лен в Булгарській землі. У 1377 р. Дмитро Костянтинович знову послав проти Х. князя Дмитра Корятювича Боброк-Волинського, який змусив його прийняти даругу і таможенника великого князя, тобто стати васалом³. За цей період Х. заложив в гирлі р. Казанки нове місто Казань, якому судилося згодом стати значним центром у Поволжі⁴. Початково місто носило назву Хасан, яка трансформувалася у Казань⁵.

Х. не мав нащадків. Час його смерті невідомий.

59. БАБА-ОГЛАН 52

60. СУНДЖЕК-ОГЛАН 52

61. ДЕВЛЕТ-ОГЛАН 53

62. ТУКЕЛЬ-ХОДЖА 54

63. ІЛЪЯС-ХОДЖА 54

64. УЧКУР-ТУК 54

¹ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды.* – Саранск, 1960. – С.126

² ПСРЛ. – Т.15. – Вып.1. – Стб.92

³ Там само. – Стб.116-117

⁴ Егоров В.Л. *Историческая география Золотой Орды в XIII–XIV вв.* – Москва, 1985. – С.100–104

⁵ Добродомов И.Г., Кучкин В.А. *Этимология и старые географические объекты: Топонимика на службе географии // Вопросы географии.* – Вып.110. – 1979. – С.160–162

65. КАГАНБЕК (+ після 1375)..... 54

Повне ім'я Гіяс-ад-Дін Каганбек. Ібн Халдун називав його Каріханом⁶. В “Муїз-ал-аксаб” названий Коанбай. Хан Золотої Орди (1375).

Його правління підтвержене монетами, карбованими у Новому Сараї. Прогнаний Урус-ханом відійшов у свій улус. М. Сафаргалієв погоджувався з тотожністю К. та Коанбая⁷.

66. ІБРАГІМ 55

67. АРАБ-ШАХ (+ 1378) 55

За руськими літописами – Арапша. Хан Золотої Орди (1373–1378).

Монети цього хана карбувалися у Новому Сараї за перервами між 1373–1378 рр., а у 1375 р. в Сарайчику. Найбільш впевнено почував себе у 1377 р., коли здійснив походи на Нижній Новгород та Рязань⁸. Проти нього виступило військо московського князя Дмитра Івановича, яке через безпечність його воєвод було повністю розгромлене на р. П'яні при впадінні у р. Суру. Всі дослідники вважають його Шейбанідом⁹, що впливає з “Муїз-ал-аксаб”¹⁰.

X

68. АХМЕД-ОГЛАН 57

69. БАБА-ОГЛАН 57

70. АБУК-ОГЛАН 57

71. ХАДЖІ-МУХАММЕД (+ 1424)..... 57

Інші форми імені Хаджі-Мухаммед-оглан та Махмуд-Хаджі-хан (за Хафізом). Хан Золотої Орди (1421–1423), хан сибірський (до 1424).

⁶ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С.391

⁷ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – С.128

⁸ ПСРЛ. – Т.11. – С.27

⁹ Греков Б.Д., Якубовский А.Ю. Золотая Орда и ее падение. – Москва-Ленинград, 1950. – С.288; Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – С.128

¹⁰ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г. Тизенгаузенем и обработанные А.А. Ромаскевичем и С.Л. Волиным). – Москва, 1941. – С.54–55

За літописом Хафіза Мухаммеда ель-Ташкенді та збірником Кадир Алі-бея (з 1601 р.) Х.-М. з Шейбанідів заключив угоду з Єдігеєм напередодні вирішальної битви з Кадир-Берди, у якій загинули обидва (1420), після чого Мансур, син Єдігея, поставив Х.-М. ханом¹¹. Це трапилося у 1421 р. З 1422 р. з Х.-М. повів боротьбу Борак, який його і переміг, витіснивши назад у Сибір¹².

72. АК-СУФІ 60

73. NN-СУФІ 60

Перша частина імені невідома.

74. БУКА-ОГЛАН 61

75. МАХМУД-СУЛТАН (+ після 1429/30)..... 65

Інша форма імені Махмуд-Ходжа-хан. Хан Золотої Орди (1427–1429).

При підтримці Тимурида Улугбека переміг Борака. Впливу на Правобережжя Волги не мав. Був розгромлений Абулхайром і відійшов на північ.

76. ХИЗР-ОГЛАН 66

77. ДЕВЛЕТ-ШЕЙХ 66

78. КУТЛУК-ХАДЖІ 67

ХІ

79. МАХМУТЕК (+ після 1441?) 71

Інша форма імені Махмуд [?]. Хан сибірський (1424? – після 1441?).

Підняв повстання проти Абулхайра у 1431 р., змусивши останнього покинути Тюмень. Від його правління можна починати час самостійного Сибірського царства. В Тюмені почали карбувати монети. Тюменський улус у середній течії Тоболу та межиріччі його приток Тавди і Тури склався ще у XIV ст. Його центром була Чінга-Тура. В ординських джерелах ця територія носила назву “Ібір”, а в російських – “Тюмень”. Після поразки на р. Ворсклі тут утвердився знаменитий Тохтамиш, заложивши фактично незалежний улус (1400–1406), який після загибелі Тохтамиша Єдігей передав ханові Чекре. На

¹¹ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды.* – С.202

¹² Там само. – С.203

володіння улусом претендували також Тайбугіди – нащадки місцевого династа Тайбути.

За Сибірським літописом М. загинув у боротьбі з Казанським ханом, своїм тестем¹³, що могло бути відгомоном боротьби сибірських ханів за найвищий престол. М., напевно, був зятем казанського хана Улуг-Мухаммада, бо його син Ібак просив за внука Улуг-Мухаммада як за свого родича.

80. АХМЕД (+ 1451)..... 71

Інша форма імені Ахмед-султан. З братом підняв повстання проти Абульхайра у 1431 р., що сприяло утворенню самостійного Сибірського царства. Пізніше був одним з кращих полководців Абулхайра. Загинув у битві з калмиками біля Сигнака.

81. ДЖУМАЛІК (+ 1428) 73

Інша форма імені Юмадук-оглан. Хан Золотої Орди (1425–1428).

Д. був проголошений ханом при житті свого батька, який не займав ханського престолу (13.10–1.11.1425). Сибірські еміри хотіли протиставити його Боракові. Після поразки останнього зіткнувся з Махмуд-султаном (Махмуд-Ходжа-ханом). В битві при Джантар-Джалкіне з його військом був розгромлений і загинув.

82. СУЗЕНДЖ-СУЛТАН 75

83. БАХТІЯР (+ 1451)..... 76

Інша форма імені Бахтіяр-султан. Кращий полководець Абулхайра, учасник битв біля Ширази і біля Сигнака. Загинув в останній битві з калмиками.

84. АБУЛХАЙР-ХАН (* 1412 + 1468) 77

Хан Великої Орди (1429–1431), узбецький хан (1429–1468).

У битві при Джантар-Джалкіне з військом Махмуд-хаджі-хана (Махмуд-султана) у 1428 р. 16-річний Абулхайр командував лівим флангом війська хана Джумаліка. Він потрапив у полон, але був незабаром відпущений. У 1429 р. А. був проголошений ханом. Розгромивши Махмуд-султана, він на короткий час опанував Великою Орду. Але вже у 1431 р. А. мусив покинути Тюмень і перейти на південь в Орда-Базар, так як проти нього повстали Махмуд і Ахмед, сини хана Хаджі-Мухаммеда. З того часу Сибірська Орда стала незалежною¹⁴.

¹³ ПСРЛ. Т.36. – С.47

¹⁴ Сафаргаліев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.208

Сам А. залишився по суті узбецьким ханом і не брав участі у боротьбі за престол, яка точилася на Волзі. Він тримав свою столицю у місті Орда-Базар на півдні, де карбували його монети. У 1431 р. узбеки напали на Хорезм. У цьому поході в полон потрапив брат А. – Сеїд-Бек-султан. Після виступу проти нього Мустафи-оглана, А. залишив Орда-Базар, здобув Сигнак і переніс туди столицю. У 1451 р. з Тимуридом султаном Абу-Саїдом здійснив спробу завоювати Самарканд. У битві біля Ширази султан Абдаллах потерпів поразку (22.06.1451). Але скористатися з цієї перемоги А. не зміг. Літом 1451 р. біля Сигнака він був розбитий калмиками Уз Тимура-тайші, втративши кращих полководців Бахтіяр-султана та Ахмед-султана. Ще до того його покинули сини Борака – Джанібек і Гірей, які відкочували на схід під покровительство Іса-Буга-хана¹⁵.

85. СЕЇД-БЕК-СУЛТАН (+ після 1465) 77

Між 29.01–26.02.1465 р. був випущений з Герата, де перебував в полоні, будучи захопленим в околицях Хорезму під час узбецького нападу 1431 р.

86. ТИМУР-ШЕЙХ 78

ХІІ

87. ІБАК-ХАН (+ після 1487)..... 79

Варіанти імені Ібак, Еблак (за російськими літописами). Хан сибірський. За Сибірським літописом, який містить багато легендарних фрагментів, генеалогія сибірських ханів виглядає так: Он-Сом-хан – Тайбуга – Ходжа – Мар – Еблак, Обдер – Махмет – Касим – Єдігер, Бекбулат – Седник¹⁶. За татарським казанським рукописом генеалогія сибірських ханів: Алі – Хаджі-Мухаммед-хан – Махмутек-хан – Кутлук-хан – Ібак-хан – Муртаза-хан – Джан-Гірей-султан, Ахмет-Гірей-султан, Кучум-хан¹⁷. По Абулгасі після Махмутека правив його син Ібак, батько Кутлук-хана, згаданого під 1505 р. у Архангелогородському літописі¹⁸.

Кожне з перелічених джерел містить певні помилки, але найбільш точний казанський рукопис. Легендарного Он-Сам-хана та його сина Тайбуги серед Джучидів шукати марна справа, скоріше всього це проекція легенд про домонгольських сибірських правителів (в легенді Тайбуга виступає сучасником

¹⁵ Там само. – С.212

¹⁶ ПСРЛ. Т.36. – С.46–48

¹⁷ Сафаргаліев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.223

¹⁸ Устюжский летописный свод (Архангелогородский летописец). – Москва-Ленинград, 1950. – С.96

Чингіз-хана). Можливо, що нащадки Тайбуги і при Чингізидах займали місце серед місцевої еліти. До останніх домонгольських сибірських правителів укладачі літописи, слідом за епосом, долучили реальних сибірських ханів, починаючи з Хаджі-Мухамед-хана (Ходжа за Сибірським літописом). Його син і наступник Махмутек (Мар за Сибірським літописом) з 1431 р. зробив Сибірське царство повністю незалежним. Йому успадкував син Ібак-хан (Еблак за Сибірським літописом), який 6.01.1481 р. на Дінці напав на табір хана Великої Орди Ахмада і власноручно вбив його¹⁹. М.Сафаргалієв повністю приймає версію казанського рукопису Кадир Алі-бека з 1601 р., але із врахуванням версії Абулгази, відомостей Архангелогородського літописця та інших джерел.

Після 1487 р. І. просив у великого князя московського Івана Васильовича відпустити його родича (племінника) – колишнього казанського хана Льгіма (Алегама російських літописів), який утримувався в московському полоні. Прохання не було виконане. І. переніс столицю у поселення хантів Сибір (Кашлик) на правому березі Іртиша при впадінні р. Сибірки. З того часу в російських джерелах Тюменське ханство отримало назву Сибірського царства. Сибірські татари (кипчаки, аргини, карлуки, кангли, наймани та ін.), а також залежні від них ханти, мансі та зауральські башкіри займали територію між Пермською землею, Казанським ханством, Ногайською Ордою та казахськими жузами. Їх міста Сибір, Тюмень, Кизил-Тура (Усть-Ілім), Касім-Тура, Явлу-Тура, Тонзур та ін. були поважними торговельними центрами²⁰.

Шейбанід Мамук, напевно син І., займав казанський престол короткий час у 1496 р. Кутлук-Буга (Обдер за Сибірським літописом, Кутлук-хан за казанським рукописом) згадується під 1505 р., тобто після І. Сином Кутлук-Буги був Муртаза-хан, який правив Сибірським царством у першій половині XVI ст. Його наступником був хан Єдігер (Джан-Гірей казанського рукопису),

¹⁹ Там само. – С.94

²⁰ Фишер И.Э. Сибирская история с самого открытия Сибири до завоевания сей земли российским оружием. – Санкт-Петербург, 1774; Буцинский П.Н. Заселение Сибири и быт первых ее насельников. – Харьков, 1889; Сибирские летописи. – Санкт-Петербург, 1907; Миллер Г.Ф. История Сибири. – Т.1. – Москва-Ленинград, 1937; Алексеев М.П. Сибирь в известиях западноевропейских путешественников и писателей XIII–XVII вв. – Иркутск, 1941; Сергеев В.И. К вопросу о походе в Сибирь дружины Ермака // Вопросы истории. – 1959. – № 1; Бояршинова З.Я. Население Западной Сибири до начала русской колонизации. – Томск, 1960; Преображенский А.А. Русские дипломатические документы второй половины XVI в. О присоединении Сибири // Исследования по отечественному источниковедению. – Москва-Ленинград, 1964; Корецкий В.И. Из истории заселения Сибири накануне и во время “Смуты” // Русское население Поморья и Сибири. – Москва, 1973; Плигузов А.И. Первые русские описания Сибирской земли // Вопросы истории. – 1987. – № 5.

який у 1555 та 1557 рр. відправляв у Москву посольства з проханням підданства Сибірського юрту в обмін на допомогу у боротьбі з наскоками узбеків, казахів та ногайців²¹.

Кучум, який, схоже, був братом Єдігера, захопив владу у 1563 р. Він спирався на союз із Ногайською Ордою. Після 1572 р. відмовився від виплати данини Москві. Його племінник Маметкул у 1573 р. напав на остяків, які були московськими данниками, і пробував розвідати строгановські колонії в басейні Пермі. У 1581 р. Строганови найняли козаків Єрмака, які у кількох битвах розгромили військо Кучума і 26.10.1581 р. зайняли його столицю.

Але війна за Сибір тривала. У 1582 р. у полон потрапив Маметкул. 1582–1583 рр. Єрмак, отримавши підмогу, протратив на здобуття городків Сибірського царства. У 1584 р. Кучум підстеріг Єрмака на березі Іртиша і перебив його загін. Козацький отаман загинув у водах ріки. Кучум вернувся у свою столицю, але незабаром був прогнаний Сейдяком, можливо сином або племінником. **Сейдякхан** був розбитий і взятий в полон московськими воеводами у 1588 р. Кучум продовжував воювати, у 1591 р. у битві біля озера Чілі-Куль він потерпів поразку від війська князя В.В.Кольцова-Мосальського. В цій битві в полон потрапив син хана Абдулхаїр. Тоді старий хан звернувся до Москви з вимогою повернути завойовану територію і відпустити Маметкула. Царевич **Маметкул** залишився у Московській державі, де йому надали невеликі володіння, які успадкував його син **Алі**. Взамін Кучум погоджувався на васальну присягу. Переговори з Кучумом тривали ще у 1597–1598 рр. Син Кучума **Абдулхаїр**, який з 1591 р. перебував у московському полоні, пропонуючи батькові стати московським васалом в обмін на повернення Сибіру. Вже по загибелі батька, у 1599 р. царевич **Абулхаїр** перейшов у християнство. У серпні 1598 р. воевода Є.В.Воейков розгромив військо Кучума на ріці Обі. У цій битві в полон потрапив улюблений син хана **Асманак**. Старий хан ще раз відмовився приїхати в Москву і скласти васальну присягу. Він виїхав у Ногайську Орду, де невдовзі загинув (1598). Завоювання Сибіру тривало до початку XVII ст.²² Останнім сибірським ханом був син Кучума – **Алі** (Алей).

Царевич **Алп-Арслан**, син Алі від шлюбу з дочкою князя Тінахмата з Ногайської Орди, який відзначився у боротьбі проти Строганових і московських військ у 1584–1598, після загибелі Кучума перейшов на московську службу і брав участь у другому ополченні князя Д.Пожарського і К.Мініна. Він був посаджений на трон васального Касимовського царства, де правив у 1614–1627 рр. Син Алп-Арслана – касимовський хан **Сеїд-Бурхан** (1627–1679), який народився у 1624 р., у 1673 р. прийняв християнство під іменем Василя і переселився у Москву. Ханський престол після нього займала його мати **Фатіма**

²¹ ПСРЛ. – Т.13. – С.248, 276, 285

²² Соловьев С.М. История России с древнейших времен. – Кн.4. – Т.7. – Москва, 1989. – С.270–272, 363–364

Султан-біке (1679–1682), після смерті якої Касимовське царство було приєднане до Російської держави²³. Прямий спадкоємець Сеїд-Бурхана, всі нащадки якого були християнами, загинув під час стрілецького бунту 1682 р.

Родина царевичів Сибірських – нащадків сина Кучума Абдулхаїра була у перших рядах московської знаті, їх навіть хоронили в усипальниці московських царів Архангельському соборі. Царевичі Сибірські втратили свій титул за підтримку сина Петра I Олексія Петровича і далі носили титул князів Тюменських. Ця родина вигасла у XIX ст.

88. ШАХБУДАХ-СУЛТАН (+ до 1500)..... 84

Узбецький хан (1468 – до 1500).

Шейбаніди у 1500 р. утворили державу із столицею у Самарканді, яка з 1560 р. була перенесена у Бухару. Від цієї держави у 1510 р. відійшло Хівінське ханство. Засновником цієї держави був син Шахбудах-султана і внук Абулхаїра – Мухаммед Шейбані-хан (1451–1510), який під Мервом був розгромлений іранським шахом Ісмаїлом I Сефевидом та обезглавлений. Далі правили: Кучкуні-хан (Кичкунджу) (1510–1530), Музаффар-ад-Дін Абу-Саїд (1531–1533), Абу-л-Газі-Убайдуллах-хан I (1534–1539), Абдаллах I (1539–1540), Абд ал-Латиф (1540–1552), Ноуруз Ахмад (1552–1556), Пір-Мухаммед I (1556–1561), Іскандер (1561–1583), Абдуллах II (1583–1598), Абд ал-Мумін (1598), Пір-Мухаммед II (1598), а потім держава перейшла до Джанідів (Аштарханідів), які були нащадками лінії Орди²⁴.

Бокова гілка Шейбанілів – Арабшахіди – правили у Хівінському ханстві, яке хан Ільбарс (Ельбарс), син Берке-султана, відвоював у Сефевідів (1511–

²³ Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касимовских царях и царевичах. – Т.3. – Москва, 1866. – С.461–498

²⁴ Лен-Пуль С. Мусульманские династии. Хронологические и генеалогические таблицы с историческими введениями. Перевод с английского с примечаниями и дополнениями В.Бартольда. – Санкт-Петербург, 1899. – С.198–199 (238–240); Zambaur E. von. Manuel de genealogie et de chronologie pour l'histoire de l'Islam. – Napponve, 1927. – P.270–271; Бартольд В.В. Шейбаниды // Бартольд В.В. Соч. – Т.1. – Ч.2. – Москва, 1964. – С.545–548; Його ж. Соч. – Т.2. – Ч.2. – С.487–490, 521, 545–548; Семенов А.А. К вопросу о происхождении и составе узбеков Шейбани-хана // Материалы по истории таджиков и узбеков Средней Азии. – Вып.1. – Сталинабад, 1954. – С.3–37; Його ж, Шейбани-хан и завоевание империи Тимуридов // Там же – С.39–83; Його ж. Первые Шейбаниды и борьба за Мавераннахр // Там же. – С.109–150; Ахмедов Б.А. Государство кочевых узбеков. – Москва, 1965; Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания П.А.Грязневича. – Москва, 1971. – С.207–208

1538) до кінця XVII ст. Столиці цієї держави були послідовно у Вазіре, Ургенчі та Хіві. Останнього хана з династії Арабшахідів – Еренга (Іренака, Ірнака) замінили Чингізиди з казахських ханів, нащадків Борака. Вони правили у Хіві до 1763 р. (з перервою у 1740–1747 рр., коли Надір-шах приєднав ханство до Ірану), коли до влади прийшла місцева кунградська династія, яку більшовики скинули у 1920 р.²⁵

89. ЯДГАР-ХАН 86

²⁵ *Веселовский Н.И. Очерки историко-географических сведений о Хивинском ханстве от древнейших времен до настоящего. – Санкт-Петербург, 1877; Погорельский И.В. Очерки экономической и политической жизни Хивинского ханства конца XIX и начала XX вв. (1873–1917 гг.). – Ленинград, 1968.*

10. ГІЛКА ТАНКУТА

Нашадки Танкута не боролися за ханський престол. Ця гілка вигасла ще в часи розквіту Золотої Орди на початку XIV ст. Імена її представників зберегли тільки “Муіз-ал-аксаб”, Абульгазі та інші давні генеалогії Чингізидів. Ці відомості розбіжностей не мають.

табл.7. Гілка Танкута.

III

1. ТАНКУТ (+ до 1251) – див. табл.2, поз.7

IV

2. СУБЕКТАЙ 1

3. ТУКУЗ 1

V

4. МАДЖАР 2

5. КУНЧУК-КАНІЧІ 2

6. КАЛИМА 3

7. АРСЛАН 3

8. БУРАЛИЧІ 3

VI

9. КУРУК 4

10. БОРАЧАР 5

11. КУЧ-ТИМУР 5

12. ШТАН 5

13. ДУРАТУ 5

11. ГІЛКА БУВАЛА

Хоча нащадки Бувала не боролися за ханський престол, саме представники цієї гілки зіграли видатну роль у долі українських князівств, зокрема галицько-волинських.

табл.8. Гілка Бувала.

III

1. БУВАЛ – див. табл.2, поз.8

IV

2. ТАТАР (+ 1262) 1

У 1257 р. відправлений на допомогу Хулагу. За одними відомостями Т. був обмовлений, виданий Хулагу ханом Берке і страчений разом з Садр-ад-діном Саведжі, а Балакан помер на бенкеті. За іншими відомостями Т. і Кулі померли невдовзі після страти Балакана. Була підозра, що їх отруїли. Військо Джучидів, васалів Берке, через Дербент вернуло у Дешт-і-Кипчак. Частина його, очолена Нікудером, зайняло гори Газни і Біні-ка в Хорасані. Навздогін їм вирушив один з емірів Хулагу – Ункуджене. Ці події привели до довгої війни Джучидів з Хулагуїдами.

Можливо, що Т. тримав придунайський улус, який пізніше успадкував його син Ногай.

3. МІНГКАДАР (+ після 1262)..... 1

Разом з братом у 1257 р. відправлений на допомогу Хулагу. У 1262 р. вивів війська Джучидів після загибелі Балакана, Татара і Кулі.

V

4. НОГАЙ (+ 1300) 2

Один з найвидатніших ординських діячів. Улусбек.

Висунувся як темник ще до 1262 р. У 1262 р. Берке доручив Н. командувати авангардом у поході проти Хулагуїдів, розраховуючи, що той зробить все аби помститися за смерть батька. Н. з 30 тис. війська вступив через Дербент у Ширван. Хулагу 20.08.1262 р. вислав свій авангард на чолі з Ширамун-нойоном, а сам з Самагар-нойоном і Абатаєм відійшов у Шемаху (17.10–

14.11.1262). Н. вдарив на Ширамуна і відкинув його. В середу між 17.10–14.11.1262 р. підійшов Абатай-нойон з основними силами. Н. не зміг вистояти і почав відступати до Дербента. 20.11.1262 р. Хулагу покинув Шемаху і рушив проти Н. 1.12.1262 р. його військо здобуло Дербент. Розбитий під Дербентом Н. мусив утікати далі на північ. Ільхан, до якого 15.12.1262 р. прибули свіжі сили з Абака-огланом, послав Ількай-нойона, Тудан-багадура (колишніх емірів Бату) та Салджідая, Чагана, Буларгу і Дугуза оволодіти ставкою Берке. Вони переправилися через Терек і оволоділи залишеними без догляду юртами. 12.01.1263 р. Берке дав битву на березі р. Терека. У цій битві зійшла зірка Н. Ількан-нойон почав відступати і лід не витримав його воїнів. Абака-оглан просто втік. Берке з Н. пройшли Дербент, а Хулагу, слідом за Абакою, 22.04.1263 р. втік у Тебріз.

Берке залишив Н. пильнувати за Хулагуїдами. У 1264 р. Н. схопив у Дербенті шпигуна Хулагу шерифа Тебрізі, але відпустив його, дізнавшись, що Арик-Буга визнав владу Хубілая і на допомогу Хулагу вислано 30 тис. війська.

У цьому ж році Берке довірив йому похід проти Візантії для визволення свого союзника султана Ізз ед-Діна. Похід вдався блискуче¹. З цього походу почав складатися гігантський улус Н. з центром у Ісакчі на Дунаї². Можливо вірна здогадка М. Сафаргалієва, що Бувала звали Мовалом (Мауці), улус якого успадкував його внук Ногай³. Межі цього улусу могли тягнутися до Дунаю⁴, а Коренца (Куремса) та Бурундай були тільки темниками і емірами Бувала та Татара, як пізніше його еміром був Бурундай. Мауці, як зять Бату і син Чагатая, міг володіти улусом до Дунаю. Можливо також, що улус на Правобережжі Н. отримав у 1264 р. за свої заслуги від Берке в доповнення до батьківського та дідівського улусу на Нижньому Дунаї.

Ще якийсь час Н. в основному перебував на Північному Кавказі. 13.07.1265 р. Юшумут, брат Абака-хана виступив проти нього. Він переправився через Куру. Обидва війська зустрілися на р. Аксу. Битва була жорстокою. Загинув Куту-Бука, батько Тогачар-аки, одного з головних емірів Хулагу. Але Н. стріла вибила око. Його військо відступило у Ширван. Тут до нього підійшов Берке з 30 туменами. Абака відступив на другий берег Кури і наказав знищити мости. Берке з Н. простояли 14 днів, але не змогли переправитися. У 1266 р. Абака наказав укріпити береги Кури валами і ровами.

¹ *География Пахимера история о Михаиле и Андронике Палеологах // Византийские историки, переведенные с греческого при Санкт-Петербургской духовной академии. – Т.7. – Санкт-Петербург, 1862. – С.211*

² *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузенем и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным). – Москва. – 1941. – С.117*

³ *Сафаргаліев М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.42*

⁴ *Там само. – С.59*

Десь у 1270-і роки Н. перебрався на Дунай. До 1280 р. його васалами стали болгарські держави – Тирновське царство, Відинське і Бранічевське князівства.⁵ Болгарський цар Георгій I Тертер (1280–1292) спочатку змушений був видати свою дочку за сина Ногая – Джекі, а потім вислати свого сина і співправителя Годора Святослава заложником у Ісакчі. У 1292 р. данником Ногая став і король Сербії, також приславши йому в заложники сина та великих бояр⁶. Фактично Візантія знаходилася під впливом Н. І спроби ухилитися від цього впливу каралися походами на зразок походу 1297 р., в якому взяли участь болгарські війська. Н. збирав податки і з Криму⁷. Претендуючи на чільне місце у чорноморській торгівлі, він піддав руйнації генуезькі факторії у Криму в 1299 р. Можливо, що тут свою роль зіграли і вічні суперники Генуї венеціанці, які з 1294 р. встановили з Н. приязні стосунки⁸. Його військо оцінювали у 30 тис. тунів⁹.

З того часу Н. почав провадити власну політику, не звертаючи уваги на ханів Золотої Орди. Леонід вважав, що Н. взагалі у 1270 р. відділився від Золотої Орди, утворивши власну державу¹⁰. Йому пробував заперечувати М. Сафаргалієв¹¹. І, справді, на перший погляд Н. не було потреби утворювати окрему державу. Будучи фактично незалежним і найстаршим серед нащадків Джучі, він ставив на престол ханів, як колись Бату – каанів. Але надто багато свідчень щодо намагань Н. відділитися від Золотої Орди і створити власну державу¹². Одним з головних доказів залишаються монети, які Н. та його син Джеке карбували з 1285 по 1301 рр. Якщо історія з анонімними монетами з 1290-х рр., які карбувалися в Криму, виглядала ще сумнівною, і здогадку О. Маркова¹³ пробував спростувати М. Веселовський¹⁴, то атрибуція монет,

⁶ Там само. – С.25

⁷ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С.111

⁸ Коновалова И.Г., Руссев Н.Д. О политическом положении региона днестровско-дунайских степей в первой трети XIV в. // Социально-экономическая и политическая история Молдавии периода феодализма. – Кишинев, 1988. – С. 33–45.

⁹ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.71

¹⁰ Леонид, архимандрит. Хан Ногай и его влияние на Россию и южных славян / Чтения в МОИДР. – 1863. – Кн.3. – С.37

¹¹ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – С.59

¹² Руссев Н.Д. Молдавия в “темне века”: Материалы к осмыслению культурно-исторических процессов // *Stratum plus*. – 1999. – №5. Неславянское в славянском мире. – С.379–407

¹³ Марков А.К. О монетах хана Ногая. Оттиск из III тома “Трудов Московского нумизматического общества”. – Москва, 1902. – С.3

¹⁴ Веселовский Н.И. Хан из темников Золотой Орды. Ногай и его время. – Петроград, 1922. – С.39–51, 54

карбованих в Ісакчі на Дунаї між 30.10.1296 та 8.08.1301 р., є безсумнівною¹⁵. Більше того, з огляду на таку практику, яка стимулювала розвиток цього регіону, Токта та його брат Саси-Бука були змушені карбувати монети в Ісакчі майже до 1312 р. Свої спроби Н. не реалізував повністю напевно через скрите бажання все ж таки стати ханом Золотої Орди.

У світлі спроб Н. утворити власну державу слід розглядати і стосунки, які склалися у Н. з галицьким князем Левом Даниловичем, який також визнав зверхність Ногая. У 1275 р. у відповідь на здобуття Дрогичина великим литовським князем Тройденом, галицький князь з допомогою ординських військ здійснив похід у Литву. У 1280 р., продовжуючи боротьбу за польський престол, він знову з ординцями ходив у похід в Польщу. У 1282 та 1285 рр. походи Лева Даниловича в Угорщину з військом Ногая також були здійснені більше в інтересах цього князя ніж Н.¹⁶ Скоріше, розраховуючи на реалізацію своїх планів у майбутньому, Н. розглядав потужного галицького князя більше як союзника, на чію допомогу міг розраховувати, в тому числі і на Балканах та Дунаї.

Н. поставив на престол неспосібного Туде-Менгу (1282–1287), а коли останнього усунули царевичі на чолі з Телебугою, зіткнувся із спробами нового хана розпоряджатися улусбеком і його військом. Н. двічі обдурих Телебугу в походах на Угорщину і Польщу. Двохтижнева облога Львова військом золотоординського хана у 1287 р., напевно, була реакцією Телебуги, якого обдурих Н. під час походу в Угорщину, де ординські війська понесли страшні втрати при переході через гори¹⁷. Схоже, що на той час Лев Данилович залишався союзником Ногая, який зіграв свою роль в ординських втратах у 1287 р.

Обидва, безперечно, програли від цих акцій. Лев Данилович і його брати знову стали безпосередніми ординськими васалами. Н. також змушений був вислати свої війська у похід проти Хулагуїдів. У 1289–1290 рр. разом з Тохтою він здійснив невдалий похід в Іран. В ході цього походу загинув знаменитий полководець емір Бурундай (за Казвіні він загинув у бою з еміром Чопаном між 24.04 – 22.05.1289 р.). Бої були жорстокі. За Вассафом втрати Абака-хана у цих боях на Тереку сягали до 30 тис. Н. також втратив немало своїх кращих військ. Не випадково, скинувши і видавши на жорстоку розправу Телебугу з його прихильниками, Н. поспішив піти на мир з ільханом, скріпивши його у 1294 р. шлюбом дочки Абаки-хана зі своїм сином Турі.

У 1291 р. Н. допоміг Тохті опанувати престол Золотої Орди. Як старший в родині Джучі, він прикинувся хворим і скликав царевичів на курултай. Коли

¹⁵ *Iliescu O., Simion G. Le grand tresor des XIII et XIV siècles trouve en Dobroudja // Revue des Etudes Sud-Est Europeennes. – 1964. – Т. 2. – N.1–2. – P. 220, 226. – Fig.38*

¹⁶ *Войтович Л. Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. – Львів, 1996. – С.89–90*

¹⁷ *ПСРЛ. – Т.2. – Стб.894*

туди прибули Телебуга і його прихильники, їх підступно схопили і видали Токті. Після цього Н. і Токта шукали зближення, одночасно побоюючись один одного. За бажанням Токти дочка Н. – Кабак була видана за Яйлага, який був сином тестя Тохти – Солджідай-гургена. Як свідчать джерела саме конфлікт, який стався через цей шлюб, послужив до вибуху війни між Н. та ханом Токтою. Кабак була мусульманкою і її нова сім'я, яка дотримувалася традиційної релігії, не сприйняла. Хан не захотів покарати свого тестя і тоді Н. розв'язав проти нього війну.

Посередником у конфлікті виступив ільхан Газан, але не зміг примирити суперників. Звернення Н. до довголітніх ворогів підірвало його авторитет серед золотоординських емірів. У 1298 р. Н. розбив Тохту і став вимагати данини з Кафи, яка була конкурентом Акермана та Ісакчі у чорноморській торгівлі. Н. послав у Кафу внука, але того напоїли і вбили. Тоді у 1299 р. він розгромив Кафу, Сарукерман, Кирк-Ер і Керч¹⁸. Постраждали також Судак та інші міста¹⁹.

У 1299 р. хан Токта був розбитий і відступив до столиці. Але і від Н. відступилися еміри Маджі, Сутан і Сангуй, головним чином через його прихильність до ільханів. Хан же отримав допомогу від намісника Дербенту Тама-Токту, сина Балагі. Ногай відступив від р. Узі і вислав своїх синів проти емірів Токти. Еміри запропонували середньому Туке царство, а коли він повірив, вони схопили його і ув'язнили. Старший син Джуке негайно розгромив їх, а голови начальників вислав тим, хто стеріг Туке. Тоді триста нукерів, які стерегли Теке, разом з полоняником втекли до нього.

Токта переправився через р. Узі і став на березі р. Берди у землях старовинного улусу Н. Джерела оцінюють його військо аж у 60 туменів, що, звичайно, неймовірно. У рядах цього війська були чернігівські та київські дружини і, можливо, війська з північних князівств. У війську Н. також були руські воїни. Ними могли бути тільки союзні йому галичани, зацікавлені у продовженні усобиць в Орді. Старий Н. прикинувся хворим, а Джуке послав розвідника розвідати дорогу вище Берди, щоби вдарити в тил. Але роз'їзди Токти захопили розвідника, військо хана рушило далі і несподівано вдарило на Н.

Вирішальна битва відбулася 15.09.1300 р. у низів'ях Південного Бугу чи Дністра у місцевості Куканлик (Куяльник?). Токта взяв чисельністю. Після поразки сини Н. з однією тисячею вершників втекли в сторону Галича. Сам Н. з 17 вершниками в степу був настигнений погонею і смертельно поранений русичем. “Я – Ногай, веди мене до Тохти, який є ханом”. По дорозі він помер.

Відомі дві дружини Н.: Байлак-хатун та Чабі (Джані) – Євфросинія, побічна дочка імператора Михайла Палеолога²⁰. Старша дочка Н. була видана за смоленського і ярославського князя Федора Ростиславича Чорного. Друга –

¹⁸ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.1. – С.111–112

¹⁹ Там само. – С.195

²⁰ Карамзин Н.М. *История государства Российского.* – Т.4. – Санкт-Петербург, 1818. – С.58

Кабак-хатун – за Яйлака, сина Салджідай-гургена; третя – Тугулджа-хатун – за Таза, сина еміра Мунджука.

5. НУКАР 3

6. БЕКДУЗ 3

7. АБУКАН 3

8. УЗБЕК 3

Нащадків не мав.

9. САСИК 3

10. УРУС 3

Нащадків не мав.

11. УРУНГ 3

Нащадків не мав.

12. ТУКЛУДЖА 3

13. ЛЬБАСМИШ 3

VI

14. ДЖУКЕ (+ 1301) 4

У 1300 р. після поразки у битві в Куканлику вбив брата Турі, який хотів піддатися Токті. Хотів продовжувати боротьбу, але еміри Дженека, Тунгус і Таз організували проти нього змову і змусили втікати у Тирново, де він був схоплений царем Тодором Святославом і з наказу Токти страчений. Продовження боротьби Д. не дозволило Токті скористатися плодами перемоги і знову підпорядкувати Галицько-Волинську державу. Прийняття Юрієм Львовичем королівського титулу і поява окремої митрополії свідчать, що ця держава вміло скористалася з усобиці, звільнившись від ординської опіки.

Взяв за дружину болгарську царівну, дочку царя Георгія I Тертера (1285 р.).²¹

²¹ Hammer-Purgstall I. *Geschichte der Golodenen Horde*. – Pesth, 1840. – P.273

15. ТУКЕ (+ 1300) 4

Потрапив в полон у 1300 р., звідки його визволив своїми рішучими діями брат Джуке. Був вбитий братом Джуке разом з матір'ю через спробу піддатися Токті. Одружений з дочкою ільхана Абаки.

16. ТУРІ (+ 1302) 4

Після загибелі Джуке продовжив боротьбу проти Токти, вимагаючи пімсти за смерть брата і батька, але був розбитий і загинув.

17. КІРДІ-БУКА 5

Всі племінники Ногая очевидно загинули у 1299–1303 рр.

18. ТУДАКАН 6

19. ТІКЛУБАЙ 6

20. ТУКУДЖ 7

21. АХМЕД 7

22. БАСАР 9

23. КУРТУК 11

VII

24. КАРА-КІБЯК (+ 1298)..... 14

Був підступно вбитий у Кафі.

25. КАРА-КШЕК (+ бл.1305) 14

Загинув у боротьбі за дідівський улус з Саси-Букою, братом Токти.

12. ГІЛКА ШІНГКУРА

Нашадки Шінгура нічим себе не проявили і відомі, головним чином, з “Муїз-ал-аксаб”, Абулгазі та інших генеалогій. Напевно їх наступні покоління розчинилися серед дрібної ординської знаті у казахських степах вже за правників Шінгура.

табл.9. Гілка Шінгура.

	III	
1. ШІНГКУР – див. табл.2, поз.10		
	IV	
2. ЙІСУ-БУКА		1
3. ШПРАМУН		1
4. МАДЖАР		1
	V	
5. БУРАЛИЧІ		2
6. КУБЛУК		2
7. ТУДАКАН		2
8. ТУДАЧУ		2
9. АДЖІНДЖІ		2
10. ХОРЕЗМІ		3
11. ДЖОКУТУ		3
12. БЕЙРАМ		3
13. УРУСОК		4
14. БАЯН		4
15. БАЙКУ		4

Дюрбе Джаніке-ханчі. Кирк-Ер, XV ст.

13. ГІЛКА ЧИМПАЯ

Нашадки Чимпая також швидко вигасли, не залишивши помітного сліду в історії Золотої Орди. Вони відомі з генеалогій, складених у середні віки. Відомо тільки, що Яку, на той час старший з нащадків Чимпая, був страчений Токтою, напевно через підтримку Телебуги. Це трапилося на другому році його правління улусом, який він ніби-то успадкував від Чимпая. Мало ймовірно, що син Джучі міг ще жити до 1289 р., не приймаючи ніякої участі якщо не у боротьбі за престол, то принаймі у вирішенні інших справ. Як найстарший в роді він би мав очоловати курултай, бути присутнім на різних церемоніях і т. д. Однак жодне джерело його не згадує. Напевно, що Яку успадкував улус від свого батька Хінду. Однак це питання залишається відкритим і потребує додаткових пошуків. Судячи з того, що Яку приїхав на курултай до Сарая, який було зібрано у спішному порядку в зв'язку із приїздом ніби-то хворого Ногая, його улус знаходився не так далеко від Волги.

табл.10. Гілка Чимпая.

III

1. ЧИМПАЙ – див. табл.2, поз.11

IV

2. ХИНДУ (+ 1289)..... 1

3. ТУДАВУР 1

V

4. ЯКУ (+ 1291)..... 2

Тримав улус Чимпая (1289–1291). Страчений Токтою за підтримку Телебуги.

5. МАДЖАР 3

6. ТАРИДЖІ 3

VI

7. ДЖАЛАІРТАЙ 4

8. КУНДАЛАК	4
9. ТАКАЧУ	4
10. МЕЛІК	5
11. ХОДЖА	5
12. КУРГУКАЧУ	5

VII

13. МАНГУТАЙ	8
--------------------	---

14. ГІЛКА УДУРА

Нашадки Удура, улус яких знаходився за Уралом, схоже вигасли самі по собі у першій половині XIV ст. Відомі вони переважно з “Муїз-ал-аксаб”, Абулгазі та інших генеалогій.

табл. 11. Гілка Удура.

III

1. УДУР – див. табл.2, поз.13

IV

2. КАРАЧАР 1

V

3. КУРТУК 2

Син Ільтутмин-хатун з племені гуклаїв.

4. ТУРДЖІ 2

5. АБШКА 2

Нашадків не мав.

6. ЕКМЕН 2

Нашадків не мав.

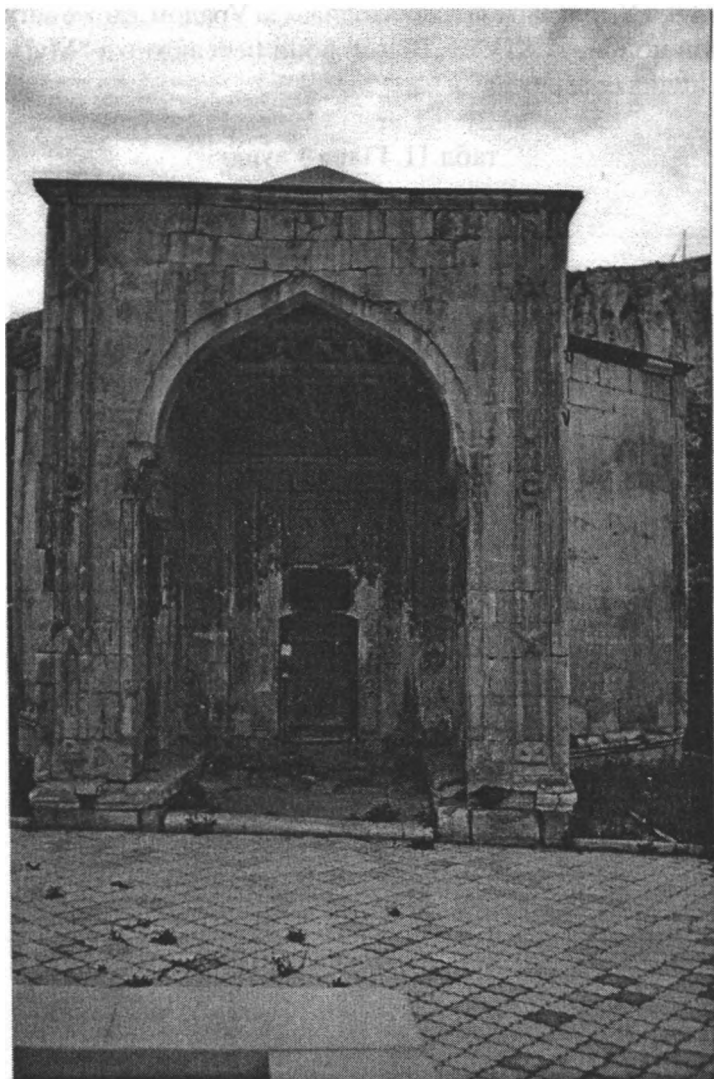
7. ТЕВКЕЛЬ 2

Нашадків не мав.

VI

8. САСИ 3

9. АНАНДА 4

Дюрбе Хаджі-Гірея, околиця Бахчисараю. 1501 р.

15. ГІЛКА ТУКА-ТИМУРА

Численні нащадки одного з наймолодших синів Джучі – Тука-Тимура взяли участь у боротьбі за владу у Золотій Орді, очолили державу, яка існувала найдовше з усіх інших ординських держав, і мали значний вплив на події власне української історії. Піднесення цієї гілки розпочалося з другої половини XIV ст.

табл. 12. Гілка Тука-Тимура.

III

1. ТУКА-ТИМУР – див. табл.2, поз.14

IV

2. БАЙ-ТИМУР 1

3. БАЯН 1

4. УРУНГ-ТИМУР 1

За Абулгасі володів Кримським улусом. Приймати таке твердження ризиковано, скоріше нащадки Тука-Тимура утвердилися в Криму з часів Тохтамиша, коли тамтешні гілки вигасли, інакше важко пояснити чому тоді Тохтамиш і його батько були васалами Урус-хана, тобто їх улус, як і улус Тука-Тимура, входив до складу Кок-Орди.

5. КІН-ТИМУР 1

V

6. ТАКАНЧАР 2

7. ЙЇЛИКЧІ 2

Нащадків не мав.

8. КУКАЧУ 2

Нащадків не мав.

9. КАЗАН	3
Нащадків не мав.	
10. ДЖАНШМЕНД	3
11. АЛГУЙ	3
12. АРЧИК	4
13. АРКЛИ	4
14. КАРАКИР	4
15. САРИЧІ	4
16. КАРА-ХОДЖА	5

 Нащадків не мав.

17. АБАЙ	5
----------------	---

VI

18. САСИ	6
----------------	---

 Більшість ординських генеалогій подають Таканчара бездітним. Але за “Муіз-ал-аксаб” та Абулгази, які відзначаються досить солідною інформованістю, такі нащадки були.

19. БУЗКУЛАК	6
20. ЛЬБЕК	10
21. ТУРКМЕН	10

 Нащадків не мав.

22. ЛЬТУТАР	10
23. БЕКТУТ	10

24. БАРАЧАР	11
25. БЕК-ЯРУК	11
26. БАХТІЯР	12
Нашадків не мав.	
27. БАНДУК.....	12
28. АДІЛЬ	13
29. САКРІЧІ	13
30. АКБАРЧІ	13
31. ТУМАЛІК	13
32. НІКБАЙ	14
33. КЕРАНЧЕ	14
34. ШАБАКУ	14
35. КУНЧЕК	15
36. ТУКБАЙ	15
37. КУРТУК	17
38. НУМАКАН	17
39. ІМКАН	17
40. МІНКАС	17

VII

41. ТУГЛУ	18
-----------------	----

Не мав нащадків.

42. НОГАЙ	18
43. БУКЕР	18
44. БУДЖКАК	18
45. МУБАРОК-ХОДЖА	19
46. МУШЕРРЕФ-ХОДЖА	19
47. АЛІ-ДЕРВІШ	20
48. САРИК	20
49. БЕРАТ-СУФІ	20
50. ХАДЖІ-ХОДЖА	20
51. ХАДЖІ-БЕК	20
52. ОРДУМЕЛК	22
53. БЕК-СУФІ	23
54. ЯГЛИ-ТИМУР	23
55. ФАЗИЛЬ-ХОДЖА	25
56. ХИЗР-ХОДЖА	25
57. ТИМУР-ХОДЖА	27
58. ЕМКАН	31
59. КУТЛУК-ХОДЖА	35
60. ТУЛЕК-ХОДЖА	35
61. УРГУДАК	35
62. АЛТИ-КУРТУКА	36

63. ЛАЛИ	37
64. БЕКЛЕМИШ	37
65. ОМАР	37
66. КУТЛУГ-ТИМУР (+ після 1318)	38

У 1312 р. допоміг Узбекові здобути трон. Поставлений У. правителем Хорезма, не зміг завадити зрадникові Баба-огулу розорити області навколо Хорезму, так як частину його війська перейшла на бік зрадника.

67. КУТЛУГ-БУКА.....	38
68. ТИМУР-МЕЛІК	38
69. КУНЧЕ	38
70. ЮСУФ	39

Не мав нащадків.

71. ТОГРУЛ-ХОДЖА	40
72. АБДАЛ	40

VIII

73. КУТЛУК-ХОДЖА (+ 1378?)	43
----------------------------------	----

Хан Золотої Орди (1377–1378?)

За Нізам-ад-Діном та Шереф ад-Діном хан з таким іменем претендував на трон всієї Золотої Орди. Ним міг бути К.-Х. з гілки Тука-Тимура (інші Джучиди з таким іменем в цей період джерела неznані). К.-Х. поряд з Тохтамишем міг ризикнути поборотися за владу. Напевно володіння цієї гілки були на північно-східному побережжі Каспійського моря, що забезпечило нащадкам одного з наймолодших Чингізидів можливість такої боротьби. Але стосовно К.-Х. залишаються поважні сумніви. Досі не знайдено монет, які могли би підтвердити факт його правління.

74. БАЧАНАК	44
-------------------	----

75. ЯДИГАР	44
Інший варіант імені Ядгар.	
76. ХОСРЕВ	44
77. ТУКЛУК-ТИМУР	44
78. ПІНБЕК	45
79. ЯХЬЯ	45
80. ТАШІ-БЕК	45
81. ТУРКАН	52
Нашадків не мав.	
82. КУТЛУК	52
83. БЕРАТ-СУФІ	53
84. МУХАММЕД-СУФІ	53
85. СЕЇД-МАХДІ	54
86. ХУСЕЙН	54
87. ХАСАН	54
88. АЛІ	54
89. БАДИК	57
90. САДИК	57
91. МІСЕР	58
92. КУРТУК	58
93. ТУЙ-ХОДЖА (+ до 1362).....	59

За відомостями Аноніму Іскандера був правителем Мангішлаку. На цей період східне каспійське побережжя знаходилося у складі Кок-Орди.

За неявку у похід був страчений з наказу хана Кок-Орди Уруса¹.

94. ДЕРВІШ-ХАН	60
95. ЯРУК	60
96. ТІНЧЕ	60
97. МЕНГЛІБЕК	60
98. ЯРАК	61
99. ТУКРАКА	62
100. КАРА-КІШЕК	65
101. ЩАДІБЕК	67
102. ХАН-МЕЛІК	68
103. ТАТЛІ	68
104. АЛІ-СУЛТАН	68
105. ТИМУР-КУТЛУК.....	68
106. ЯДИГАР	68

Інший варіант імені Ядгар.

107. БЕК-БУЛАТ (+ 1392).....	68
------------------------------	----

Інші варіанти імені Булат, Пулад. Хан Золотої Орди (1391–1392).

Підняв бунт проти Тохтамиша після поразки на р. Кундурчі, захопив Сарай, карбував монету з титулом “султан правосудний”, потім втік у Крим, але був розбитий і загинув².

¹ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.2. Извлечения из персидских сочинений, собранные В.Г.Тизенгаузеном и обработанные А.А.Ромаскевичем и С.Л.Волиным). – Москва, 1941. – С.60–61

² Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов, относящихся к истории Золотой Орды. – Т.1. Извлечения из сочинений арабских. – Санкт-Петербург, 1884. – С.393

108. СЕЇД-АХМЕТ	68
109. МАХМУД-СУЛТАН	68
110. НАСІР	68
111. ТИМУР-ХАН	68
112. НУСРЕТ	69
113. МУАЙЯД	69
114. БАХТІ-БІЙ	69
115. ТЕВКЕЛЬ	71
116. МУХАММАД	72

Нашадків не мав.

117. МЕЛІК-ТИМУР (+ після 1378).....	72
--------------------------------------	----

Поранений в ногу у сутичці поблизу Сігнаку у 1378 р.

ІХ

118. АКУЛ	73
119. ЯРАН-ШЕЙХ	78
120. АХМЕД	81
121. АЙБАДЖІ	82
122. МУРАД	83
123. УРУС-ХАН	89
124. САЛІЧЕ	90

Нашадків не мав.

125. ШЕЙХ-НАЗАР	90
126. МАНКИР	91
127. КАРНУК	92
128. ТОХТАМИШ (* бл.1350 + 1406)	93

Хан Золотої Орди (1376–1377, 1379–1395).

Після страти батька, залишившись неповнолітнім хлопчиком, кілька разів втік. Його прощали з огляду на вік. У 1376 р., за повідомленням Шераф-ад-дін Єзди, знайшов притулок у еміра Тимура, який надав йому в управління області Отрара і Саурана, проголосивши ханом³. Очевидно, що Тимур, плануючи опанувати не тільки землі Кок-Орди, а всієї Золотої Орди, за які боровся інший узурпатор – темник Мамай, вирішив і далі діяти через ханів-маріонеток.

Проти цієї акції виступив правитель Кок-Орди Урус-хан, який сам претендував на трон Золотої Орди. Боротьба пішла за обидва престולי. Урус вислав проти Т. свого сина Кутлуг-Буга. У вирішальній битві Кутлуг-Буга був поранений стрілою і помер, але Т. був розбитий і відступив. Отримавши допомогу від Тимура, Т. знову був розбитий військом брата Кутлуг-Буги – Токтакія та еміра Алі-бека. Під час відступу через ріку Каранчі-багадур поранив його стрілою в руку. Від полону Т. врятував брат еміра Тимура – Ідигу-Барлас.

Урус-хан настоював на видачі Т., але Тимур не погодився. Він зосередив військо в Отрарі, а Урус стояв в Сигнаку. Через три місяці Тимур вислав розвідку – п'ять сотень мірзи Ярик-Тимура, Мухаммед-Султан-шаха і Хитай-бахадур, які розгромили заставу у три тисячі. В цій битві загинули Ярик-Тимур і Хитай-багатур. Тимур-Мелік-оглан всадив стрілу в ногу Ільчі-Буга, яка поранила і коня. Пославши знову у розвідку Мухаммед-Султан-шаха і Мубаншіра, через захоплених “язиків” Т. довідався про стежі противника у своєму тилу. Команди еміра Алладада і Ак-Тимур-бахадур, які йшли за припасами в Отрар, захопили цих розвідників. Довідавшись про це Урус почав відступати, а невдовзі помер. Так само несподівано помер Токтакія, який зайняв трон після батька.

Тимур знову утвердив Т. на престолі Кок-Орди, але останньому довелося втікати через повстання Мелік-Тимура, який проголосив себе ханом. За відомостями Камаль-ад-діна Т. був розбитий темником Бек-Пуладом і знову відступив під прикриття Тимура. Останній послав з Т. значні сили, очолені емірами Туман-Тимуром, Уруке-Тимуром, Гіяс-ад-діном-Тарханом, Бахтиходжу і Бангі, які посадили його на трон в Сигнаку. Зимою 1379 р. в Каратилі Т. розгромив Мелік-Тимура. Останній потрапив в полон з батьком Єдігея головним еміром Балтичком. Обидва були страчені. Балтичку Т. пропонував перейти на

³ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – С.131, 147

його сторону, як це перед тим вчинив його син, але той відмовився⁴. Можливо, що тут і слід шукати коренів неприязні між Т. та Єдігеєм, хоча перший прагнув мати Єдігея на своїй стороні, видавши за нього дочку Джаніке-ханчі.

Тимур віддав Т. Хорезм. Скориставшись поразкою Мамай у битві на Куликовському полі, Т. зайняв столицю Золотої Орди. Мамай, зібравши рештки своїх сил виступив проти нього, але був розбитий, відступив в Крим, де загинув. Знаменитого темника підступно вбили у Кафі⁵. Восени 1380 р. Т. став господарем всієї Золотої Орди. У 1381 р. він зажадав покори у російських князів. Великий князь нижегородський Дмитро Костянтинович та великий князь рязанський Олег Іванович приєдналися до його війська. Дмитро Іванович покинув Москву і втік у Білоозеро. У 1382 р. Москва була здобута і пограбована⁶. Литовські князі, які зайняли престולי українських князівств на Лівобережжі після битви на Синіх водах і походу Ольгерда Гедиміновича, погодилися сплачувати вихід-данину.

Ординці прозвали Т. “великим”, чого не був удостоєний ні Бату, ні Берке, ні Узбек, як справедливо зауважив М. Сафаргалієв⁷. Зрозуміло, що такий хан не міг залишатися маріонеткою Тимура. У 1383 р. посольство Т. прибуло у Єгипет, щоби відновити давній союз обох держав. Тепер цей союз був спрямований проти Тимура. Вже зимою 1384 р. Т. вислав проти Тебріза 9 туменів війська, очоленого емірами Бек-Пуладом, Іса-Беком, Ягли-бієм та Казанчі, які штовхали його до продовження великої політики золотоординських ханів, про яку почали забувати. На Азербайджан претендував і Тимур. На початку 1385 р. Т. обложив Тебріз. Вісім днів він пробував його здобути і почав переговори про викуп за 250 туманів золота. Коли жителі розслабилися, Т. ввірвався у місто, спустошив всю область. Було взято до 200 тисяч полонених.

У 1386 р. війна продовжилася. Т. послав військо зі сторони Дербента до р. Самур. Але військо Тимура вступило в Шемаху. Його еміри Шейх-Алі-бахадур, Іку-Тимур та Осман-і-Аббас перейшли Куру, маючи вказівку не починати битви. Вступивши у переговори, вони повернули назад. І лише після несподіваного удару в тил, військо Тимура, яке отримало підмогу, очолену Міраншахом, вдарило на Т. і розгромило його. Однак після битви Тимур повернув полонених. Він ще не був готовий воювати проти Золотої Орди.

Восени 1386 р. в місцевості Джулек Т. знову зіткнувся з військами Тимура, очоленими мірзою Омар-шейх-бахадуром та емірами Сулейман-шах-багадуром і Аббас-багадуром. Жодна із сторін не добилася успіху.

Протягом 1387–1388 рр. Т. атакував Тимура у його основних володіннях в Середній Азії. Але закінчилася ця кампанія втратою Хорезму. Здобувши Ургенч без бою, Тимур наказав його зруйнувати вщент, а жителів переселити у

⁴ Там само. – С.131–132, 191

⁵ ПСРЛ. – Т.4. – С.83; – Т.11. – С.69; – Т.18. – С.130

⁶ ПСРЛ. – Т.11. – С.69

⁷ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды. – Саранск, 1960. – С.137

Самарканд. У відповідь Т., зібравши величезне військо, у складі якого були дружини з російських князівств, обложив Самарканд, спустошивши Бухарську і Самаркандську провінції. Він вторгнувся через Ходжентську ріку і досяг Зернука. Еміри радили Тимурові дочекатися підходу всіх військ, але той наказав Омар-шейху, Хаджі-Сейф-ад-діну та Іку-Тимуру навести міст і переправитися через Ходжентську ріку. Сторожові частини Тимур-Кутлуг-оглана, Сунджек-багадура і Осман-багадура настигли противника і стали табором, а тим часом основні сили вдарили і розгромили Т. Залишивши з обозом Хаджі-Сейф-ад-діна, Тимур послав в погоню емірів Ходжу-шейха, Тублака, Карахана, Аманшаха і Девлет-шаха, які розбили застави Т. Однак звістка про повстання Мулюка і Хаджі-бека в Хорасані змусила Тимура перервати похід.

Тільки у 1391 р. Тимур виступив в Дешт-і-Кипчак з царицею Чулпак-Мелік-шаха. Номінально емір Тимур був тільки беглербеєм хана-маріонетки Махмуда. Т. вислав послів, але Тимур продовжував наступ, перейшовши р. Тобол. Т. відступав. Тимур перейшов Яїк, а через шість днів – Самару. Але виманити Т. йому не вдалося.

Військо Тимура складалося з семи корпусів. Головний корпус хана Махмуда очолював емір Сулейман-шах, другий корпус – мірза Мухаммед-султан-багадур, третій – мірза Міраншах, четвертий – Мухаммед Хорасані, п'ятий – Хаджа-Сейф ад-дін, шостий – Омар-шейх-бахадур, сьомий – Бердибек і Худадад. Всі вони були досвідченими полководцями. Врешті у місцевості Кундурга хан Золотої Орди рішився вступити в битву. Битва розгорілася 18.06.1391 р. Т. намагався обійти правий фланг противника, де стояли корпуси мірзи Міраншаха, Мухаммеда Хорасані і Хаджі-Сейф ад-діна, та зайти в тил. Однак підрозділи мірзи Джеханшах-багадура не допустили оточення. Тимур почав перемагати. Т. зібрав в кулак свої сили і зумів обійти зліва корпус Омар-шейх-багадура і зайти в тил. Але Тимур розгадав і цей маневр, залишив заслон проти решти сил противника, а сам розвернув фронт. Чисельність військ його була більшою і Т. був розбитий.

Битва в Кундурзі підірвала сили Т., він втратив значну територію на сході. У його оточенні невдоволені царевичі і еміри організували бунт, який йому вдалося придушити. Рівночасно, намагаючися знайти союзника на заході, Т. пішов на значні поступки королеві Ягайлові⁸. Тимур тим часом завершував завоювання Азербайджану. Емір Єдігей втік до його двору, штовхаючи Тимура до нового походу проти Т. Йому хотілося відістити за смерть батька.

У 1394 р., коли Тимур підійшов до Шеки, Т. зосередив свої війська в районі Дербента, але довідавшись, що Тимур вже на берегах Кури, повернув назад. Тепер вже він не був готовим до зустрічі з основними силами противника.

⁸ Березин Н.И. *Ярлык хана Золотой Орды Тохтамыша к польскому королю Ягайлу. 1392–1393 гг.* – Казань, 1850; його ж. *Тарханские ярлыки Тохтамыша, Тимур-Кутлука и Саадат-Гирея / с введ., переписью, переводом и примечаниями.* – Казань, 1851.

У 1395 р. Тимур зібрав величезні сили у Приельбруссі і вислав до Т. послом Шемс-ад-діна Алмаликі. Не чекаючи результатів переговорів, він пройшов через Дербент і знищив плем'я кайтагів. Дізнавшись від посла Уртака про силу його війська, Т. вислав на розвідку еміра Казанчі, але того розгромили. Тимур досяг р. Сундж, на березі якої Т. зайняв оборону. Однак золотоординський хан не рішився на битву і відступив, покинувши обоз. Він був готовий визнати себе васалом Тимура, але той йому не повірив. Єдігей, за свідченням Ібн Арабшаха, переконав Тимура в необхідності продовжувати похід. Тимур невідступно йшов за Т., форсувавши Терек. Діждавшись підмоги на р. Каурай, Т. повернув йому назустріч.

Тимур розділив військо на дві частини, одну з яких віддав під командування Мухаммед-султана. Саме в той час на правому фланзі зрадили Кунче-оглан та еміри Бек-Ярик, Актау, Давід-Суфі і Удурку. Попереджений Тимур кинув гвардію, яка відтіснила їх, але відступаючи ледь не затовкли охорону самого полководця. В цей час Т. був дуже близьким до перемоги. Військо спішилося і відбивало атаки. Мухаммед-султан сам переходив у часті контратаки завдяки стійкості еміра Хаджі-Сейф-ад-діна, який оборонявся на краю правого флангу. Атака Джеханшаха-багадура врятувала йому життя. Долю битви вирішила атака мірзи Рустема, який встиг з резервом.

Тимур дійшов до Волги, переправився через ріку, розграбував місцевість Бек-Ярик, українні князівства Чернігівської землі, здобув Сарай-ал-Джедід, Урус, Урусчук. Його війська розгромили булгарські міста, нещадно знищили ординські міста в гирлі Волги та розграбували Крим. У 1395 р. Золотій Орді було нанесено страшного удару, від якого вона вже не змогла поправитися.

Т. втік у Литву, а потім перебрався до Криму⁹. У Золотій Орді сіли ставленики Тимура з нащадків Орду, які перетворилися у маріонеток еміра Єдігея. Тимур зайнявся Іраном та Індією. Т. не полишив надій на повернення престолу. Тепер всі його сподівання були пов'язані з допомогою Литви. Великий князь литовський Вітовт Кейстутович, якому тепер дісталися ординські володіння у Причорномор'ї, готовий був надати таку допомогу. За Длугошем у 1398 р. Вітовт здійснив успішний похід аж до Дону¹⁰.

Наступна спроба відновлення Т. закінчилася знаменитою битвою на р. Ворсклі 12.08.1399 р.¹¹

Поразка змусила Т. покинути цей регіон. Він з частиною прихильників прорвався у Сибір, де з допомогою того ж таки Тимура в басейні Обі, Томи і

⁹ Бартольд В.В. *Тохтамыш* // Бартольд В.В. *Сочинения*. – Т.5. – Москва, 1968. – С.564–567; Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды*. – С.137–171

¹⁰ Dlugosza Jana *Dziejow Polski ksieg dwanasćie / Przekład K.Mecherzyńskiego*. – Т.3. – Warszawa, 1868. – С.491

¹¹ Барбашев А. *Витовт. Его политика до Грюнвальдской битвы (1410)*. – Санкт-Петербург, 1885.

Чулима організував новий юрт. У лютому 1405 р., перед походом Тимура у Китай, останній обіцяв послам Т. допомогти йому відвоювати Золоту Орду. Єдігей, який тепер провадив власну політику, був для Тимура небезпечнішим. Смерть Тимура привела до походу Єдігея у Сибір в якому його військо було розгромлене. Але Т. не встиг скористатися плодами останньої перемоги. Єдігей підкрався до його стану, коли Т. відпочивав, не сподіваючись удару від розгромленого суперника. Т. загинув у 1406 р.¹²

Крім синів у Т. було три дочки: Байрамбек-ханча, Джаніке-ханча і Меліке-ханча. Старша була від Уренгбек-хатун, дві молодші – від Товлуйбек-хатун, яку умертвив сам Т. Джаніке-ханча, яка стала дружиною Єдігея, таємно підтримувала своїх братів у боротьбі проти ставлеників еміра. Після загибелі мужа у 1420 р. повернулася у Крим, де володіла Кирк-Ер (Чуфу-Кале) і разом з Ширинами допомогла утвердитися у Криму Хаджі-Гірею, який доводився її внучатим племінником.

129. МЕНГЛІК-СЕВІНЧ	93
130. ДЖАНАСА	94
131. ХАСАН	94
Інша форма імені Учакал-Хасан.	
132. АЛІ	94
133. СУФІ	95
134. ДЕРВІШ	99
135. ДЖАНІБЕК	100
136. ТІНІБЕК	100
137. СААД-ХОДЖІ	101
138. ШАЕСКЕ	101
139. ШАДМАН	101
140. АЛІ-ДЕРВІШ	101

¹² Сафаргалиев М.Г. Распад Золотой Орды. – С.180–182

141. ШХАБ-АД-ДІН	101
142. КУЛЧУК	101
143. ГЯС-АД-ДІН	101
144. МУХАММЕД-ХАН	113
145. СЕМЕН-АНІКЕ	115
146. АХМЕД-ШЕЙХ	117
Х	
147. ТЕВКЕЛЬ	121
148. ШАХСУЛТАН	125
149. СУЛТАНБЕК	125
150. КУТЛУ-ШЕЙХ	125
151. ДЖЕЛАЛ-ЕД-ДІН (+ 1413)	128

Хан Золотої Орди (1407, 1412–1413).

Спиралючися на російські князівства, захопив владу в Орді в момент зіткнення Щадибека з Єдігеєм. Єдігей прогнав його з Булгара влітку 1407 р.¹³ Д. з братом Керім-Берди відійшли у Північне Причорномор'я, яке знаходилося під протекторатом Литви, що видно з листа Вітовта до великого магістра Тевтонського Ордену¹⁴.

Єдігей, посадивши нового хана Пулада, у 1408 р. вторгнувся в землі, які знаходилися під московським впливом, звинувативши великого князя у підтримці Д. Військо Єдігея розорило Коломну, Переяслав-Заліський, Юр'єв, Ростов, Дмитров, Серпухов, Нижній Новгород, Городець та обложило Москву¹⁵.

Тим часом, схоже, у 1408–1409 рр. Д. при допомозі Вітовта оволодів всією територією Західного Приазов'я поблизу Криму. В кінці 1409 р. Вітовт

¹³ Шильтбергер И. Путешествие Ивана Шильтбергера по Европе, Азии и Африке с 1394 по 1427 г. // Записки Новороссийского университета. – Т.1. – Одесса, 1867. – С.35

¹⁴ Codex epistolares Vitoldi magni ducis Lithuaniae 1376–1430. Col. opera A.Prochazka. – Kraków, 1882. – P.882

¹⁵ ПСРЛ. – Т.11. – С.208–209

заклучив з ним союз проти Тевтонського Ордену¹⁶. Із своїм військом Д. брав участь у битві під Грюнвальдом у 1410 р. Чисельність його сил у 30 тис., напевно, дещо перебільшена. З допомогою литовського війська у 1410 р. Д. зайняв Крим і Тану, прогнавши намісників хана Пулада. У 1411 р. військо нового хана Тимура обложило Тану, оволоділо містом, а потім нанесло поразку Д., який знову відійшов у Литву. Цікаво, що у цьому році навіть король Ягайло відвідав фортецю Каравул у Причорномор'ї¹⁷.

У 1412 р. Тимур-хан зіткнувся з Єдігеєм, а коли останній втік в Хорезм, обложив Ургенч, який тримав в облозі шість місяців¹⁸. Д. скористався з цього і виступив на Волгу. Еміри присягнули йому і він скоро зайняв всю територію Золотої Орди. Але в Ургенчу продовжував сидіти Єдігей. Д. зажадав від нього підпорядкування в обмін на припинення облоги. Емір Базан, одружений з сестрою Д., перейшов на його сторону. Підручні еміра вбили Тимур-хана. Конжулат-бахадур, виконуючи наказ вже скинутого Тимур-хана, з 3 тис. все ще пробував дістати Єдігея, але був розбитий. Єдігей виставив його голову у Хорезмі. Тоді на Хорезм Шахрух послав військо емірів Аліка та Ільяс-Ходжу, яке відбив син Єдігея – Мубарекшах. І лише велике військо самого Шахруха змусило Єдігея покинути Хорезм у 1413 р.

Ще не завершивши боротьбу з Єдігеєм, Д. у 1412 р. зайнявся упорядкуванням російських князівств, викликавши в Орду великого князя московського Василя Дмитровича, великого князя тверського Івана Михайловича, князів ярославських і нижегородських¹⁹. Спроба Д. притиснути російських князів, закінчилася для нього трагічно. Російські князі підтримали його брата Керім-Берди. Д. загинув від стріли в бою з військом Керім-Берди та інших молодших братів у 1413 р.²⁰

152. КАДИР-БЕРДІ (+ 1420) 128

Син черкешенки. Хан Золотої Орди (1419–1420).

Соратник Джелал-ед-діна. Проголошений ханом в Криму при підтримці великого князя литовського Вітовта. З кримським військом виступив на Волгу. Назустріч йому вирушив Єдігей з ханом Дервішем. У битві поблизу Сарайчука всі вони загинули²¹. Подробиці смерті К.-Б. та Єдігея джерела подають по різному. Єдігею йшов шістьдесят третій рік.

¹⁶ *Codex epistolares Vitoldi.* – P.187, 205

¹⁷ *Dlugosza Jana.* – Т.3. – S.512

¹⁸ *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов.* – Т.2. – С.193

¹⁹ *ПСРЛ.* – Т.6. – С.139; – Т.8. – С.92; – Т.11. – С.219

²⁰ *ПСРЛ.* – Т.11. – С.221

²¹ *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов.* – Т.1. – С.532; – Т.2. – С.473

153. ИСКАНДЕР (+ до 1406)..... 128

Не брав участі у подіях після загибелі Тохтамиша, напевно його вже не було в живих.

154. КУЧУК (+ після 1407)..... 128

Син Уренгбек-хатун.

Після поразки Джелал-ед-діна у 1407 р. схоронився з братами у Сигнаку²².

155. АБУ-САЇД (+ 1414?) 128

Можна припускати, що саме він боровся за престол після Кепека [?].

156. ДЖАББАР-БЕРДІ (+ 1417)..... 128

Хан Золотої Орди (1414, 1416–1417).

Спочатку підтримав Бахтібека, висуненого Вітовтом у протипагу промосковському ханові Керім-Берді. Після загибелі Бахтібека із своїми васалами відійшов у причорноморські володіння Литви²³. У 1414 р. за даними Длугоша вбив Керім-Берді. Мусульманські автори вважали, що цього хана вбив Кепек. Можливо, що Длугош правий. Керім-Берді міг загинути в боротьбі з Д.-Б., але престол той не зміг втримати і ханом став Кепек. У 1416 р. Д.-Б. переміг Чекрі і оволодів Золотою Ордою, включаючи узбецький улус. Був фактично васалом Вітовта. У протипагу йому Єдігей проголосив ханом Дервіша з гілки Орду. Спочатку Д.-Б. втратив Поволжжя. У 1417 р. Єдігей розбив його військо і здобув Тану. Д.-Б. сховався у Кафі, але Єдігей обложив і це місто, вимагаючи видачі вже колишнього хана. Д.-Б. втікав у Литву, але по дорозі був убитий своїми супутниками, як свідчить лист Вітовта від 26.12.1417 р²⁴

157. КЕПЕК-ХАН (+ 1414) 128

Хан Золотої Орди (1414).

Правив менше року²⁵. Захопив трон після Керім-Берді, можливо у суперництві з Джаббар-Берді. Карбував монети у Булгарі та Астрахані.

²² Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.1. – С.471–472

²³ Dlugosz Jana., – Т.4. – Warszawa. – 1869. – S.203

²⁴ Codex epistolares Vitoldi., – P.398

²⁵ Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов. – Т.2. – С.62

158. **КЕРІМ-БЕРДІ (+ 1414)** 128

Хан Золотої Орди (1412–1414).

Виступив проти старшого брата Джелал-ед-діна при підтримці московського князя і його васалів. Восени 1412 р. вони прибули в його ставку. У 1413 р. К.-Б. переміг старшого брата, який загинув в бою від стріли. Відразу ж йому довелося вести боротьбу проти інших братів Бахтібека та Джаббар-Берді, яких підтримувала Литва. За Длугошем К.-Б. був вбитий Джаббар-Берді²⁶, за Шільтбергером – Кепеком²⁷.

159. **БАХТІБЕК-ХОДЖА (+ 1413)**..... 128

За Длугошем – Бетсабул. Загинув в боротьбі з Керім-Берді, будучи висуненим на трон Золотої Орди Вітовтом²⁸. Тотожність Б.-Х. і Бетсабула допускав М. Сафаргалієв²⁹.

160. **САЇД-БЕК-ХОДЖА** 128161. **ЧЕКРІ (+ 1416)**..... 128

Інші форми імені: Чингіз-оглан, Чакар. Хан Золотої Орди (1414-1416).

Його правління засвідчене монетами, карбованими у Сараї, Булгарі, Астрахані і Бек-Базарі. За Шільтбергером став ханом при допомозі Єдігея, прогнавши Кепека із загоном у 600 вершників, в числі яких був сам автор³⁰. Певно йому можна більше вірити ніж Казі Ахмеду, за яким Ч. змінив Джаббар-Берді. За цим джерелом Ч. був сином Дервіш-оглана і внуком Гіяс-ад-діна³¹, але у “Родоводі тюрків” значиться хан Чакар, син Тохтамиша, що, схоже, більш відповідає дійсності, так як син Дервіш-оглана на той час мав би бути надто юним. Саме цьому ханові Ч. Єдігей передав Тюменське ханство після загибелі Тохтамиша у 1406 р. Ч. загинув у боротьбі з Джаббар-Берді, якого підтримувала Литва.

162. **ТАШ-ТИМУР (+ 1395)**..... 130

Хан Золотої Орди (1395).

Проголошений ханом емірами правого крила Тохтамиша після поразки на р. Каурай. Загинув у боротьбі з Тимуром. Карбував монети в Криму з легендою “Султан правосудний Таш-Тимур”³².

²⁶ *Dlugosza Jana.*, – Т.4. – С.203²⁷ *Шильтбергер И. Путешествие.* – С.37²⁸ *Dlugosza Jana.* – Т.4. – С.203²⁹ *Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды.* – С.189³⁰ *Шильтбергер И. Путешествие.* – С.37³¹ *Тизенгаузен В.Г. Сборник материалов.* – Т.2. – С.60, 212³² *Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды.* – С.167

163. КАЧІ-БІЙ (+ до 1419)..... 131

Помер до 1419 р., бо у цьому році ханом було проголошено його молодшого брата. Нащадків не мав.

164. УЛУГ-МУХАММЕД (+ 1445) 131

Хан Золотої Орди (1419–1423, 1427 – бл.1437), хан Казанського царства (1437–1445).

Проголошений ханом як суперник Девлет-Берді. У 1420 р. позбувся Девлет-Берді і опанував його територію. Але відразу ж зіткнувся з домаганнями Хаджі-Мухаммеда. У 1422 р. шукав підтримки у старшого з Тимуридів – Шахруха, але не зміг втриматися. Тимуриди віддали перевагу Бораку. У 1427 р. У.-М. знову захопив престол у суперництві з Джумаликом, Махмуд-Султаном та Девлет-Берді. У листі до лівонського магістра (9.09.1429) великий князь литовський Вітовт повідомляв, що У.-М. володіє всім царством і запропонував йому міцний союз³³. У 1432–1434 рр. У.-М. був у союзі з великим князем литовським Свидригайлом Ольгердовичем, беручи участь у його походах у Литву. У 1434 р. перейшов на сторону його противника Зигмунта Кейстуовича, який погодився затримати Хаджі-Гірея.

Боротьба з Кічі-Мухаммедом у 1436–1437 рр. закінчилася на користь останнього. Восени 1437 р. під Белевом У.-М. розгромив 40-тисячну рать московського князя і його союзників. Здобув Казань, прогнавши вотчича Алібека і заложив окреме Казанське царство, яке з цього періоду відокремилася від Золотої Орди. Його військо стояло під стінами Москви у 1439 і 1444 р. У 1445 р. взяв у полон московського князя Василя Васильовича.

Суперечки про початок Казанського царства тривають³⁴, але більшість дослідників погоджується, що його засновником був У.-М.

Розташоване на перетині важливих міжнародних шляхів, Казанське ханство, яке об'єднувало землі булгар, черемисів, мордві, удмуртів і башкірів, було потужною державою. Стосовно Московського та інших російських князівств казанські хани, як “царі” вважалися старшими. Але постійна боротьба

³³ *Codex epistolares Vitoldi.* – P.759

³⁴ Вельяминов-Зернов В.В. *Исследование о касымовских царях и царевичах.* – Ч.1. – Санкт-Петербург, 1863. – С.11; Марджани Ш. *Очерк истории Булгарского и Казанского ханств* // *Труды IV Археологического съезда в Казани.* – Т.1. – Казань, 1884. – С.48; Кунцевич Г.З. *История о Казанском царстве или Казанский летописец.* – Москва, 1905; Катанов Н.Ф., Покровский И.М. *Отрывок из одной татарской летописи о Казани и Казанском ханстве* // *Известия об-ва Арх.б Истор и Этнографии.* – Т.21. – 1906. – С.318–319; Сафаргалиев М.Г. *Распад Золотой Орды.* – С.245–257

за престол, у яку почали втручатися московські князі, врешті привела до поступової втрати Казанським ханством своєї самостійності, а пізніше і його анексії Москвою³⁵.

165. ХУДАЙДАД	132
166. АЗІЗ	132
167. ХУРМЕТ	132
168. ІЗЗЕТ	132
169. ХИЗР-ХОДЖА	135
170. СУФІЧУК	136
171. ДЕРВІШ	143

ХІ

172. АМАН-БЕК	151
173. ШИРИНБЕК	157

На початку XV ст. утвердився в Криму. Від нього пішов відомий рід кримських беїв – **ШИРИНИ**. Бейлик Ширинів з центром у Кара-су-базарі (нині Білогорськ) був найбільшим у Криму і простягався від Перекопу до Азовського моря. Ширини були найбільш впливовою родиною при дворі кримських ханів аж до кінця XVIII ст. Вони брали найактивнішу участь у політичному житті Криму та боротьбі ханів за престол. Нащадки цієї родини ще не вигасли. Агіш-бей у 1511 р. виїхав у Литву, де отримав володіння. Від нього походили князі Ширинські³⁶.

³⁵ Худяков М.Г. *Очерки по истории Казанского ханства.* – Казань, 1923; Мухаммедьяров Ш.Ф. *Социально-экономический и государственный строй Казанского ханства (XV– первая половина XVI в.) / Автореф. канд. дис.* – Москва, 1950; *Казанская история.* – Москва-Ленинград, 1954; Шмидт С.О. *Восточная политика России накануне “Казанского взятия” // Международные отношения. Политика. Дипломатия XVI–XX вв.* – Москва, 1964; *Татары Среднего Поволжья и Приуралья.* – Москва, 1967.

³⁶ Войтович Л. *Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVII ст.).* Склад, суспільна і політична роль. – Львів, 2000. – С.364, 436

174. САРАЙ-МЕЛК	157
175. ЧАГАТАЙ-СУЛТАН	157
176. СЕЇД-АХМЕД (+ 1459).....	158

Хан Великої Орди (1434–1437).

Згідно “Короткої історії кримських ханів” у 1434 р. прогнав з Криму Хаджі-Гірея. Претендував на зверхність у всій Золотій Орді. При підтримці великого литовського князя Свидригайла Ольгердовича заснував Велику Орду – найбільший осколок колишньої Золотої Орди. У 1437 р. був розбитий і прогнаний Кічі-Мухамедом. Відкочував на Поділля, звідки з 1438 р. нападав на українські землі: Львів (1442), Олесько, Белз, доходячи аж до Гродна (1444), Поділля (1447)³⁷. У 1449 р. з його допомогою претендент на литовський престол Михайло Зигмунтович зайняв Київ³⁸. У 1452 р. орда С.-А. була розгромлена Хаджі-Гіреєм³⁹. Далі С.-А. кочував у Нижньому Подонні, пробував напасти на Москву, але у 1455 р. був розгромлений під Коломною. Прибувши у Литву з дітьми, був ув’язнений у Ковенській фортеці, де і помер.

177. ПЯС-АД-ДН (+ після 1445).....	162
------------------------------------	-----

Хан Золотої Орди (1427).

За анонімною “Короткою історією кримських ханів” був проголошений ханом у 1427 р. Після невдалої боротьби за престол емігрував у Литву, де і помер. У Литві тоді було багато ординців. У 1430 р. число воїнів-татар на литовській службі сягало 40 тис.

А. Мухамедієв на підставі знайдених монет з тамгою у вигляді натягнутого лука, подібною то тамги Саадат-Гірея, вважав, що Г.-а.-Д. у 1422–1445 рр. володів Казанським улусом⁴⁰. Ця проблема залишається дискусійною.

178. ДЖЕЛАЛ-АД-ДН	162
-------------------------	-----

179. АЛІ-БЕК	162
--------------------	-----

180. ДЕВЛЕТ-БЕРДІ (+ 1428?)	162
-----------------------------------	-----

Інша форма імені Даулат-Берді. Хан Золотої Орди (1427 – 1428).

³⁷ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды*, – С.259

³⁸ Spuler V. *Die Goldene Horde. Die Mongolen in Russland 1223–1502*. – Leipzig, 1943. – P.166–167

³⁹ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды*. – С.262

⁴⁰ Мухамедієв А.Г. *Булгаро-татарская монетная система XII–XV вв.* – Москва, 1983. – С.125–127

Суперник Улуг-Магомета. За Ель-Айні Д.-Б. оволодів Кримом в той самий час, як Улуг-Мухаммед здобув Сарай, тобто у 1427 р.⁴¹ Шукав підтримку у Литві, піславши грамоту Вітовту із проханням дружби і торгівлі⁴². В.Смирнов вважав, що він був ставлеником Вітовта⁴³, чому справедливо заперечував М.Сафаргалієв⁴⁴. Окрім Криму тримав Астрахань, де у 1427–1428 рр. карбувалися монети з його іменем.

181. **ФІЛЬШАД** (+ до 1445)..... 164

Помер за життя батька.

182. **КАСІМ-СУЛТАН** (+ 1468)..... 164

Інша форма імені Касім-Трегуб. Хан Касімовського царства (1445–1468).

Касімовське царство (улус Касім-султана) було утворене на частині земель Московської держави після того, як великий князь московський Василь Васильович був звільнений з ординського полону. Казанський хан Улуг-Мухаммед добився також торговельних переваг для синового улусу у Московській державі. К. допоміг Василю Темному проти Дмитра Шемяки, а також виступав союзником свого брата, який правив у Казані⁴⁵.

Касімовське царство з центром у Городку Мещерському (Касімові) на р. Оці, де татари (навіть з асимільованими мещерами-маджарами – осколком давніх угрів) склали меншість серед населення, із самого початку своєї історії залишалися московським васалом⁴⁶.

К. успадкував його син **Даніяр** (1468–1486), який брав участь у поході московського війська на Новгород у 1471 р., обороні Московського князівства проти хана Великої Орди Ахмада (1472). Нащадків у нього не було, а брат Мінчан-Мірза помер раніше, і престол Касімовського царства перейшов до кримських Гіреїв: **Нур-Девлет**, син Газі-Гірея, (1486–1491), **Сатилган**, його брат, (1491–1506), **Джанай**, син Нур-Девлета, (1506–1512). Гіреїв змінили родичі астраханських ханів з гілки Орду: **Шейх-Авліяр** (1512–1516), **Шах-Алі**, його син, (1516–1568), **Сеїн-Булат** (Симеон Бекбулатович), двоюрідний брат Шах-Алі (1568–1573). Після прийняття ним християнства, татари скинули його з

⁴¹ Тизенгаузен В.Г. *Сборник материалов.* – Т.1. – С.534

⁴² *Codex epistolares Vitoldi.* – P.721

⁴³ Смирнов В.Д. *Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века.* – Санкт-Петербург, 1887. – С.229, 233

⁴⁴ Сафаргалієв М.Г. *Распад Золотой Орды.* – С.233

⁴⁵ Arat R.R. *Kasim Hanligi // Islam Ansiklopedisi.* – Istanbul. – Vol.6. – P.383

⁴⁶ Шишкин Н.И. *История города Касимова с древнейших времен.* – Касимов, 1888; Михайловский Е.В., Ильенко И.В. *Рязань. Касимов.* – Москва, 1969.

престолу. Касимовський престол залишався пустим аж до 1600 р., коли ханом став **Ураз-Мухаммед** із казанської династії, який з 1588 р. перебував на московській службі. Після його загибелі у 1610 р. трон перейшов до **Алп-Арслана**, сина **Алі** з сибірської династії (гілка Шейбанідів). Алп-Арслану успадкував син **Сеїд-Бурхан** (1627–1679). Приймавши християнство він переїхав у Москву, де жили і інші сибірські та касимовські царевичі, які стали християнами. Престол царства зайняла його мати **Фатіма Султан-біке** (1679–1682). Після її смерті, яка наступила невдовзі по загибелі сина Сеїд-Бурхана під час стрілецького бунту у Москві, Касимовське царство було анексоване Московською державою⁴⁷.

183. МАХМУД-СУЛТАН (+ 1464)..... 164

Варіанти імені Махмутек, Мамтек. Хан Казанського царства (1445–1464).

Правив у союзі з братом Касимом, ханом Касимовського царства. Після нього Казанським ханством правили його син **Халіл** (1464–1467); другий син **Ібрагім** (1467–1478); **Ільгім** (Алі-Хан), син Ібрагіма (1478–1487); **Мухаммед-Амін**, син Ібрагіма (1487–1496, 1502–1518); шейбанід **Мамук** (1496); **Абдул-Латіф**, син Ібрагіма (1497–1502); **Шах-Алі**, касимовський хан (1519–1521, 1546, 1551); **Сагіб-Гірей** з кримської династії (1521–1524); **Сафа-Гірей**, племінник Сагіб-Гірея (1524–1532, 1535–1546, 1546–1549); **Джан-Алі**, брат Шах-Алі (1532–1535) та **Єдігер** з астраханської династії (1552). У 1552 р. Казань була здобута московськими військами, а Казанське царство прилучене до Московської держави⁴⁸. Московські князі рано почали втручатися у боротьбу за казанський трон. Вже Абдул-Латіф, який виховувався у Криму, у 1493 р. перейшов на московську службу. З допомогою Москви він опанував казанський престол, з якого був скинений також за московською вказівкою. Деякий час він перебував у засланні у Білоозері, а пізніше отримав уділ в Каширі, звідки знову був відправлений у заслання. Помер у 1517 р. невдовзі після звільнення. Ним лякали брата казанського хана Мухаммед-Аміна. Московськими підручними були Шах-Алі та його брат Джан-Алі.

Окрім Ільгама, Мухаммед-Аміна та Абдул-Латіфа у Ібрагіма були ще сини **Мелік-Тагір** (Мелік-Даїр, Міліндар, Мелендар, Мелехдаїр), **Худайкул** (Кудайкул) та **Горшейда**. У 1487 р. великий князь московський Іван Васильович

⁴⁷ Вельяминов-Зернов В.В. Исследование о касымовских царях и царевичах. – Ч. 1–3. – Санкт-Петербург, 1863–1866.

⁴⁸ Марджани Ш. Очерк истории Булгарского и Казанского ханств // Труды IV Археологического съезда в Казани. – Т.1. – Казань, 1884. – С.2–79; Кунцевич Г.З. История о Казанском царстве или Казанский летописец. – Москва, 1905; Катанов Н.Ф., Покровский И.М. Отрывок из одной татарской летописи о Казани и Казанском ханстве // Известия об-ва Арх., Истор и Этнографии. – Т.21. – 1906. – С.301–349; Фукс К. Краткая история города Казани. – Казань, 1917.

захопив в полон царевича Худайкула, який був сином від Фатіми-султан. У грудні 1505 р. він був охрещений під іменем Петра, а у січні 1506 р. за нього видали сестру великого князя Василя Івановича – Євдокію. Московський князь розглядав його як свого можливого спадкоємця. Петро помер у 1523 р. і був похований в усипальниці московських князів⁴⁹. Його дві дочки з однаковим іменем Анастасії були видані за князів Мстиславського і Шуйського. Брат Худайкула-Петра – Мелік-Тагір, перебуваючи на московській службі, залишався мусульманином. Православними стали його діти царевичі Федір (+ після 1517) та Василь (+ до 1520) Меліхдаіровичі⁵⁰.

Останній прямиий нащадок Махмуд-султана – Ураз-Мухаммед, касімовський хан, загинув у 1610 р., воюючи проти Лжедмитрія II.

184. ЯКУБ164

Інша форма імені Єгуп.

185. ЮСУФ (+ 1445)164

186. ХАДЖІ-БІЙ 165

187. ЧЕКРІ 171

З огляду на вік навряд чи міг бути ханом у 1414–1416 рр., хоча М. Сафаргалієв таку можливість допускав⁵¹.

ХІІ

188. ШАХНЕСЕБ 177

189. СУЛТАННЕСЕБ 177

190. ДЖАН-ГРЕЙ (+ 1434 ?) 177

За казанським рукописом Збірника 1601 р. був вбитий кунградським князем. Можливо він загинув під час репресій Саїд-Ахмеда у 1434 р., про які розповідає “Коротка історія кримських ханів”?

⁴⁹ ПСРЛ. – Т.13. – С.2–3; Вельяминов-Зернов В.В. – Ч.1. – С.145–147; Зимин А.А. Иван Грозный и Симеон Бекбулатович в 1575 г. // Из истории Татарии. – Сб. 4. – Казань, 1970. – С.145–147.

⁵⁰ Зимин А.А. Иван Грозный. – С.148

⁵¹ Сафаргалієв М.Г. Распад Золотой Орды, – С.190

191. ХАДЖІ-ГІРЕЙ (+ 1466) 177

Хан Великої Орди (1428–1434), хан Кримського ханства (1428–1434, 1443–1456, 1456–1466).

Багато джерел невірно подають його походження. За турецькими істориками Джаннабі (XVI ст.) і Мунаджім-баші (XVII ст.) був сином Кічі-Мухаммеда; за Різван-пашею (XVII ст.) – Улуг-Мухаммеда, за анонімною “Короткою історією Кримських ханів” (XVII ст.) – сином Таш-Тимура⁵². Згідно з Михалоном Литвином народився поблизу Торуня⁵³, що звичайно невірно, бо його батько Гіяс-ад-Дін тільки у 1427 р. емігрував у Литву. Через плутанину пізніших джерел можна зустріти досі найрізноманітніші версії походження Гіреїв, однак немає сумнівів, що вони були Джучидами та Тука-Тимуридами. Версія “Муїз-ал-аксаб”, за якою Х.Г. був сином Гіяс-ад-Діна і внуком Таш-Тимура, як і у більшості випадків поданих у цьому джерелі, виглядає найбільш правдоподібною⁵⁴.

Напевно Х.-Г. був посаджений на трон при підтримці Вітовта, який активно вмішувався у ординські справи. Тут повідомлення Михалона Литвина могло би бути близьким до правди.

Тримав столицю у Солхаті (Старий Крим). У 1433 р. як союзник мангупського князя Олексія взяв участь у боротьбі з генуезцями за Чембало (Балаклаву). У цій війні Х.-Г. з 5 тис. ординців розгромив 6-тисячне військо генуезців на чолі з Карлом Ломеліно⁵⁵. За мирною угодою, яка була укладена 13.07.1434 р., Х.-Г. отримав викуп за кожного жителя Кафи, який потрапив в полон, по 2 тис. аспрів, Кафа роззбрoїла дві галери і одно судно та відправила флот у митрополію.

У 1434 р., програвши боротьбу з Улуг-Мухаммедом, емігрував у Литву, за даними “Короткої історії кримських ханів” – у Астрахань. Улуг-Мухаммед розірвав свій союз з Свидригайлом на користь Зигмунта Кейстутовича, який спочатку прийняв Хаджі-Гірея і обіцяв йому підтримку, а потім погодився його затримати, щоб він не вертав у Крим.

⁵² Смирнов В.Д. *Крымское ханство*. – С.218

⁵³ Мемуары, относящиеся к истории Южной Руси. – Вып. I. – Киев, 1896. – С.9

⁵⁴ Малиновский А.Ф. *Историческое и дипломатические собрание дел, происходивших между российскими Великими Князьями и бывшими в Крыму татарскими Царями с 1462 по 1533 // Записки Одесского Об-ва Истории и Древностей*. – Т.4. – Одеса, 1863. – С.21–234; Halim Geray Sultan. *Cılböni Hanan. – Erzurum*, 1990; Озенбашлы А.С. *Къырым фаджисасы сахлама эсемер (Трагедия Крыма. Избранные произведения)*. Из истории трагической судьбы крымскотатарского народа. – Симферополь, 1997.

⁵⁵ Колли Л.П. *Хаджи-Гирей и его политика // Известия Таврической учено-археологической комиссии*. – N 50. – 1913. – С.110–111

Тільки у 1443 р. при допомозі Ширинів та Литви Х.-Г. утвердився у Криму та почав карбувати монети у Кирк-Ер. Значну роль в утвердженні Х.-Г. зіграла дочка Тохтамиша – Джаніке-ханча, яка після загибелі свого мужа знаменитого еміра Єдігея (1420 р.) повернулася у Крим і була володаркою Кирк-Ер (Чуфут-Кале), який став опорною базою Х.-Г. По смерті Джаніке Х.-Г. збудував дюрбе (мавзолей) на її могилі, яке досі збереглося серед руїн Чуфут-Кале.

У 1452 р. Х.-Г. розгромив Саїд-Ахмеда. Весь Крим залишався під його управлінням. Генуезькі консули у Солдайї, Чембало, Тані і Тамані визнавали його зверхність. У центрі генуезьких володінь – Кафі – сидів тудун хана. У 1454 р. Х.-Г. уклав в Керчі угоду з турками. Вважаючи себе основним спадкоємцем Золотої Орди, Х.-Г. продовжував боротьбу проти інших ханів. У 1465 р. він розгромив Махмуда на Волзі, що тільки допомогло Ахмаду стати ханом Великої Орди. Ліквідував Велику Орду, перетворивши Кримське ханство у головного спадкоємця Золотої Орди, син Х.-Г. – Менглі-Гірей у 1502 р. У 1501 р. Менглі-Гірей збудував дюрбе на могилі батька в долині при дорозі з Чуфут-Кале до нової столиці Бахчисараю.

До середини XVI ст. Гіреї ще реально намагалися відродити Золоту Орду, підпорядкувавши своєму впливу Казанське та Астраханське ханства та Ногайську Орду. Менглі-Гірей допоміг Оттоманській імперії завоювати генуезькі колонії в Криму та князівство Феодоро, що закінчилося визнанням Кримським ханством залежності від Туреччини, яка з кожним століттям ставала все більшою. Кримське ханство все ж продовжувало у своїх стосунках із сусідами – Московською державою та Річчю Посполитою – виступати як спадкоємець Золотої Орди. У період найбільшого розквіту ханства у XVII ст. до складу його володінь входило майже все чорноморське побережжя від гирла Дунаю, азоське побережжя і територія Північного Кавказу до Кубані включно.

Нащадки Х.-Г. панували у Кримському ханстві, яке проіснувало найдовше з усіх уламків Золотої Орди: Хайдар-Гірей (1456), Нур-Девлет-Гірей (1466, 1467–1469, 1474–1475, 1476–1479), Менглі-Гірей I (1466, 1469–1474, 1475–1476, 1479–1514), Мухаммад-Гірей I (1514–1523), Газі-Гірей I (1523–1524), Саадат-Гірей I (1524–1532), Іслам-Гірей I (1532), Сагіб-Гірей I (1532–1551), Давлет-Гірей I (1551–1577), Мухаммад-Гірей II (1577–1584), Іслам-Гірей II (1584–1588), Газі-Гірей II (1588–1597, 1597–1608), Фахт-Гірей I (1597), Тохтамиш-Гірей (1608), Саламат-Гірей I (1608–1610), Мухаммад-Гірей III (1610, 1623–1624, 1624–1627), Джанібек-Гірей (1610–1623, 1624, 1627–1629), Інайст-Гірей I (1629–1637), Багадур-Гірей I (1637–1641), Мухаммад-Гірей IV (1641–1644, 1654–1666), Іслам-Гірей III (1644–1654), Аділ-Гірей (1666–1671), Селім-Гірей I (1671–1678, 1684–1691, 1692–1699, 1702–1704), Мурад-Гірей (1678–1683), Хаджі-Гірей II (1683–1684), Саадат-Гірей II (1691), Сафа-Гірей (1691–1692), Девлет-Гірей II (1699–1702, 1704, 1706, 1707–1713), Газі-Гірей III (1704–1706), Каплан-Гірей I (1706–1707, 1713–1716, 1730–1736), Кара-Девлет-Гірей (1716–1717), Саадат-Гірей III (1717–1724), Менглі-Гірей

II (1724–1730, 1737–1740), Фахт-Гірей II (1736–1737), Інаст-Гірей II (1740–1743), Саламат-Гірей II (1743–1744), Селім-Гірей II (1744–1749), Арслан-Гірей (1749–1756, 1767), Халім-Гірей (1756–1758), Кирил-Гірей (1758–1764, 1768–1769), Селім-Гірей III (1764–1765, 1770–1771), Арслан-Гірей (1766), Максуд-Гірей (1767–1768, 1771–1772), Давлет-Гірей III (1769, 1775–1777), Каплан-Гірей II (1770), Шагін-Гірей (1772, 1777–1781, 1782–1783), Сагіб-Гірей II (1773–1775), Махмуд-Гірей (1781), Багадур-Гірей II (1782). Після анексії Криму Росією у 1783 р. в Буджаку ще правили Шахбаз-Гірей (1787–1789) і Бахт-Гірей (1789–1792). Нащадки династії Гіреїв збереглися до наших днів⁵⁶.

192. ЗОБЕЙДЕ-СУЛТАН	178
193. СУЛТАН-БАЯЗИД	178
194. ДЛЪШАД-СУЛТАН	178
195. МІХР	179
196. МІХРНЕСЕБ	180

⁵⁶ Смирнов В.Д. Крымское ханство под верховенством Османской Порты до начала XVIII века. – Санкт-Петербург, 1887; Його ж, Крымское ханство под верховенством Османской Порты в XVIII столетии. – Одесса, 1889; Бартольд В.В. – Сочинения. – Т.3. – Москва, 1965. – С.368–370; – Т.5. – Москва, 1968. – С.521–523, 534, 537, 541, 596; Inalcik Halil. Giray // The Encyclopaedia of Islam. New ed. – Vol.2. – Leyden-London, 1965. – P.1112–1114; Inalcik Halil. Giray // Islam Ansiklopedisi. – Istanbul. – Vol.2 (детальна генеалогічна таблиця); Босворт К.Э. Мусульманские династии. Справочник по хронологии и генеалогии. Перевод с английского и примечания П.А.Грязневича. – Москва, 1971. – С.209–212; Le Khanat de Crimer dans les Archives du Muser du Palais de Topkari. – Paris, 1978. – P.315–370; Крисаченко В. Історія Криму в джерелах і документах. – Ч.1. – Чернівці, 1998; Його ж. Історія Криму. Кримське ханство. – Київ, 2000. – С.322–324

16. ХАНИ ЗОЛОТОЇ (з 1434 р. ВЕЛИКОЇ) ОРДИ:

- Бату (1242–1255), табл.2, поз.2
Сартак (1255–1256) табл.3, поз.2
Улакчі (1256–1257) табл.3, поз.5
Берке (1257–1267) табл.2, поз.4
Менгу–Тимур (1267–1282) табл.3, поз.7
Туде–Менгу (1282–1287) табл.3, поз.8
Телебуга (1287–1291) табл.3, поз.18
Токта (1291–1312) табл.3, поз.24
Тукель–Бука (1312–1313), табл.3, поз.42
Узбек (1313–1342) табл.3, поз.45
Тінібек (1342) табл.3, поз.60
Джанібек (1342–1357) табл.3, поз.58
Бердибек (1357–1359) табл.3, поз.72
Кульна (1359, весна – осінь) табл.3, поз.73
Ноуруз (1359, осінь – 1360, весна) табл.3, поз.75
Хизр–ходжа (1360, весна – 1361, весна) табл.4, поз.68
Халфа (1361, весна) табл.4, поз.69
Тимур–ходжа (1361, весна) табл.4, поз.73
Ордумелік (1361, весна) табл.4, поз.72
Абдуллах (1361, весна – 1369), табл.3, поз.77
Кельдибек (1361, весна – 1361, осінь) табл.3, поз.64
Мір–Пулад (1361, осінь, три дні) табл.3, поз.79
Мурад (1361, осінь – 1363) табл.4, поз.74
Булат–Ходжа (1363–1364) табл.4, поз.78
Азіз–шах (1364–1367) табл.4, поз.79
Булат–Тимур (1367) табл.4, поз.80
Хасан (1368–1369) табл.6, поз.58

- Мухаммед–Булак (1370–1375) табл.3, поз.78
Тулунбек (1370–1372, 1379) табл.3, поз.83
Араб–Шах (1373–1378) табл.6, поз.67
Хаджі–Черкес (1374–1375) табл.4, поз.71
Каганбек (1375) табл.6, поз.65
Тохтамиш (1376–1377, 1379–1395) табл.12, поз.128
Кутлук–Ходжа (1377–1378 ?) табл.12, поз.73
Урус–Хан (1377–1378) табл.4, поз.77
Токтакія (1378) табл.4, поз.82
Тимур–Мелік (1378–1379) табл.4, поз.83
Бек–Булат (1391–1392) табл.4, поз.107
Куюрчак (1395–1396) табл.4, поз.85
Таш–Тимур (1395) табл.12, поз.162
Тимур–Кутлук (1396–1400) табл.4, поз.91
Щадібек (1401–1407) табл.4, поз.111
Пулад (1407–1410) табл.4, поз.131
Джелал–ед–Дін (1407, 1412–1413) табл.12, поз.151
Тимур (1410–1412) табл.4, поз.110
Керім–Берді (1412–1414) табл.12, поз.158
Джаббар–Берді (1414, 1416–1417) табл.12, поз.156
Кепек (1414) табл.12, поз.157
Чекрі (1414–1416) табл.12, поз.161
Дервіш (1417–1420), табл.4, поз.107
Кадир–Берді (1419–1420) табл.12, поз.152
Улуг–Мухаммед (1419–1423, 1427–бл.1437) табл.12, поз.164
Хаджі–Мухаммед (1421–1423) табл.6, поз.71
Борак (1423–1427) табл.4, поз.106
Джумалік (1425–1428) табл.6, поз.81

Махмуд–Султан (1427–1429) табл.6, поз.75

Гіяс–ад–Дін (1427) табл.12, поз.177

Девлет–Берді (1427–1428) табл.12, поз.180

Хаджі–Гірей (1428–1434), табл.12, поз.189

Абулхайр (1429–1431) табл.6, поз.84

Кічі–Мухаммед (1431–1459) табл.4, поз.130

Саїд–Ахмед (1434–1437) табл.12, поз.176

Махмуд (1459–1466) табл.4, поз.139

Ахмад (1466–1481) табл.4, поз.140

Шейх–Ахмад (1481–1502) табл.4, поз.149

Саїд–Ахмед (1481 – до 1500) табл.4, поз.150

Мургаза (1481–1502 ?), табл.4, поз.151

Багадур (1481 – до 1502), табл.4, поз.152

Ходяк (1481–1502), табл.4, поз.153

Ялай (1481 – до 1500), табл.4, поз.154

17. АЛФАВІТНИЙ ПОКАЗЧИК ДО ГЕНЕАЛОГІЧНИХ ТАБЛИЦЬ

- АБАЙ, табл.12, поз.17
АБАЧІ, табл.3, поз.21
АБДАЛ, табл.12, поз.72
АБДУЛЛАХ (+ 1369), табл.3, поз.77
АБШКА, табл.11, поз.5
АБУКАН, табл.3, поз.4
АБУКАН, табл.8, поз.7
АБУКАН-ТУРКАН, табл.6, поз.30
АБУК-ОГЛАН, табл.6, поз.70
АБУЛХАЙР-ХАН (* 1412 + 1468), табл.6, поз.84
АБУ-САЇД, табл.4, поз.127
АБУ-САЇД (+ 1414 ?), табл.12, поз.155
АДЖІНДЖІ, табл.9, поз.9
АДІЛЬ, табл.12, поз.28
АЗІЗ-ШАХ (+ 1367), табл.4, поз.79
АЗІЗ, табл.12, поз.166
АЙБАДЖІ, табл.12, поз.121
АКБАРЧІ, табл.12, поз.30
АК-БУЛАТ, табл.4, поз.118
АК-КУЮК, табл.4, поз.31
АК-НАЗАР, табл.4, поз.144
АК-СУФІ, табл.6, поз.72
АКУЛ, табл.12, поз.118
АЛГУЙ, табл.12, поз.11
АЛІ, табл.12, поз.86
АЛІ, табл.12, поз.132
АЛІ-БЕК, табл.12, поз.179
АЛІ-ДЕРВІШ, табл.12, поз.47
АЛІ-ДЕРВІШ, табл.12, поз.140
АЛІ-ОГЛАН (+ до 1369), табл.6, поз.57
АЛІ-СУЛТАН, табл.12, поз.104
АЛІЙ, табл.4, поз.114
АЛКУЙ (+ 1291), табл.3, поз.20
АЛТИ-КУРТУКА, табл.12, поз.62
АМАН-БЕК, табл.12, поз.172
АНАНДА, табл.11, поз.9
АНІКЕ-БУЛАТ, табл.4, поз.90
АРАБ-ШАХ (+ 1378), табл.6, поз.67
АРІКЛИ, табл.12, поз.13
АРСЛАН, табл.7, поз.7

- АРЧИК, табл.12, поз.12
АХМЕД (+ після 1287?), табл.3, поз.11
АХМЕД, табл.4, поз.113
АХМЕД (+ 1481), табл.4, поз.140
АХМЕД (+ 1451), табл.6, поз.80
АХМЕД, табл.8, поз.21
АХМЕД, табл.12, поз.109
АХМЕД-ОГЛАН, табл.6, поз.68
АХМЕД-ШЕЙХ, табл.12, поз.146
АЯЧІ, табл.6, поз.9
АЯЧІ (+ після 1290), табл.4, поз.13
- БАБА-ОГЛАН, табл.6, поз.59
БАБА-ОГЛАН, табл.6, поз.69
БАБУДЖ, табл.3, поз.34
БАГАДУР, табл.6, поз.3
БАГАДУР (+ до 1502), табл.4, поз.152
БАДАКУЛ, табл.6, поз.32
БАДИК, табл.12, поз.89
БАЙКАЛ, табл.6, поз.2
БАЙКУ, табл.9, поз.15
БАЙ-ТИМУР, табл.12, поз.2
БАКИРЧА, табл.6, поз.38
БАЛАКАН (+ 1261), табл.6, поз.5
БАНДУК, табл.12, поз.27
БАРАК, табл.3, поз.14
БАРАЛТАЙ, табл.6, поз.41
БАРАЧАР, табл.12, поз.24
БАСАР, табл.8, поз.22
БАТІБЕК (+ 1357?), табл.3, поз.71
БАТУ (* 1207 + 1255), табл.2, поз.2
БАХТІБЕК-ХОДЖА (+ 1413), табл.12, поз.159
БАХТІ-БІЙ, табл.12, поз.114
БАХТІЯР (+ 1451), табл.6, поз.83
БАХТІЯР, табл.12, поз.26
БАХШИБІЙ, табл.4, поз.87
БАЧАНАК, табл.12, поз.74
БАЧКІРТАЙ, табл.4, поз.25
БАШМАК, табл.4, поз.39
БАЯН (+ 1309), табл.4, поз.22
БАЯН, табл.9, поз.14
БАЯН, табл.12, поз.3

БАЯНДЖАР, табл.6, поз.11
БАЯНКЕДЖАР, табл.6, поз.34
БЕЙРАМ, табл.9, поз.12
БЕК-БУЛАТ (+ 1392), табл.12, поз.107
БЕКДУЗ, табл.8, поз.6
БЕК-КУНДІ, табл.6, поз.51
БЕКЛЕМИШ, табл.12, поз.64
БЕК-СУФІ, табл.12, поз.52
БЕК-ТИМУР, табл.4, поз.15
БЕК-ТИМУР, табл.6, поз.33
БЕК-ТИМУР, табл.6, поз.42
БЕКТУТ, табл.12, поз.23
БЕК-ЯРУК, табл.12, поз.25
БЕК-ЯРУК, табл.12, поз.54
БЕНДЕ-СУЛТАН, табл.4, поз.109
БЕРАТ-СУФІ, табл.12, поз.49
БЕРАТ-СУФІ, табл.12, поз.83
БЕРДИБЕК (+ 1359), табл.3, поз.72
БЕРДИ-БУЛАТ, табл.4, поз.119
БЕРКЕ (* бл. 1209 + 1267), табл.2, поз.4
БЕРКЕЧАР (+ після 1270), табл.2, поз.5
БІРАТАЙ, табл.4, поз.58
БІШ-БУКА, табл.6, поз.16
БІШКУР-ТУКА, табл.4, поз.47
БОРАК (+ 1428), табл.4, поз.106
БОРАЧАР, табл.7, поз.10
БУВАЛ, табл.2, поз.8
БУДЖКАК, табл.12, поз.44
БУЗКУЛАК, табл.12, поз.19
БУКА-ТИМУР, табл.4, поз.52
БУКА-ОГЛАН, табл.6, поз.74
БУКЕР, табл.12, поз.43
БУЛАТ-СУЛТАН, табл.4, поз.146
БУЛАТ-ТИМУР (+ 1367), табл.4, поз.80
БУЛАТ-ХОДЖА (+ 1364), табл.4, поз.78
БУЛАР, табл.3, поз.15
БУРАЛИГІ, табл.4, поз.64
БУРАЛИЧІ, табл.6, поз.43
БУРАЛИЧІ, табл.7, поз.8
БУРАЛИЧІ, табл.9, поз.5
БУРАЛТАЙ, табл.8, поз.39
БУРЕ (МУХАММЕД), табл.2, поз.12

БУРКУК, табл.3, поз.23

БУРУНДУК, табл.4, поз.132

ГАЗАН, Табл.4, поз.41

ГАЗАН-ОГЛАН (+ 1312 ?), табл.3, поз.46

ГІРЕЙ (+ після 1465), табл.4, поз.124

ГІЯС-АД-ДІН (+ після 1445), табл.12, поз.177

ДАҚДАКА, табл.3, поз.17

ДЕВЛЕТ-БЕК (+ 1357 ?), табл.3, поз.67

ДЕВЛЕТ-БЕРДИ (+ 1428 ?), табл.12, поз.180

ДЕВЛЕТ-ОГЛАН, табл.6, поз.61

ДЕВЛЕТ-ШЕЙХ, табл.6, поз.77

ДЕРВІШ (+ 1420), табл.4, поз.107

ДЕРВІШ, табл.12, поз.134

ДЕРВІШ, табл.12, поз.171

ДЕРВІШ-ХАН, табл.12, поз.94

ДЕРЕК, табл.4, поз.48

ДЖАББАР-БЕРДІ (+ 1417), табл.12, поз.156

ДЖАВУТУ, табл.4, поз.42

ДЖАЛГАРАТ, табл.4, поз.17

ДЖАЛАІРТАЙ, табл.10, поз.7

ДЖАНАСА, табл.12, поз.130

ДЖАН-ГІРЕЙ (+ 1434 ?), табл.12, поз.190

ДЖАНГКУТ, табл.4, поз.51

ДЖАНІБЕК (+ 1357), табл.3, поз.58

ДЖАНІБЕК (+ після 1465), табл.4, поз.125

ДЖАНІБЕК (+ 1524), табл.4, поз.148

ДЖАНІБЕК, табл.12, поз.135

ДЖАНШІМЕНД, табл.4, поз.32

ДЖАНШІМЕНД, табл.12, поз.10

ДЖАНТА, табл.6, поз.56

ДЖАРУК, табл.4, поз.28

ДЖАУКАН, табл.6, поз.40

ДЖЕЛАЛ-ЕД-ДІН (+ 1413), табл.12, поз.151

ДЖЕЛАЛ-АД-ДІН, табл.12, поз.178

ДЖІНГ-БУЛАТ, табл.4, поз.120

ДЖОКУТУ, табл.9, поз.11

ДЖУКЕ (+ 1301), табл.8, поз.14

ДЖУМАЛІК (+ 1428), табл.6, поз.81

ДЖУРУКАН, табл.3, поз.51

ДЖУХТАЙ, табл.3, поз.47

ДЖУЧІ(* бл.1186 + 1227), табл.1, поз.2
ДЖУЧІ-БУКА, табл.6, поз.19
ДІЛЬШАД-СУЛТАН, табл.12, поз.194
ДІНГУР, табл.3, поз.13
ДУҚДАЙ, табл.5, поз.6
ДУРАТУ, табл.7, поз.13

ЕКМЕН, табл.11, поз.6
ЕМКАН, табл.12, поз.58
ЕРЗЕН (+ 1345), табл.4, поз.66
ЕСЕН, табл.2, поз.16

ЗОБЕЙДЕ-СУЛТАН, табл.12, поз.192

ІБАК-ХАН (+ після 1487), табл.6, поз.87
ІБРАГІМ, табл.6, поз.66
ІВАН (+ 1359), табл.3, поз.81
ІДЖІЛЬ-ТИМУР (+ до 1291), табл.5, поз.4
ІЗЗЕТ, табл.12, поз.168
ІЛАК-ТИМУР, табл.6, поз.14
ІЛЬБАСМИШ (+ 1312), табл.3, поз.40
ІЛЬБАСМИШ, табл.8, поз.13
ІЛЬБЕК, табл.6, поз.54
ІЛЬБЕК, табл.12, поз.20
ІЛЬ-БУКА, табл.4, поз.62
ІЛЬ-БУКА, табл.6, поз.26
ІЛЬ-ТИМУР, табл.4, поз.36
ІЛЬТУТАР, табл.12, поз.22
ІЛЬЯС, табл.4, поз.45
ІЛЬЯС-ХОДЖА, табл.6, поз.63
ІМЕНБІЙ, табл.4, поз.115
ІМКАН, табл.12, поз.39
ІРАНБІЙ, табл.4, поз.100
ІРАНДЖІ-ХАН, табл.4, поз.138
ІРІНБЕК (+ до 1342), табл.3, поз.54
ІРІНБЕК (+ 1357?), табл.3, поз.68
ІРІНБЕК, табл.12, поз.78
ІСКАНДЕР (+ до 1406), табл.12, поз.153
ІСКАР, табл.3, поз.41
ІТКУДЖЮДЖЮК, табл.3, поз.76
ІШТАН, табл.7, поз.12

ЙОЛ-ТИМУР, табл.6, поз.18

ЙШЛИКЧІ, табл.5, поз.5

ЙШЛИКЧІ, табл.12, поз.7

ЙІСУ-БУКА, табл.5, поз.3

ЙІСУ-БУКА, табл.6, поз.35

ЙІСУ-БУКА, табл.6, поз.46

ЙІСУ-БУКА, табл.9, поз.2

КААН, табл.3, поз.50

КАГАНБЕК (+ після 1375), табл.6, поз.65

КАДАК, табл.6, поз.4

КАДАН, табл.3, поз.27

КАДИР-БЕРДІ (+ 1420), табл.12, поз.152

КАЗАН, табл.12, поз.9

КАЛИМА, табл.7, поз.6

КАНБАР-СУЛТАН, табл.4, поз.136

КАНІЧІ, табл.6, поз.13

КАНІЧІ (+ 1302), табл.4, поз.9

КАРАКИР, табл.12, поз.14

КАРА-КІБЯК (+ 1299), табл.8, поз.24

КАРА-КІШЕК (+ бл.1305), табл.8, поз.25

КАРА-КІШЕК, табл.12, поз.100

КАРА-ХОДЖА, табл.12, поз.16

КАРАЧАР, табл.11, поз.2

КАРНУК, табл.12, поз.127

КАСІМ (+ 1495), табл.4, поз.147

КАСІМ-СУЛТАН (+ 1468), табл.12, поз.182

КАСІМ-ХАН (+ бл.1520), табл.4, поз.145

КАСІМ-ХАН (+ 1524), табл.4, поз.144

КАЧІ-БІЙ, табл.12, поз.163

КЕЛЬДИБЕК (+ 1361), табл.3, поз.64

КЕПЕК-ХАН (+ 1414), табл.12, поз.157

КЕРАНЧЕ, табл.12, поз.33

КЕРІМ-БЕРДІ (+ 1414), табл.12, поз.158

КІНАС, табл.6, поз.27

КІН-ТИМУР, табл.12, поз.5

КІРДІ-БУКА, табл.8, поз.17

КІЧІ-МУХАММЕД (+ 1457), табл.4, поз.130

КУБЛУК (+ після 1309), табл.4, поз.49

КУБЛУК, табл.9, поз.6

КУВАДУР, табл.2, поз.18

КУДУКАН (+ 1291), табл.3, поз.28

КУКАЧУ, табл.12, поз.8
КУЛІ (+ 1261), табл.4, поз.4
КУЛЧУК, табл.12, поз.142
КУЛЬКАН (+ 1238), табл.1, поз.6
КУЛЬНА (+ 1359), табл.1, поз.73
КУМАШ-ХАН, табл.4, поз.158
КУҚДЖУ, табл.5, поз.2
КУНГКИРАН (+ 1280), табл.4, поз.3
КУНДАЛАК, табл.10, поз.8
КУНКАС, табл.3, поз.44
КУНЧЕ, табл.12, поз.69
КУНЧЕ-ОГЛАН (+ 1395), табл.4, поз.84
КУНЧЕК (+ 1291), табл.3, поз.19
КУНЧЕК, табл.12, поз.35
КУНЧУК-КАНІЧІ, табл.7, поз.5
КУРТАГАЧІ, табл.4, поз.33
КУРТУК, табл.8, поз.23
КУРТУК, табл.11, поз.3
КУРТУК, табл.12, поз.37
КУРТУК, табл.12, поз.92
КУРТУКА, табл.6, поз.8
КУРТУКАЧУ, табл.10, поз.12
КУРУДЖБЕК (+1357), табл.3, поз.63
КУРУК, табл.7, поз.9
КУРУМИШІ (+ до 1251), табл.4, поз.5
КУТЛУБЕК (+ 1361), табл.4, поз.75
КУТЛУ-ШЕЙХ, табл.12, поз.150
КУТЛУГ-БУГА (+ 1377), табл.4, поз.81
КУТЛУГ-БУГА, табл.4, поз.105
КУТЛУГ-БУКА, табл.4, поз.34
КУТЛУГ-БУКА, табл.6, поз.17
КУТЛУГ-БУКА, табл.12, поз.67
КУТЛУГ-ТІМУР, табл.4, поз.35
КУТЛУГ-ТІМУР, табл.6, поз.29
КУТЛУГ-ТІМУР (+ після 1318), табл.12, поз.66
КУТЛУК, табл.12, поз.82
КУТЛУК-ХАДЖІ, табл.6, поз.76
КУТЛУК-ХОДЖА, табл.12, поз.59
КУТЛУК-ХОДЖА (+ 1378 ?), табл.12, поз.73
КУТУКУ, табл.4, поз.7
КУТУЧАК, табл.4, поз.121
КУЧЕК, табл.4, поз.92

КУЧЕК, табл.6, поз.39
КУЧ-ТИМУР, табл.7, поз.11
КУЧУК, табл.4, поз.30
КУЧУК (+ після 1407), табл.12, поз.154
КУШТЕМІР, табл.4, поз.57
КУЮЛЮК (+ 1310), табл.4, поз.23
КУЮРЧАК (+ після 1396), табл.4, поз.85

ЛАЛИ, табл.12, поз.63

МАДЖАР, табл.6, поз.12
МАДЖАР, табл.7, поз.4
МАДЖАР, табл.9, поз.4
МАДЖАР, табл.10, поз.5
МАНГАТАЙ (+ після 1309), табл.4, поз.27
МАНГКУТАЙ, табл.6, поз.36
МАНГКУТАЙ, табл.10, поз.13
МАНКИР, табл.12, поз.126
МАХМУД (+ 1476), табл.4, поз.139
МАХМУД-ОГЛАН (+ після 1379), табл.4, поз.86
МАХМУД-СУЛТАН (+ після 1429/30), табл.6, поз.75
МАХМУД-СУЛТАН, табл.12, поз.109
МАХМУД-СУЛТАН (+ 1464), табл.12, поз.183
МАХМУТЕК (+ після 1441 ?), табл.6, поз.79
МЕЛІК, табл.10, поз.10
МЕЛІК-ТИМУР (+ після 1378), табл.12, поз.117
МЕЛІКЕ-ХАНЧА, 444
МЕНГЛІБЕК, табл.12, поз.97
МЕНГЛІБІЙ, табл.4, поз.103
МЕНГЛІ-БУКА (+ до 1312), табл.3, поз.39
МЕНГЛІК-СЕВІНЧ, табл.12, поз.129
МЕНГЛІ-ТУРКАН, табл.4, поз.102
МЕНГУ-ТИМУР (+ 1282), табл.3 поз.7
МЕРКАН, табл.6, поз.7
МИХАЙЛО (+ 1359), табл.3, поз.80
МІНГКАДАР (+ після 1262), табл.8, поз.3
МІНГКАН (+ після 1257), табл.4, поз.12
МІНГ-ТИМУР, табл.6, поз.49
МІНКАС, табл.12, поз.40
МІР-КАСІМ, табл.4, поз.128
МІР-ПУЛАД (+ 1361), табл.3, поз.79
МІР-СЕЇД, табл.4, поз.129

МІСЕР, табл.12, поз.91
МІХР, табл.12, поз.195
МІХРНЕСЕБ, табл.12, поз.196
МУАЙЯД, табл.12, поз.113
МУБАРОК, табл.4, поз.29
МУБАРОК-ХОДЖА, табл.4, поз.67
МУБАРОК-ХОДЖА, Табл.12, поз.45
МУЛАКАЙ (+ 1291), табл.3, поз.26
МУРАД (+ 1363), табл.4, поз.74
МУРАД, табл.12, поз.122
МУРТАЗА (+ 1502 ?), табл.4, поз.151
МУСУЛЬМАН, табл.3, поз.14
МУХАММЕД, табл.4, поз.112
МУХАММЕД, табл.12, поз.116
МУХАММЕД-БУЛАК (+ 1375), табл.3, поз.78
МУХАММЕД-СУФІ, табл.12, поз.84
МУХАММЕД-ХАН, табл.12, поз.144
МУШЕРРЕФ-ХОДЖА, табл.12, поз.46

НАСІР, табл.12, поз.110
НІКБАЙ, табл.12, поз.32
НОГАЙ (+ 1300), табл.8, поз.4
НОГАЙ, табл.4, поз.60
НОГАЙ, табл.12, поз.42
НОУРУЗ (+ 1360), табл.3, поз.75
НУКАР, табл.8, поз.5
НУМАКАН, табл.12, поз.38
НУСРЕТ, табл.4, поз.123
НУСРЕТ, табл.12, поз.112

NN-СУФІ, табл.6, поз.73

ОГЛАНБІЙ, табл.4, поз.104
ОМАР, табл.12, поз.65
ОНДАН-СУЛТАН, табл.4, поз.156
ОРДУ (+ 1251), табл.2, поз.3
ОРДУМЕЛІК (+ 1361), табл.4, поз.72
ОРДУМЕЛІК, табл.12, поз.52
ОТМАН, табл.6, поз.44

ПУЛАД (+ 1410), табл.4, поз.131
ПУЛАД, табл.6, поз.55

РАКИЙ, табл.4, поз.108

СААДЕТ-БЕК, табл.4, поз.126

СААД-ХОДЖІ, табл.12, поз.137

САБІР, табл.3, поз.12

САДИК, табл.12, поз.90

САЙЛКАН, табл.6, поз.10

САЛПЧЕ, табл.12, поз.124

САРАЙ-БУКА (+ після 1301), табл.3, поз.25

САРАЙ-БУКА, табл.5, поз.8

САРАЙ-БУЛАТ, табл.4, поз.117

САРАЙ-МЕЛК, табл.12, поз.174

САРАЙ-ТІМУР, табл.3, поз.33

САРИЧІ, табл.12, поз.15

САКРІЧІ, табл.12, поз.29

САРИК, табл.12, поз.48

САРТАК (+ 1256), табл.3, поз.2

САРТАКТАЙ (+ до 1251), табл.4, поз.2

САСИ, табл.4, поз.19

САСИ, табл.11, поз.8

САСИ, табл.12, поз.18

САСИ-БУКА (+ 1320), табл.4, поз.54

САСИК, табл.8, поз.9

САТАЛМИШ, табл.4, поз.61

САТБАК, табл.6, поз.45

САФАР-БУЛУДЖ, табл.3, поз.52

СЕАДІ, табл.4, поз.88

СЕВІНЧ-ТІМУР, табл.6, поз.53

СЕЇД-АЛІ, табл.4, поз.94

СЕЇД-АХМЕД, табл.4, поз.150

СЕЇД-АХМЕД, табл.12, поз.108

СЕЇД-АХМЕД (+ 1459), табл.12, поз.176

СЕЇД-АХМЕД (+ до 1500), табл.4, поз.95

СЕЇД-БЕК-СУЛТАН (+ після 1465), табл.6, поз.85

СЕЇД-БЕК-ХОДЖА, табл.12, поз.160

СЕЇД-МАХДІ, табл.12, поз.85

СЕЙДЯК-ХАН, табл.4, поз.135

СЕМЕН-АНІКЕ, табл.12, поз.145

СЕРА-БУКА, табл.3, поз.48

СІНГКУМ, табл.2, поз.15

СОЛДЖІКУЙ, табл.4, поз.56

СУБЕКТАЙ, табл.7, поз.2

- СУДУБІЙ, табл.4, поз.101
СУЗЕНЦДЖ-СУЛТАН, табл.6, поз.82
СУЛТАН-БАЯЗИД, табл.12, поз.193
СУЛТАНБЕК, табл.12, поз.149
СУЛТАННЕСЕБ, табл.12, поз.189
СУНДЖЕК-ОГЛАН, табл.6, поз.60
СУФІ, табл.12, поз.133
СУФІЧУК, табл.12, поз.170
- ТАГАЙ-БУЛАТ, табл.4, поз.116
ТАКАНЧАР, табл.12, поз.6
ТАКАЧУ, табл.10, поз.9
ТАНКУТ (+ до 1251), табл.2, поз.7
ТАРБУ (+ до 1266), табл.3, поз.6
ТАРІЯДЖІ, табл.10, поз.6
ТАТАР (+ 1262), табл.8, поз.2
ТАТІБЕК (+ 1357?), табл.3, поз.66
ТАТЛІ, табл.4, поз.89
ТАТЛІ, табл.12, поз.103
ТАТЛІБЕК (+ 1357), табл.3, поз.69
ТАШІ-БЕК, табл.12, поз.80
ТАШІ-ТИМУР (+ 1395), табл.12, поз.162
ТЕВКЕЛЬ, табл.4, поз.155
ТЕВКЕЛЬ, табл.11, поз.7
ТЕВКЕЛЬ, табл.12, поз.115
ТЕВКЕЛЬ, табл.12, поз.147
ТЕКЕ, табл.4, поз.55
ТЕКЕ, табл.4, поз.59
ТЕЛЕБУГА (+ 1291), табл.3, поз.18
ТЕНГРІ-БЕРДИ, табл.4, поз.93
ТІКЛУБАЙ, табл.8, поз.19
ТИМУР (+ 1360), табл.3, поз.71
ТИМУР (+ після 1412), табл.4, поз.110
ТИМУРБЕК (+ 1342), табл.3, поз.57
ТИМУР-БУКА, табл.4, поз.18
ТИМУР-КУТЛУК (+ 1400), табл.4, поз.91
ТИМУР-КУТЛУК, табл.12, поз.105
ТИМУР-МЕЛІК (+ 1379), табл.4, поз.83
ТИМУР-МЕЛІК, табл.12, поз.68
ТИМУР-ХАН, табл.12, поз.111
ТИМУР-ХОДЖА (+ 1361), табл.4, поз.73
ТИМУР-ХОДЖА, табл.12, поз.57

ТИМУР-ШЕЙХ, табл.6, поз.86
ТИМУРТАЙ, табл.6, поз.47
ТІНІБЕК (+ 1342), табл.3, поз.60
ТІНІБЕК, табл.12, поз.136
ТІНІЧЕ, табл.12, поз.96
ТОГЛУБІЙ, табл.4, поз.99
ТОГРИЛ (+ 1291), табл.3, поз.29
ТОГРУЛ-ХОДЖА, табл.12, поз.71
ТОКА-ТИМУР, табл.4, поз.16
ТОҚДАЙ, табл.6, поз.23
ТОКТА (+ 1312), табл.3, поз.24
ТОКТАКІЯ (+ 1378), табл.4, поз.82
ТОКТЕМІР, табл.4, поз.24
ТОХТА-БУЛАТ, табл.4, поз.96
ТОХТАМИШ (+ 1406), табл.12, поз.128
ТУБТАЙ ?, табл.3, поз.32
ТУБУТА, табл.3, поз.61
ТУГАНЧАР, табл.6, поз.48
ТУГДИБЕК (+ до 1342), табл.3, поз.55
ТУГЛУ, табл.12, поз.41
ТУГЛУК-БУЛАТ, табл.4, поз.97
ТУДАВУР, табл.10, поз.3
ТУДАКАН, табл.3, поз.22
ТУДАКАН, табл.8, поз.18
ТУДАКАН, табл.9, поз.7
ТУДА-МЕНГУ (+ 1287), табл.3, поз.8
ТУДАЧУ, табл.9, поз.8
ТУЙ-ХОДЖА (+ 1362), табл.12, поз.93
ТУКАН (+ до 1255), табл.3 поз.3
ТУКАН, табл.6, поз.22
ТУКА-ТИМУР, табл.2, поз.14
ТУКА-ТИМУР, табл.4, поз.50
ТУКА-ТИМУР, табл.6, поз.25
ТУКБАЙ, табл.12, поз.36
ТУКЕ (+ 1300), табл.8, поз.15
ТУКЕЛЬ-БУКА (+ 1313), табл.3, поз.42
ТУКЕЛЬ-БУКА, табл.3, поз.39
ТУКЕЛЬ-ХОДЖА, табл.6, поз.62
ТУКЛУДЖА, табл.8, поз.11
ТУКЛУК-ТИМУР, табл.12, поз.77
ТУКРАКА, табл.12, поз.99
ТУК-ТИМУР, табл.5, поз.7

ТУК-ТИМУР, табл.6, поз.24
ТУКТУНУК, табл.3, поз.9
ТУКУДЖ, табл.8, поз.20
ТУКУЗ, табл.7, поз.3
ТУЛА-БУКА, табл.6, поз.20
ТУЛАКАЙ, табл.3, поз.49
ТУЛЕК-ХОДЖА, табл.12, поз.60
ТУЛІ (ТУЛАЙ), табл.1, поз.5
ТУЛУГБЕК (+ до 1342), табл.3, поз.53
ТУЛУНБЕК (+ після 1379), табл.3, поз.83
ТУЛУНБІЯ (+ 1364), табл..3, поз.38
ТУМАКАН, табл.4, поз.10
ТУМАЛІК, табл.4, поз.15
ТУМАЛІК, табл.12, поз.31
ТУМАН, табл.4, поз.11
ТУМАН-ТИМУР, табл.6, поз.37
ТУНКИ, табл.6, поз.52
ТУРДЖІ, табл.6, поз.31
ТУРДЖІ, табл.11, поз.4
ТУРІ, табл.6, поз.21
ТУРІ (+ 1302), табл.8, поз.16
ТУРКАН, табл.12, поз.81
ТУРКМЕН, табл.12, поз.21
ТУР-ТИМУР, табл.4, поз.63
ТУТУДЖ, табл.3, поз.16

УГАЧІ, табл.3, поз.10
УГЕДАЙ (+ 1241), табл.1, поз.4
УДЖУКАН, табл.6, поз.50
УДУР, табл.2, поз.13
УЗБЕК (+ 1342), табл.3, поз.45
УЗБЕК, табл.8, поз.8
УЛАКЧІ (+ 1257), табл.3, поз.5
УЛКУТУ, табл.4, поз.20
УЛКУТУК, табл.4, поз.40
УЛУГ-МУХАММЕД (+ 1445), табл.12, поз.164
УРГУДАК, табл.12, поз.61
УР-МЕНГУ, табл.3, поз.30
УРУНГ, табл.8, поз.11
УРУНГ-ТИМУР, табл.12, поз.4
УРУС (+ 1378), табл.3, поз.77
УРУС, табл.8, поз.10

УРУС-БУКА, табл.3, поз.43
УРУСОК, табл.9, поз.13
УРУС-ХАН, табл.12, поз.123
УРУСЧУК (+ 1357 ?), табл.3, поз.65
УСЯК-ХАН, табл.4, поз.137
УЧКУР-ТУК, табл.6, поз.64
УЧКУР-ТУКА, табл.4, поз.46
УЧКУР-ТУКА, табл.6, поз.28
УШАНШАН, табл.4, поз.21

ФАЗИЛЬ-ХОДЖА, табл.12, поз.55
ФІЛЬШАД, табл.12, поз.181

ХАДЖІ-БЕК, табл.12, поз.51
ХАДЖІ-БІЙ, табл.12, поз.186
ХАДЖІ-ГІРЕЙ (+ 1466), табл.12, поз.191
ХАДЖІ-МУХАММЕД (+ 1424), табл.6, поз.71
ХАДЖІ-ХОДЖА, табл.12, поз.50
ХАДЖІ-ЧЕРКЕС (+ 1375), табл.4, поз.71
ХАЙДАР-ГІРЕЙ (+ 1456), 470
ХАК-НАЗАР, табл.4, поз.157
ХАЛІЛЬ, табл.4, поз.38
ХАЛФА (+ 1361 ?), табл.4, поз.69
ХАН-МЕЛІК, табл.12, поз.102
ХАСАН, табл.4, поз.65
ХАСАН (+ після 1380?), табл.6, поз.58
ХАСАН, табл.12, поз.87
ХАСАН, табл.12, поз.131
ХИЗР-БЕК (+ 1342), табл.3, поз.62
ХИЗР-ОГЛАН, табл.6, поз.76
ХИЗР-ХОДЖА (+ 1361), табл.4, поз.68
ХИЗР-ХОДЖА, табл.12, поз.56
ХИЗР-ХОДЖА, табл.12, поз.169
ХІДИРБЕК (+ 1342), табл.3, поз.59
ХІМТАЙ, табл.4, поз.76
ХІНДУ (+ 1289), табл.10, поз.2
ХОДЖА, табл.4, поз.44
ХОДЖА, табл.10, поз.11
ХОДЯК (+ після 1502), табл.4, поз.153
ХОСРЕВ, табл.12, поз.76
ХОРЕЗМІ, табл.9, поз.10
ХУДАЙДАД, табл.12, поз.165

ХУЛАГУ, табл.4, поз.8

ХУЛАЧІ, табл.2, поз.17

ХУРМЕТ, табл.12, поз.167

ХУСЕЙН, табл.12, поз.86

ЧАГАН-БУКА, табл.4, поз.26

ЧАГАТАЙ (+ 1242), табл.1, поз.3

ЧАГАТАЙ-СУЛТАН, табл.12, поз.175

ЧЕКРІ (+ 1416), табл.12, поз.161

ЧЕКРІ, табл.12, поз.187

ЧЕЛИМ, табл.4, поз.143

ЧЕРІК, табл.6, поз.6

ЧЕРКЕС, табл..3, поз.74

ЧЕЧЕКГУ, табл.3, поз.31

ЧИМПАЙ, табл.2, поз.11

ЧИМТАЙ, (+ 1361), табл.4, поз.70

ЧИНГІЗ-ХАН (* бл.1155 + 1227), табл.1, поз.1

ЧЛАУКУН, табл.2, поз.9

ЧУРМАКАЙ, табл.4, поз.6

ШАБАКУ, табл.12, поз.34

ШАДМАН, табл.12, поз.139

ШАЕСКЕ, табл.12, поз.138

ШАХБЕК (+ 1357?), табл.3, поз.70

ШАХБУДАХ-СУЛТАН (+ до 1500), табл.6, поз.88

ШАХНЕСЕБ, табл.12, поз.188

ШАХСУЛТАН, табл.12, поз.148

ШЕВКАЛ (+ 1327), табл.3, поз.37

ШЕЙХ-АХМЕД (+ 1527), табл.4, поз.149

ШЕЙХ-НАЗАР, табл.12, поз.125

ШИБАН (ШЕЙБАН) (+ до 1251), табл.2, 6

ШИГАЙ-ХАН, табл.4, поз.142

ШИРИНБЕК (+ до 1342), табл.3, поз.56

ШШРИНБЕК, табл.12, поз.173

ШИНГКУР, табл.2, поз.10

ШРАМУН, табл.9, поз.3

ШХАБ-АД-ДІН, табл.12, поз.141

ШКУР, табл.4, поз.98

ЩАДІ (+ до 1310), табл.4, поз.53

ЩАДІБЕК (+ 1408/1409), табл.4, поз.111

ЩАДІБЕК, табл.12, поз.101

ЮЗ-БУКА, табл.3, поз.36

ЮСУФ, табл.12, поз.70

ЮСУФ, табл.12, поз.185

ЯГЛИ-ТИМУР, табл.12, поз.54

ЯДГАР, табл.4, поз.122

ЯДГАР-ХАН, табл.6, поз.89

ЯДИГАР, табл.12, поз.75

ЯДИГАР, табл.12, поз.106

ЯДИК-ХАН, табл.4, поз.133

ЯЙЛАК, табл.4, поз.37

ЯКАЛАТ, табл.4, поз.43

ЯКУ (+ 1291), табл.10, поз.4

ЯКУБ, табл.4, поз.141

ЯКУБ, табл.12, поз.184

ЯЛАЙ (+ до 1500), табл.4, поз.154

ЯРАК, табл.12, поз.98

ЯРАН-ШЕЙХ, табл.12, поз.119

ЯРУК, табл.12, поз.95

ЯХЪЯ, табл.12, поз.79

Л.ВОЙТОВИЧ. НАЩАДКИ ЧИНГІЗ-ХАНА: ВСТУП ДО ГЕНЕАЛОГІЇ ЧИНГІЗИДІВ – ДЖУЧИДІВ.

Монографія є спробою відтворити максимально повне генеалогічне дерево Джучидів – найстаршої гілки Чингізидів, яка правила у Золотій Орді, враховуючи стан джерел та досліджень даної проблеми. Хронологічно дослідження охоплює XIII–XV ст.

Подано огляд джерел та їх публікацій з перекладами європейськими мовами, джерелознавчі дослідження та історіографію проблеми, включаючи праці з історії Золотої Орди, які не зачіпають генеалогії Чингізидів, публікації археологічних та нумізматичних матеріалів. Здійснена спроба створити повний реєстр золотоординських ханів.

Генеалогічний матеріал поданий у вигляді таблиць, в основу яких покладена “Муіз-ал-аксаб фі маджарат салатік мочул” (“Книга, прославляюча генеалогії у родовідному дереві монгольських султанів”), складена з наказу сина Тимура – Шахруха у 829 р.х. (1426 р.) з пізнішим продовженням Невідомого автора. Враховано всі відхилення від цієї пам’ятки інших авторів, в першу чергу анонімного автора “Шаджарат-ал-атрак” (“Родоводи тюрків”), які були доведені до 1457 р. і написані на підставі втраченої праці внука Тимура знаменитого вченого Улугбека (1394–1449) “Таріх-і-улус-і-арба’а” (“Історія чотирьох улусів”); хана Хіви з династії Чингізидів Абульгазі (1603–1663) – “Шеджере-і-турк” (“Родовідне дерево тюркське”) і “Родовідне дерево туркменів”; генеалогії Чингізидів, складеної в Індії “Ганга-йінн урусхал” (“Течія Ганга”) та генеалогічної таблиці “Збірника літописів”, складеного у 1601 р. Кадир Алі-беєм (татарський переклад “Чингіз-Наме” (“Прославлення Чингіз-хана”), який суттєво відрізняється від “Родоводу тюрк” Абульгазі бахадур-хана, але у багатьох місцях сходиться з генеалогією “Муіз-ал аксаб...”. Дискусійні моменти виділені окремо з оглядом існуючих поглядів.

У праці розглянено 622 Чингізиди – тільки чоловіки, відомості про жінок подані в текстах, присвячених їх батькам чи мужам. Подані також переліки казанських, астраханських, кримських, сибірських, касимовських та узбецьких ханів, які походять від Джучидів та каанів Монгольської імперії. Основна увага звернена на особи, які мали вплив на перебіг подій української та європейської історії. В окремих місцях, пов’язаних з українською історією дається розширена інформація та власні авторські спостереження, які виходять за рамки генеалогії.

Праця розрахована на істориків-медієвістів, студентів і аспірантів, а також всіх тих, хто цікавиться історією середніх віків.

L.VOJTOVYCH. GENGHIS-KHAN'S DESCENDANTS: INTRODUCTION TO GENGHIZYD'S – GUCHYD'S GENEALOGY.

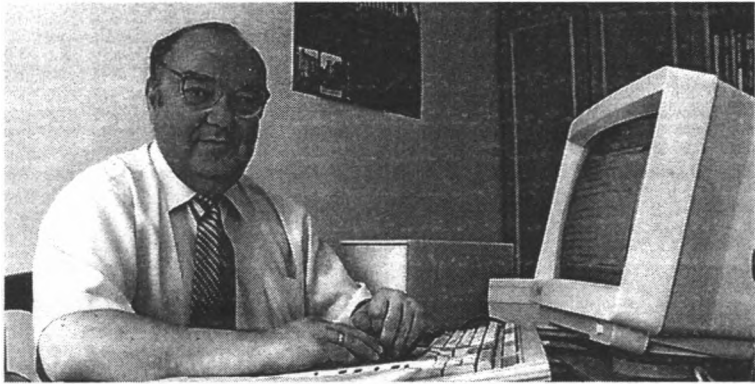
A monograph is an attempt to reconstruct as complete as possible Dzhuchyd's genealogical tree – the oldest Genghizyd's branch, which rules Golden Horde. In so doing, the study takes into account a present state of researches and sources. Chronologically the research covers the period of 13th - 15th centuries.

The work surveys the sources and well as their translations in European languages. It provides an overview of the critical examinations of sources and historiography of the given field of research. The overview concentrates not only on the purely genealogical studies of Genghizyd's, but includes also an analysis of general histories of Golden Horde. It takes into consideration publications of archaeological and numismatic materials as well. In general, the study is aimed at creating a complete register of Golden Horde Khans.

A genealogical material is given in the form of tables. The genealogical reconstruction is based mainly on "Muiz-al-aksab fee madzharat sultanic mochool" ("Book Bringing Fame to Genealogies in the Genealogy Tree of Mongolian Sultans."), compiled on the order of Timur's son Sharuh in 829 Y.H. (1426 A.D.) with posterior continuation by Unknown author. The evidence of this text are complemented by information, taken from other historical and literary sources, like an anonymous author of "Shadzharat-al-atrak" ("Turkie's Genealogies") which were led to 1457 and written on the grounds of lost work of Timur's grandchild, famous scientist Uluh-bek (1394-1449). "Tarih-i-ulus-i-arba-a" ("History of Four Uluses"); khan of Hiva from Genghizyd's dynasty Abulhazi (1603-1663) – "Shedzhere-i-Turk" ("Genealogy Tree of Turkie") and "Genealogy Tree of Turkmen"; Genghizyd's genealogy "Hanha Ynn Urushal" ("Hanha Stream"), made up in India and genealogical table "Chronicles Collection" formed in 1601 by Kadyr Ali-bey (tatar translation of "Genghis-Namer" – "Bringing Fame to Genghis-Khan", which differs greatly (substantially) from "Genealogy of Turkish" by Abulhazi Bahadur Khan, but of the souse time coincides in some places with the genealogy of "Muiz-al-Aksab..." The discussive is sues are presents separately together with the examination of existing views.

The work examines 622 Genghizyds, only men evidence, concerning women are given as addition to texts, dealing with their fathers or husbands. The book also gives the list of Kazan, Astrakhan, Crimean, Siberian, Kasym and Uzbek. Khan that descend from Guchyds and Kaans of Mongolian Empire. Main attention is paid to the persons who had an influence upon the events of Ukrainian and European history. In the part of study, dealing with Ukrainian history, we give broad information and author's own observations, which go beyond genealogy scopes.

The work is counted on historians-mediievalists, students and graduate students and also all those who take interest in history of middle ages.

Войтович Леонтій Вікторович, доктор історичних наук, старший науковий співробітник Інституту українознавства ім.І.Крип'якевича НАН України, професор кафедри давньої історії України та архівознавства Львівського національного університету імені Івана Франка, лауреат премії ім. М. Грушевського НАН України (2000 р.).

Народився 16.05.1951 р. у м. Єманжелінськ Челябінської області (Росія). Закінчив механіко-машинобудівний факультет Львівського полі-технічного інституту. Працював конструктором, провідним конструктором та завідуючим сектором у Березівському філіалі Всесоюзного ін-ту ремонту та експлуатації машинно-тракторного парку, головним механіком та головним інженером Березівського меблевого комбінату, заступником і першим заступником голови Миколаївської районної державної адміністрації Львівської обл., заступником голови Миколаївської районної ради.

Дослідженнями з історії почав займатися на початку 1980-х років під керівництвом академіка НАН України Я. Ісаєвича. Основні напрямки наукових досліджень: генеалогія правлячих династій, княжа доба, слов'янський етногенез. Автор понад 200 друк. праць, зокрема шести монографій, відповідальний редактор одинадцяти збірників та книг, відповідальний секретар редколегії другого тому "Історії української культури" (XIII – перша половина XVII ст.).

Основні праці: Генеалогія династії Рюриковичів. – Київ, 1990. – 227 с.; Генеалогія династії Рюриковичів і Гедиміновичів. – Київ, 1992. – 199 с.; Удільні князівства Рюриковичів і Гедиміновичів у XII–XVI ст. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 1996. – 256 с. + 50 табл.; Князівські династії Східної Європи (кінець IX – початок XVI ст.). Склад, суспільна і політична роль. Історико-генеалогічне дослідження. – Львів, 2000. – 649 с.; Князівства карпатських хорватів // Етногенез та рання історія слов'ян: нові наукові концепції на зламі тисячоліть. – Львів, 2001. – С.195–210; "Роман Мстиславич і утворення Галицько-Волинського князівства" та "Юрій Львович та його політика" // Галичина і Волинь в добу середньовіччя. До 800-річчя з дня народження Данила Галицького / НАН України, Ін-т українознавства ім. І. Крип'якевича. Історичні та культурологічні студії. – Вип.3. – Львів, 2001; "Військо і військова організація", "Міста та міська обрядовість" та "Торгівля і торговельні шляхи" // Історія української культури (XIII – перша половина XVII ст.). – Т. 2. – Київ, 2001; Доба удільних князівств // Історія України / Авт. кол. під кер. Ю. Зайцева – Вид.3. – Львів, 2002.

ДЛЯ НОТАТОК

ДЛЯ НОТАТОК

Наукове видання

ВОЙТОВИЧ
ЛЕОНТІЙ ВІКТОРОВИЧ

**НАЩАДКИ ЧИНГІЗ-ХАНА:
ВСТУП ДО ГЕНЕАЛОГІЇ
ЧИНГІЗИДІВ-ДЖУЧИДІВ**

Підписано до друку 30.06.2004

Формат 70 x 100 1/16

Друк офс. Папір офс. Гарн. Times New Roman

Тираж 400 прим. Зам. № 947

Умовн. друк. аркуш 19,99

Обл. вид. арк. 19,2

Віддруковано з готових діапозитивів
у друкарні ЛА «ПІРАМІДА»

Свідоцтво державного реєстру: серія ДК № 356.

